

تورکمنيستان علم لار آکادميائىنگ

شاجا باطيرف آدنداقى تاريخ اينستيتوتى

ايران تورکمنلرينىنگ مدنيتينىنگ تاريخى – II/ج

(20 - 19 ع.ع. – تورکمنيستانىنگ غاراشسنزلنغنا چنلى)

Dr. OWNUK, Hangeldi

اونق، خانگلدى ارازگلدى اوغلى

Диссертация по
исторических наук

علمى يولباشچى:
تاريخ علملارنننگ دوکتورى پرافسور:

مراد آنا نفس اف

رسالانننگ اوتورفراتى 1995-
نجى يئلننگ "10" نويابر - دا
يوقارى آتسناسيون كاميسيائىنا
"واک" 07.00.02 ايبريلدى.

Гос. Почта: РГ6 ОЛ

ЧЕЛОВЕК И НАУКА

Исторические науки / Отечественная история
автореферат диссертации по истории,
специальность ВАК РФ 07.00.02
диссертация на тему:

**История культуры туркмен Ирана
(XIX-XX вв.)**

Год: 1995
Автор научной работы: Овнук, Хангелди Аразгелди оглы
Ученая степень: кандидат исторических наук
Место защиты диссертации: Ашгабат
Код специальности ВАК: 07.00.02

Читая автореферат

Полный текст автореферата диссертации
по теме "История культуры туркмен Ирана (XIX-XX вв.)"

www.cheloveknauka.com/
<http://cheloveknauka.com/istoriya-kultury-turkmen-iran/>

ТУРКМЕНИСТАН ЫЛЫМЛАР АКАДЕМИЯСИ
Ш. БАТЫРОВ АЛЫНЛАНЫ ТАРАВИ
ОВНУК Хангелди Аразгелди оглы

هنأرى: 02-00-07 – واطان تاريخى (تورکمنيستان تاريخى)

تاريخ علملارنننگ كانديداتلىق و دكتورلىق درجه سيني آلماق اوچين
دسرتاسيون ايش

عشق آباد – 1995 يىل

تورنتو – 2015 يىل.

GARLAWAÇ

15 Dekabr - 1995

Заказ № 1052

Тираж 100

Индивидуальное предприятие «ГАРЛАВАЧ»
744012 г. Ашгабат, ул. Советских паграническии, 92й

I – نجى

بؤلؤم

“01_تۆركمنچه_Diss.”

دكتور خانگلدی اونق – تورنتو 2016

تۆركمېستان علم لار آكادېمىياسى نىنگ

شاجا باطيرف آدنداقى تارىخ اينستىتوتى

اونق، خانگلىدى ارازگلىدى اوغلى

"ايران تۆركمېنلىرى نىنگ مدنيتىنىنگ تارىخى"

(۲۰ - ۱۹ ع.ع. - تۆركمېستاننىنگ غاراشسىزلىغىنا چىلى)

(هنارى: 07.00.02 - واطان تارىخى (تۆركمېستان تارىخى))

تارىخ علم لارنىنگ كاندىداتلىق و دكتورلىق درجه سىنى آماق اوچىن
دسرتاسيون ايش

علمى يولباشچى:

تارىخ علم لارنىنگ دوكتورى پرافسور:
مراد آنا نفس اف (آكادېمىين آ.ع.ت.)

رسالاننىنگ آتورفراتى ۱۹۹۵ - نجى يىلنىنگ "۱۰" نوياير- دا،
يوقارى آتستاسيون كامىسياسىنا ايبىرلىدى.

عشق آباد - ۱۹۹۵ يىلى.
برگردان به الفباى كلاسېك - تورنتو - ۲۰۱۶ يىلى.

ماضون لار:

- * دسرتاسياننگ "آناتاسياسى": ۱
- * ايران توركمنلرى نىنگ مدنيتىنىڭ تارىخى (۱۹-۲۰- نجى ع.ع.)- گيريشى، (مقدمه اى بر "تارىخ فرهنگ تركمنان ايران- قرون ۱۹- ۲۰).
- * رسالاننگ اصلى نسخه سئنگ دوزومىنداكى برىلن متن اساسندا:
- گيريش:**
- بيرىنجى باپ: ۲۰-۱۹- نجى عاصرلارنىڭ باشلارنىداقى توركمن ادبىياتى نىڭ تارىخى
- اترك-گرگن توركمنلرى باباتدا ايران، خيوه و روسيا دوتلر يىنىڭ اكسپانسياسىنىڭ گويچلنمگى:
گون اورتا-گونباتار توركمنلرى نىڭ ۲۰-۱۹- نجى عاصرلارنىڭ سېگيدىنداكى ادبىياتى:
- ايكىنجى باپ: ايران توركمنلرى نىڭ ۲ - نجى جاھان اوروشندان سونگى ادبىياتى
۱. ايران توركمنلرى نىڭ سياسى ياغدايى:
۲. حاضيركى زامان ادبىي پروسلر:
الف). دورموش بىلن ائلالاشمايان ماضمونلى اثرلر:
ب). دورموش بىلن ائلالاشيان ماضمونلى اثرلر:
ج). دورموشى اوندىان ماضمونلى اثرلر:
- اوچىنجى باپ: ايران توركمنلرى نىڭ ادبىياتى، دىلى، يازو مدنيتى و ساز- صونغاتى
1. شاعىرچىلىق يولنىڭ تارىخى گوزباشى (كوكى):
2. ايراننىڭ قادمى چشمه لر يىنىڭ مختومقلنىڭ دوردىجىلىگىنه تاثيرى:
3. حاضيركى دور شاعىرچىلىق يولوندا "اق قوشغى":
4. دىل و يازو مدنيتى:
- ايران دا اوقو دوزگونلرى:
5. ايران توركمنلرى نىڭ ساز- صونغاتىنىڭ گوزباشى:

دوردىنجى باپ: نتيجه

ادبىيات، چشمه لر و دوشوندىرىش لر:

* شو دستاسياننگ شكيلنمگينده دورلى تاينرلاردا غاتناشان شخصيت لر؛

1. آنانفسف، مئرات آنانفسويچ
2. آتامأمداف، نوري وليويچ
3. قاراييف، رجب دوردي قارايويچ
4. جيكييف، آتا جيكيويچ
5. نوربادف، قاسيم نورباتويچ
6. آتاغاريف، يگن آتاغارويچ
7. آيدو غدييف، محمد آيدو غديويچ
8. مرداف، نورمحمد آشنرپور مرداويچ
9. برديف، كاكاجان برديويچ
10. ارزانش، ولي محمد آخون
11. قاراجايوا، گالينا آ.
12. قربانف، خاندوردي
13. حالليف، خدای بردی
14. 1995 – نجی يئلار تۆركمنيستان علم لار آكادمياسی نئنگ "يوقاری علمی ساوتينينگ" آغضالاری
15. تۆركمنيستان دؤولت اونيورسيته سينينگ "تاريخ كافرasi"
16. اونق، مارال خانگلدیونا
17. يازبرديف، آلاماز
18. اكأيف، ارازپولات اكأيويچ بهارلی
19. حاليمف، ناظار حاليمويچ
20. گؤزل آ. ...

* دسرتاسیاننگ "آناتاسیاسی"

اونق، خانگلدی آرازگلدی اوغلی-ننگ کاندیداتلق و دؤکتورلق ایشی "ایران تۆرکمئری نینگ مدنیتی نینگ تاریخی (19-20 ع.ع.)" موضوعی بیلن باغلانشپ، اول ایران تۆرکمئن خلقی بارادا آکتیوال ایشلنیپ، هؤدورلنن علمی ایشلرینگ بیرى دیر. ایش بیر گیریش، اوچ باپ، نتیجه و پیدالانلان ادبیات ماضمونلارندان عبارت بولیار. ایش اوز اکتیواللغی اساسندا، پرابلمانی دافئق درنگه مگی بیلن، بیر ماقصادی اؤنگه توتوپ، بارلاغئنگ اوزبولوشلغی بیلن خاصیت لنیار.

بیرینجی باپ 19 – نجی عاصرئنگ ایران تۆرکمئری نینگ یازئجئسی و شاعیرلاری ننگ اثرلری نینگ تاریخدا غالدئران انزلاری بارادا گۆررینگ گیدیار. اترک – گۆرگن تۆرکمئری باباتدا ایران، خیوه، و روسیه دؤولتلی نینگ اکسپانسیاسی ننگ گۆچلنمگی و تۆرکمئرینگ اولارا غارشى آلئپ باران سؤوشلری.

19- نجی عاصرئنگ باشلارندان 20- نجی عاصر، داشاری یورتلارداقی تۆرکمئرینگ ادبیاتی ننگ آنالیزلری بریلیار.

ایکینجی باپ دا ایران تۆرکمئری نینگ 2- نجی جهان اورشوندان سونگ دؤردن ادبیاتی اؤرنیلیار. بو باپ دا ایران تۆرکمئری نینگ سیاسی – جمعیّت چیلیک شرطلری بارادا آنالیز بریلیار. بو بولسا، ایشینگ حاضیرکی دؤورینگ اؤسن ادبیاتی ننگ پروسس لرینی گۆرکزیار.

اؤچینجی باپ دا فارس پائزیاسی ننگ چشمه لری بارلانلیار. قادیمی فارس ادبیاتی ننگ، مختومقلی فراغی ننگ دؤره دیجیلیگنده غالدئران تأثیرى گۆزدن گچیریلیار. فارس پائزیاسی ننگ و اونونگ دیل و الیبیبیه یتیرن تأثیرلری.

دسرتاسیاننگ باغلائیجی بؤلومینه، دسرتانئنگ اوز غازانان نتیجه لری بارادا غئسغاچا ماغومات بریلیار.

تکستینگ اصل نوسغاسئنی شو یرده گۆریپ بیلر سینگیز!

دسرتاسیا آناتاسیا یازان: قُل ، 10.XII. 1995 قوربانف، خاندوردی
ایکینجی نشر" ، تورنتو – 2015 – اونق، خانگلدی

ایران تورکمنلری نینگ مدنیتی نینگ تاریخی (۱۹-۲۰ - نجی ع.ع.) - گۈریشی، مقدمه ای بر "تاریخ فرهنگ ترکمنان ایران- قرون ۱۹-۲۰

د. خ. اونق: "ایران تورکمنلری نینگ مدنیتی نینگ تاریخی" (۱۹-۲۰ - نجی ع.ع.)، آدی بیلن قورالان
دسرتاسیون ایش!

گواهی: شو ایش تورکمنیستان علم لار آکادیمیائی نینگ شاجا باطیراف آدنداقی تاریخ اینستیتوتیندا دوکتورلوق
(پی اچ دی (دسرتاسیالارنی قوراماق بویونچا یوریته لشدیریلن ساوتینگ مجلسینده قورالیار. «یوقاری
آستاسیون کامیسیا (واک) طارافندان بریلن ایش هوناری (کد یا شيفر (۰۷,۰۰,۰۲))، دیر.

ایش ۱۹۹۱ - نجی یئلان باشلانپ، ۱۹۹۵ - نجی یئلنگ دسامبر آیی ننگ ۲ - نجی یارمندا (مجلس
۱۹۹۶ - نجی یئلنگ یانوارندا گچیریلدی.)، "تورکمنیستاننگ علم لار آکادیمیائی ننگ تاریخ اینستیتوتی -
ننگ^۱ یوریته لشدیریلن یوقاری علملی ساوتینینگ آغضالاری، حورماتلی جنابلار:

- تورکمنیستاننگ آکادیمیائی پروفیسور آنا نفس اف، مئرات آنا نفس ویچ ینگ علملی یولباشچئلغندا،

- تورکمنیستان علم لار آکادیمیائی ننگ ش. باطیراف آدنداقی تاریخ اینستیتوتی ننگ دیرکتری هم
تورکمنیستان علم لار آکادیمیائی ننگ خابارچی آغضاسی (کاربساندنت)، پروفیسور آتامامداف، نوری
ولیویچ ینگ مؤدیرلیگنده هم یولباشچئلغندا،

- تورکمنیستاننگ بیلیم مینیستری و تورکمنیستاننگ علملار آکادیمیائی ننگ یوقاری آستاسیون
کامیسیائی ننگ یولباشچی آغضاسی پروفیسور قارایف، ارچپ دوردی قارایویچ^۲ ینگ آلپ بارماغندا،

- تورکمنیستاننگ علملار آکادیمیائی ننگ یوقاری علملی ساوتینینگ آغضالاری هم - ده، یوریته سین
بریجی داشقی قوراما حؤکمینده؛ حاضیرکی مختومقلی فراغی (اؤنگکی ماکسیم گورکی) آدنداقی تورکمن
دؤلت اونیورسیتتی ننگ «تورکمنیستان تاریخی " کافدراسی»»،

- رسمی آپاننت لر:

- اوزبگیستان اس. اس. ار. - ینگ علم لار آکادیمیائی ننگ تاریخ اینستیتوتی ننگ دوکتوری و تورکمنیستان
علم لار آکادیمیائی ننگ آکادیمیائی، پروفیسور جیکیف، آنا جیکییویچ،

^۱ تاریخ اینستیتوتی (بو اینستیتوت، ۱۹۳۶ - نجی یئلان تورکمن دؤلت علملی - بارلاخ اینستیتوتننگ اساسندا «تاریخ اینستیتوتی» دوردیلدی. شوندا
سونگقی دؤورلرده اینستیتوت دورلی - دورلی اتلاندرلدی: «تورکمنیستان علملار آکادیمیاسننگ ش. باطیراف آدنداقی تاریخ اینستیتوتی» ۱۹۹۷ - نجی
یئلا چلی هم - ده، «تورکمنیستاننگ مینیسیرلر کابینتینینگ یاننداقی تاریخ اینستیتوتی» ۲۰۰۹ - نجی یئلنگ ۱۲ - نجی ایوننا چلی، و شوندا بیلک،
«تورکمنیستاننگ علملار آکادیمیاسننگ تاریخ اینستیتوتی».

^۲ КАРАЕВ Реджепдурды - [..1936 - ...] - Родился в г. Кизиларвате, ныне Балканского вelaya.

С 1958 директор сельской школы., В 1959-65. инструктор, зав. отделом пропаганды и агитации Ташаузского, обкома КПТ, в аппарате ЦК ЛКСМТ., В 1965-68 лектор Ашхабадского горкома КПТ, директор вечернего ун-та марксизма-ленинизма., В 1968-72 секретарь Ашхабадского РК КПТ., В 1972-81 первый Зам. председателя правления общества "Знание" ТССР., В 1981-88 зав. отделом пропаганды и агитации ЦК КПТ., В 1988-93 ректор АПИРЯиЛ им.Азади., С 1993 - зам. директора Туркменского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС., Д-р. истор. наук, проф-р. Депутат Меджлиса., С 1990 Председатель Комитета по международным отношениям ВС ТССР., С мая 1993 министр образования., Со втор. пол. 90-х отстранен от гос. работы., В наст. вр. - преподаватель в турецком ун-те (г.Ашхабад).

- تۆركمىستان علم لار آكادىمىياسى نىنگ مختومقلى آندىناقى دىل و ادبىيات انستىتوتىندان، فىلولوگىيا علم لارنىنگ كاندىداتى نوربادىف، قاسىم نوربادوىچ

... شىله هم بىله كى عالملا: تۆركمىستاننىنگ فىلولوگىيا و ادبىيات علم لارى نىنگ پروفىسورى مرداف، نور محمد آشرىپور مرداوىچ، و ...

- ايران تۆركمىنلرى نىنگ مىلى- دىنى يولباشچىسى تاغىصر ولى محمد آخون ارزانىش، هم- ده، گلجكده دولى خابارنى يىتيرىلجك، بىله كى چاغىرنلان عالم لار و ميهمان لارنىنگ ۴-۵ ساغادا اوزاقلاشان چىقنىشلارى و سوراغلىرى، ... حضورىندا؛

- تۆركمىستان علم لار آكادىمىياسى نىنگ ش. باطىراف آندىناقى تارىخ انستىتوتى نىنگ علمى ايشگارى سايسكانيه اونق، خانگلى ارازگلى اوغلى طرافىندان علم لارنىنگ "كاندىداتى" و "دوكتورى" ديه ن عالملىق درجه سىنى آماق اوچىن قورالدى. ...

تۆركمىستان جمهورىتى تۆركمىستان علم لار آكادىمىياسى

عشق آباد - دكابر ۱۹۹۵ يىل.

رسالاننگ اصلی نسخه سنننگ دوزیمینداکی بریلن متن اساسندا:

ایش تۆرکمینیستان علم لار آکادیمیاسی ننگ ش. باطیراف آدنداقی تاریخ اینستیتوتندا یرینه یتیریلدی.

علمی یولباشچی لار:

تۆرکمینیستان علم لار آکادیمیاسی ننگ آکادیمیگی، پرافسور **آنانیسف مئرات آنانیسوویچ**

رسمی آپاننت لر:

تاریخ علم لاری ننگ دوکتوری، تۆرکمینیستان علم لار آکادیمیاسی ننگ آکادیمیگی **جیکیف آتا جیکیویچ**

و فیلولوگییا علم لاری ننگ کانیداتی **قاسیم نورباداف**

یورینه سین بریجی داشقی قوراما – مختومقلی آدنداقی تۆرکمین دؤولت اونیورسیتیه سی نینگ "تۆرکمینیستان
تاریخی کافدراسی"،

ایش 1995- نجی یئلنگ "**دکابرینگ II- نجی یاریمندا**" ساغات "15.00" – دا،

تۆرکمینیستان علم لار آکادیمیاسی ننگ ش. باطیراف آدنداقی تاریخ اینستیتوتی ننگ دوکتورلئق
دسرتاتسیالارنئی قوراماق بویونچا یورینه لشدیریلن ساوتی نینگ مجلسینده قورالیار.

آدرس: 74400، عشق آباد ش.، گوگول کۆچ، 3.15

دیسرتاتسیا بیلن تۆرکمینیستاننگ علم لار آکادیمیاسی ننگ مرکزی علمی کیتاپخاناسندا تانئشماق بولار.

رسالاننگ اوتورفراتی 1995- نجی یئلنگ "**10 نوپابر- دا**" – یوقاری آستاسیون کامیسیاسنا اییریلدی.

یورینه لشدیریلن ساوتینگ عالم سکرتری:

تاریخ علملارننگ کانیداتی / قول / امضای / گ. آ. قاراجابوا

³. (Düşündiriş): Şu köçäniň ady Sowet döwründe “Gogul” we “Görogly”, 1995-nji ýylyň 12-nji dekabry – BMG – niň tarapyndan Türkmenistana hemişe bitaraplyk statusyny berilenden beýläk, “Bitaraplyk 15” bolup galdy..

گيريش

اۆز گۆزباشنى عاصرلارنىڭ جۆمىشىدىن و تارىخى واقالارنىڭ ايچىدىن آلئپ غايدان دآپ – دستورلار هر بير خالقنىڭ دورموشىدا، قئلىق – خاوصىتىنه پسيكولوژياسىنا گۆرأ، عمله گليپ دىر. شيله آيرانتىلىق لار ايران تۆركمىنلىرىندە – دە، اۆزبولوشلى خاوصىتته دگيشلى بولوپ، بو تۆركمىنلىرىنگ هم اۆزىنه ماخصوص بولان روحى مدنيتىنى دۆردىپ دىر.

۱۹ – نجى عاصر تۆركمىن خالقنىڭ روحى مدنيتى و ادبىياتى اوندان اۇنگى تۆركمىن مدنيتى نىنگ دوامى دئر. اونونگ ماضمونى دئر فورماسىنداى آيرى – آيرى علامات لار بو عاصردا دۆرأپ كمالا گليپ دىر. 19 – نجى عاصرداى تۆركمىن خالقى نىنگ روحى مدنيت و ادبىياتى، اۆزىنىنگ تارىخى لىغى هم آنقىلىغى بىلن تاپوتلانپ دئر. جمئىت – دە، دورموشدا بولان اۆزگىرلىر روحى مدنيت دە اۆزبولوشلى آيرانتىلىغا ايه بولوپ دئر. روحى مدنيتته آنق گۆز يتىرمك اۆچىن، ايلكىنجى نوباتدا شول دۆرداى تۆركمىنلىرىنگ ياشان ير – يورتلارنى، دؤلت آرا آراچاكرىنه غىسغاچا اكسكورسىا اتمك گرک.

۱۹ – نجى عاصردا تۆركمىنلىرىنگ ايه لآن ير – يورت – ميدانلارى:

گۆن باتاردا: خزر دىنگىزى،

گۆن اورتادا: قاراسو - گۆرگىن دريالارى نىنگ گون اورتا ميدان لارى هم - دە كۆپت – داغ و پاراپامىز داغ گرىشلىرى، شيله هم؛

دمىرغازنىق – گۆن دوغاردا: خوارزم اطراپلارى، قاراقالپاق و اۆزىك رايونلارى،

دمىرغازنىق دا: اوستى يورت و اونونگ دمىرغازنىق كرتى بىلن چاكرىنار⁴

"اترگىنگ گۆندوغار اولكه لرىندە يرلىش دشت گۆرگىن (تۆركمىنصحرا)، گۆن اورتا - دا، البورس داغلىق لارى نىنگ جنگلىك اكرىنه چىلى (البورس داغلىرى نىنگ گۆندوغار اوجى) دوام ادىپ، گۆندوغار سرحدى بولسا، خوراساننىڭ داغلىق لارنى چىلى بارىپ يتيار. ايرانداى تۆركمىن ولايات لارى بولسا، خوراسان ولاياتى نىنگ قوچان، بجنورد و سرخس رايون لارنىداى گۆنبتار – دمىرغازنىق داغلىق و دۆزلىكلىرىنه چىلى، شيله هم مازندران ولاياتى نىنگ گۆندوغارنىدا يرلىش دشت گۆرگىنىنگ (تۆركمىن صحراننىڭ) چاكرىنى اۆز ايچىنه آليار. مونونگ ميدانى ۲۰ مۆنگ كوادرات كىلومتره برابر دئر. ايراندا اساساً يوموت لار، گۆكلىنگ لار، تكه لر و نخورلار ياشايارلار. يوموت لار اساساً تۆركمىن صحرادا، ياغنى

4. Türkmenistan SSR-niň taryhy, I tom,2-k., A.: 1960, 7 sah.

خازار دنگزی نینگ گوندوغار کنارنندان باشلاپ كۆممت قاووس (گنبدكاووس) و اونونگ گوندغار - دميرغازئق اطراپ لاری بولان ماراوادپه و غازانغايا چنلی آرائقدا ياشاپارلار. يوموت لار جعفرباي و آتاباي ديه ن ايكي ايرى بولگه بولونيارلر.⁵

ساوت ساپوزئنگ علم لار آكادمياسى نئنگ شرقشناسى دكتر ب. رابغه لوگاشوا ۱۹۹۲ - نجى يئلدا برن سونگقى ماغولماتلارنندا، ايران توركمن لرینئنگ جمغئيت سانى بارادا شيله ماغولمات برپار: "بیزینگ الیمیزدكى بار بولان ماغولماتلارا گورأ، حاضیركى دؤورده ایراندا ۱/۵ میلیون توركمن ياشاپارلار."⁶

۱۸۷۱ - نجى، ۱۸۸۱ - نجى يئللاردا روس - ايران چاقئنشئقلاری نئنگ نئيجه سينده ايراندا قاجارلار نسلشالئغى نئنگ پادشالاری بيلن روسيه پادشالئقلاری نئنگ آراسئندا سرحد چكك مسئله سينده شرطنامالار عمله گليار. شول اساسدا "تركمناي"، "گلستان"، آخال - تكه" و "گل جمال خان" دييلىپ، آتلاندرنلان شرطنامالاردا، ايران پادشالئغى بيلن روس پادشالئغى نئنگ آراسئندا سرحدلری، آنفلاماق و چكك طاپيار ادليار. حاضیركى اوزباشداق توركمنستان بيلن سرحدش اترگینگ گون اورتا چاكلری؛ توركمن صحرالاری نئنگ دميرغازئق سرحدلری هم شول شرطناما اساسئندا طاپيار ادیلن آراچاك بولوپ غاليار. سونگرا روس پادشالئغى يئقئئپ، اس اس ار دؤولتى دؤردیلنده - ده، بو آراچاك اونگكى ليگينده غالدئرئليار.

گورنيپ دوران فاكتلار بويونچا توركمنلرينگ، ياغنى توركمنستان بيلن ايران پادشالئغى نئنگ آراچاگی حاضیركى اترک درياسى دال - ده، ايسم اوندان ۷۰ كيلومتر ايلرده گورگن درياسئندان - دا، آنگئرداقى قاراسو درياسى نئنگ گون اورتا چاكلری دير. بو مؤلكيت مسئله سى بارادا، يازنجى والنتين رابين "خوارزمينگ يدى چولى" اتلى اثرينده: "ايران بيلن توركمن لرینگ سرحدى بولان "قاراسو" درياسى نئنگ قئرالارنندا اولى دريا دؤرأپ دير!" - دييپ، توركمن لرینگ طبيغى سرحدى دوعروسئندا آنئق ماغولمات برپار.⁷

روس سياحاتچئسى گ. اس. كارلين ۱۸۳۹ - نجى يئلدا بو بارادا شيله يازيار: "توركمن لرینگ يوموت طاپياسى قاراسو، گورگن و اترک دريالاری نئنگ سولاری بيلن سوارئليان حاصئلى يرلرده اوتوروملاشئپ دئرلار. قاراسو درياسى يوموت لاری ايراندان بوليار، استرابادلى لار هم اونى حقيقى آراچاك حاساپ

5. Käsrayan N. wä Arşi Z., "Eýran türkmenleri", "Sekge", näşriyaty, Tähran - 1991 ý. 25 sah.

۲. كسرائيان، ن. و عرشى، ز.، "تركمناي ايران"، انتشارات "سگه"، تهران - ۱۹۹۱ م، ص. ۲۵

6. Логашова Б., "Туркмени Ирана", "Туркменистан сегодня", № 3, Ашхабад - 1992г. (статья).

** - بي بي رابعه لوگاشوا، نويسنده كتاب "تركمناي ايران"، ترجمه سيروس ايزدى؛ حسين تحويلى- نسخه اصلى: زبان روسى - انتشارات "دانش"، مسكو - سال ۱۹۷۶. در سالهاى اشتغال نويسنده اين سطور، در ايام حضور ايشان در پژوهشكده تاريخ، اوقاتى را در مصاحبت با وي مى نشستيم و از آخرين دستاوردهاى موضوع تحقيقاتى وي نت بردارى ميكرديم (سالهاى 1990-1994).

7. Рыбин В., «Сем Песков», Туркменистан, Ашхабад - 1991 г., Р.И.П.О., с.7

اديارلر. سبأى قاراسووننگ ساغ کنارئندا يکه جه – ده پارس اوبالارى يوق.⁸، اما ايران پادشالارى انگليس لرینگ قولداماغي بيلن سرحدى اترکدن چکمگى باشارئپ دئرلار.

۱۹۲۴ – نجى يئلدا ايلکينجى گزک ايران تۆرکمن لرى نينگ أهلى تايپا – تيره لرى بير يره يئغنانئشئپ، تۆرکمن دأپ – دستولارى بويونچا "اومچالى" شأهرينده "اولوغ قورولتاي" اتلى ياشى اولولار ماصلاحتاننى گچيريارلر. شول قورولتاي دا عثمان آخونى أهلى تۆرکمن لرینگ پرزيدنتى وظيفه سینه سايليارلار.

شوندان سونگ عثمان آخون ايران بيلن تۆرکمن لرینگ آراسئنداقى سرحد مسئله سینه آيراتين اونس بريار. اول آراچاک مسئله سینه ايران پادشالئغى بيلن ائلاشئغا گليپ دير و شول "سرحدناما" ايران پادشالئغى طاراپئندان قول چکيليپ دير. (شول "سرحدناما" اساسئنداقى سرحد چاکلرينينگ بلليک اديلن پروتکلئ نئنگ بير نوسخاسى گۆرگن تۆرکمن لرى نينگ ياش اولئلارئ نئنگ بيريسى نينگ اينده ساقلانئپ غالاندئغى حاقتندا ماغومات بار.

يۇنه، اۇنگكى روس ايمپرياسى بيلن اينگليس ايمپرياسى نئنگ آراسئنداقى سۇودا قاتناشئق لارئ نئنگ أهلى تۆرکمنلرى ايکأ بۇلمگى، بو حايئرلى ايشينگ كۆکينه، پالتا اوريار. ايران پادشاسى اينگليس لرینگ قولداو برمگى بيلن گۆيچلنئپ، سرحد باراداقى قرارى آياق آشاغا سايليارلار....

قورولتايدان سونگ، بيرينجى يئلئنگ دوامئندا تۆرکمن لرینگ اۇزارکين دؤولت قوراماسى نئنگ اوستونه چوزولوپ، بو تآزه دۇرديليپ، اوغور آلئپ باشلان حاکميت، داغادئليار. اونونگ خلق طاراپئندان سايلانان يولباشچئلارى ائزارلانئپ، يوردى ترک ادماگه مجبور بولوپ دئرلار. اولار پناه ايسلاپ، غايراقى تۆرکمنستانا اۇزلرينى غاچئپ آتيارلار.

۱۹۷۸ – نجى يئلدا ايراندا ياشايان حالقلار ايمپرياليزمه غارشى، آراتلئق و دموكراتيا اۆچين گۆرشه غالقئنيارلار. محمدرضا پهلوى نينگ مرکزلسن حۆكومتینه غارشى دؤرلى ديمونستراسيالارننگ مۇوج اورماغي بيلن، ايران تۆرکمنلرى نينگ آراسئندا هم دپه لنن حقوقى غايتارئپ آلماق اوغروندا حرکتلر و سياسى گۆيچلر يۆزه چئقيار.

۱۹۷۹ – نجى يئلدا ايراندا پهلويلر پادشالئغى نئنگ شاسى يئقئلئپ، ايران آمريکائنگ ايمپريالستیک کالونيال اکسپلواتاسياسئندان آزاد بوليار. شول دؤورده تۆرکمن لرینگ اؤز انقبالننگى اؤزينگ چؤزمک، الدن گيدين حقوقى نئنگ (ير، سو، مدنى – سياسى، و...) يالى انسان حقوقلارننى غايتارئپ آلماق حاقداقى پيکيرلرى و حرکتلرى تاريخدا ينه – ده بير گزک غالقئپ يۆزه چئقيار. شونونگ بيلن بيرليکده، خالقى

8. «Русско – Туркменские отношения в XVIII – XIX вв.», Сб. арх., док – ов, Ашхабад – 1963 г., с. 304

تۆركمن دىلىندە سواتلى اتمك ايشلىرى هم اۇر بويونا غاليار. "اوبا شورالارنى، داىخان شورالارنى دۇرتمە لى!"، "اوقو گرك، خاط گرك، تۆركمنچە مكدپ گرك، الدن گيدن يرلىرى غايتادان آلماق گرك!" دىيلن شىغارلار بيلن كۆچە لردە دمونسىراسيا حرىكلرى عملە گلىار.

۱۹۸۰ – نجى يىلنىڭ باشىندا تۆركمنلر بيلن تازە دن كۆيچ آلان فوندامنتال قوراملار آراسىندا بولوپ گچن كۆممت قاووس (گنبدكاووس) شأهريندأكى چاقنىشنىڭدا يىنە - دە بىر گرك اوزباشداق اوتونوميا برىلمگى طالاپ ادىلدى.

اۇنگى گچيرىلن سرحد شرطناماسى قولدانىلىپ، سرحدى تازە دن دىكلتمك بارادا قرارا گلگى خلق و اونونگ سىياسى قوراماسى طاراپىندان طالاپ ادىلدى. شول دۇورده ايران تۆركمن لرى نىنگ آلان اوتونومىياسى بىر يىلداق قوراق واقت دوام اتدى. اهللى ير، سو، اكرانچىلىق (عمومى اقتصادىت) و مدنى، رفورمالار تۆركمنلر نىنگ مركزلشدىرىلن "ستاد"⁹ قوراماسى نىنگ طاغالاسى بيلن يۇرىتە لشدىرىلدى.

۱۹۸۰-۸۱- نجى يىلدا يرى پايلانان كآبىر غاچغاق بايلار هم كآبىر سىياسى قوراملار يىلنىڭ پروكاتسىياسى بيلن، ايراندا تازە شكىلدىرىلن دىنى حۇكومتىنگ كۆمگى آستىندا خالقا غارشى تازە بىر چاقنىشنى قورناپارلار. شىلە لىكدە، تۆركمن لرى نىنگ مركزى بولان كۆممت قاووس شأهريندە گچىپ دوران انلاشنىلى مېتىنگى حۇكومتىنگ يۇرىتە لشدىرىلن "پاسدارلار"¹⁰ اتلى حاربى گۆيجى، اوقا توتوپ، اوز اركىنلىك يىنە – دە بىر گرك، واغنىلارچا¹¹ باسنىلپ ياتىرئىلار. شىلە ياغدايدا، سرحد مسئلە سى، يىنە – دە انزارلانمان غاليار!

"شو يرده ترىتورىال باباتدان XVIII-XIX عاصرلاردا، دۇران كآبىر ياغدايلارى نىغتاپ گچمك ضرورلىغى يۇزە چىقار. شول دۇورلردە تۆركمن خلقى نىنگ بللى بىر مركزلشن حاكىمىتى بولماندىغى سىپلى، اولار اطراپداق اولى دۇولتلىرىنگ تابىلنىغىندا بولوپ دىرلار. مثال اۆچىن: مانغنىشلاق يا – دا، خوارزم تۆركمنلىرى خىوا حاكىمىتىنە، چارچو، كركى تۆركمنلىرى بوخارا امىرلىكىنە، پندى، مارى، تجن، ساراغت (سرخس)، آخال، قنزىل آروات (اصلنىدا قزل رباط) تۆركمنلىرى بولسا ايران، خىوا حاكىمىتىنە تابىن بولماغى مجبور ادىلىپ دىر."¹²

سىياسى قالقنىش اساسىندا شول دۇورده اهللى تۆركمن لرى نىنگ آراسىندا اوزباشداق لىق، مىلى، روحى مدنيت لرى نىنگ غاراشنىلنىغى باراداقى پىكىرلىرى رجه لى اۇسىپ غايدىپ دىر.

⁹. Şol döwürde Eýran türkmenleriniň Şura awtonomiýa hökümetiniň we Daýhanlar hem obalar şurasynyň merkezi edarasy şeýle atlandyrylýardy.

¹⁰. پاسدارلار: بولار پهلويلىر دۇورده كۆچە- بازارلارى سىرئىپ، بد ذاتلىق ادبان باشلار توپارلارى، سونگا باقا 1980 – نجى يىللاردا، ايراندا شابى (شيعه) دىنچىلار نىنگ اوبونجاغنا اۇورىلىپ، اوندان حاربى قوراما دۇردىلارلر.

¹¹. واغنىلارچا: وحشى لارچا

¹². Durdyew K., "XIX – XX asyryň başyndaky türkmen edebiyatynyň taryhy", Aşgabat – sah. 7,

شول دؤورده أهلی تۆرکمن خالقننگ آراسنندا بولوشی یالی، ایران تۆرکمنلری نینگ آراسنندا هم کؤنه یازودا هر کیم اؤزیچه اؤورنیپ – یازنیپ دئرلار. اما اساسی اوقوو قورپلی ماشغالالار اؤچین بولوپ دئر. حاضیرکی دؤورده اوقوو – یازو دینگه پارس دیلینده دیر.

XIX عاصرداقی ادبی – مدنی اساسلار بارادا آیدنلاند، معارف یاغدایلارنا آیراتنن سر سالماق گرک. شول دؤورده – ده، اوقوولار عرب – پارس دیلینده آلتنیپ بارنلنپ دئر. تۆرکمن دیلی اونس دن دوشیریلیپ دیر. مکدپ لرده "قوران (قرآن)" عرب دیلینده یات توتولنپ دئر، حارپلار اؤوردیلندن سونگ، اسلام دینی نینگ تاغلیمات لاری، داپ – دستورلاری اوندلیپ دیر. اساسان "صوفی آله یار"، "رونق الاسلام" و دینی حقوقلار حاقننداقی "چارکیتاپ" اؤوردیلیپ دیر. ماغومات و تاغلیمات اساسنندا دال – ده، ایسم پارس و عرب دیل لرینه تۆرکین لشمگینگ خاطر اسننا، نوائی نینگ، فضولی ننگ، حافیظینگ و بیدلی نینگ کابیر اثرلری - ده، اوقالنیپ دئر.

بیله اوقوو دۆزگینی ایکینجی جهان اوروشندان سونگ، ایران پادشالغی ننگ یوریته دۆزگۆنینه اؤوریلیار. ایکینجی جهان اوروشنداقی سونگق بولان اؤزگیشیک لر، عموماً دۆنیاً مؤچبرینده بولوشی یالی، ایرانننگ چاکلرینده – ده، دۆیپلی و اساسی سیاسی رفورمالار آمریکاننگ بیرلشن شتادئنتنگ (آ.ب.ش.) پرزیدنتی جناب ریچارد نیکسوننگ ایرانننگ شاسننا یول گۆرکزمه سی بیلن یرینه یتیریلیار. تریبه و اوقوو دۆزگۆنی بولسا، شول سیاساتننگ اساسنندا یوردیلیپ باشلانیار. 13-14

سونگق ۲۰ یئللندا اوقوو دۆزگۆنی فرانسیننگ اوقوو سیستماسی بویونچا دۆزیلیار. اما پهلو لری نسیل شالغئندا بولشی یالی حاضیرکی دؤوره چنلی هم تۆرکمن دیلینده هیچ هیلی اوقوو یولا قویولمایار. شوندا – دا، ایران تۆرکمنلری زاماننگ چنلشئرملی اؤوریملرینه قارامازدان، روحی مدنیتینگ اؤز حقیقی حاصیتینی ساقلاجاق بولوپ آلادا ادیار.

اورتا آسیادا اسلام دینی آقالنق ادیجی ایدیالوگیا بولان دؤوری کابیر گۆرنیکلی عالملار و یازنجلار دؤرأپ، مشهور علمی مرکزلرده اؤز دؤورینینگ پروگرسو بیلیمینی آلتپ، تۆرکمن صأحرالارنا دینی تاغلیمات لارننگ تاثیرینی هم انزی گیدرلی یتیریپ دوروپ دئرلار.

13. Jāzāni Bižān, "taryh-e si sale-ye Iran", çap-e sazeman-e çrikhaýe Fadaeýe khalgh, Tehran, bedun-e sal, ...
 ۸. جزنی، بیژن، "تاریخ سی ساله ایران"، انتشارات: سازمان چریک های فدایی خلق ایران، تهران – بدون سال، (بی تا) ...
 14. Hezb-e Tud-ye Iran, "çehel sal dār sāngār-e mobareze", Iran- Tehran – 16 azār- mehr mah-e 1360 ş., şomare-ye 68 sāfhe-ye 355.

۹. حزب توده ایران، "چهل سال در سنگر مبارزه"، ۱۶ آذر و مهر ماه سال ۱۳۶۰ ش.، شماره ۶۸، ص. ۳۵۵.

اما تاریخی و اقتصادی شرطلره گؤرأ، خالقننگ كؤپ بؤلگى بيله زاتلارى قابول اتمآگه طاييار بولمان دئر. شونننگ اؤچين كآبير ياغدايلاردا دين – آ، بى پرواى قارالئپ دئر. بو ياغداى اروپا سياحاتچنلارى نئنگ تيز گوزينه ايليپ دير.

XIX عاصرئنگ بيرينجى يارئمئندا بو بارادا، آ. بورنس شيله يازيار: "توركمنلرده مسجد يوق. اولار نمازلارنى قارا اويلرده يا – دا، آچئق يالازى ميدانلاردا اوقاپ دئرلار. اولارئنگ ملاسنئنگ سانى كان دأل، عمومان روحانى لارا، آز حورمات قويولوپ دئر."¹⁵

XIX عاصرئنگ ايکينجى يارئمئندا آ. وامبرى هم بو ياغداى بارادا شيله يازيار: "توركمنلرده دينى تاثيرى دينگه ايرائئن ياغدايلاردا بوزه چئقيار. فناتيك بوخارادان گچن دين، كؤپلرينگ پيکير اديشى يالى، اولاردا (توركمن لرده) اونچاقلى تاثيرلى دأل!"¹⁶

سونگقى دؤورلرده خالقننگ روحى بايلئق لارئنئنگ اولى بؤلگى بولان چير دورديجيليك (ادبيات، صونغات) ديبلن زادى هر هيلي يول لار بيلن آرادان ايرئپ، آسيميل لشديريلجك بولونسا – دا، شونينستىك سياساتلار بو ماقصادئنا يتيب بيلمان گليار. غايتام، ۱۹۷۹ – نجى يئلان بيلاك خلق ادبل اوزينى ييتيريپ تاپان يالى ياغدايدا، سياسى و مدنى حركتلرى گويچلنديريپ اوغرادى. سونگقى ۳۰ يئلئق دان بارى ايران توركمنلرى نينگ آراسئندا، هر نامه – ده بولسا، توركمن ديلينده يازئلان كآبير كيتاپلار چئقئپ باشلادى.

مختمولى فراغنئنگ قوشغى ديوانى حاضير اؤچينجى گزك چاپ ايدلى. شيله هم سونگقى يئلارئنگ دوامئندا "يوسوپ – زولبخا"، "صايد – همرا"، "زهره – طاهير"، "مسكين قلئجئنگ ديوانى"، "امير حمزه"، "زين العرب"، "ماتأجيينگ ديوانى"، "گوراوغلى"، "سیدی خوجه"، "گل – بلبل"، "توركمن ديليننگ غئسغا سوزليگى"، "حويرلوقغا – همرا"، "مير حيدر خوجه و ميرسويين (حسين) خوجه"، يالى كيتاپلار چئقئپ، خلق آراسئندا هؤوس بيلن اوقالئپ گلينيار.

عمومان ايدانئمزدا، هر هيلي قئنچئلئق لارا غارامازدان، ايران توركمنلرى نينگ روحى مدنيتى اوزينينگ اؤسؤش اتاپلارنى باشدان گچيريار. شول روحى مدنيتينگ آيرى- آيرى اوغورلارى نئنگ اؤسؤش باسغانچاق لارى بولسا، بير سئدرغئن دأل دير. بو حاقدان گلجكدكى باپ لاردا بارلاغ اديب گچريس.

¹⁵. Бёрнес Александра, «Путешесетвие в Бухару», Т.3. Москва, 1849 г., 83 стр

¹⁶. Вамбри, «Путешествие по средней Азии в 1863 г.», Санкт-Петербург, 1865 г., 154 стр.

XVIII-XX عاصر تۆركمن ادبىياتى نىنگ و صونغاتى نىنگ تارىخى بارادا صۇحبت آچىلجاق بولسا، حۇكمۇن ايراننىنگ حۇزىركى چاكرىنه دگىشلى ياشايان تۆركمنلرىنگ ادبىياتى نىنگ، خلق دۇردىجىلىگى نىنگ، صونغاتى نىنگ تارىخى بارادا گۆررىنگ ادملى بولار. چۆنكى شول دۇور تۆركمن روحى مدنيتى نىنگ تارىخىنى بو اولكه لردە ياشاپ گچن ادبىيات و صونغات وكىللىرى نىنگ دۇردىجىلىگىندن اوزنگه گۆز اۇنگونه كىتىرمك ممكن دال. شيله لىكده، ايران تۆركمنلىرى نىنگ سونگى ۷۰ – ۸۰ يىللىق "داغىننىق ادبىياتى" هم شول آغزالان دۇورىنگ كلاسىك ادبىياتىندان گۆزباش آلپ غايدىار.

اىسم – ده بولسا، ايران تۆركمنلىرى نىنگ سونگى يىتمىش – سگىن يىللىق ادبىياتى نىنگ و صونغاتى نىنگ، ايراننىنگ آمريكىان بورژوازىسنا باغلى حاكىمىتى طاراپىندان باسغىلانپ، اونونگ عمومى روحى پارس مدنيتى بىلن آسىمىللىشىدىرىلجك بولونماغى اونونگ اۇسىشىنه پاسگل چىلىك لر برمان دورمادى. بو ياغداى خلقنىنگ ظلوما غارشى دووام اديان مىلى تولغونوشقلىرى نىنگ مۇوچ آلپ كىدىرىمگىنه – ده، پاسگل برىاردى.

ايران تۆركمنلىرى نىنگ روحى مدنيتى كاپىر ياغدايلاردا تۆركمنستاندان برىليان رادىو تولكون لارنىنگ اوستى بىلن هم اوز اۇسوش اتابىنى دووام اتدىرىاردى. اما آمريكىان سياساتچى لارنىنگ اۇورتمگى بىلن ايران پادشالغى نىنگ سياساتچىللىرى تۆركمنستان رادىوسىنىنگ برىان پروگراممىسى نىنگ غارشىسنا ايراندا يۇرىته تۆركمنلر اۇچىن گۆرگن رادىوسى نىنگ تۆركمنچە بۇلومىنى يولا قويدلار.

شيله – ده بولسا، تۆركمن صحراننىنگ چاكرىنده توى – توماشالاردا و بيله كى اۇيشمه لنگلرده تۆركمن آيدىم – سازلارى بىلن چىقىش ادلىياردى. مونگا البته، تۆركمنستان رادىو مركزىندن برىليان آيدىم – سازلى گىلشيك لرىنگ اولى رولى نىنگ بولاندىغىنى هيچ بىر جهت دن اينكار اتمك بولماز.

شيله لىكده گىلشيك داكى تارىخىمىزدان گۆزباش آلپ غايدان تۆركمن ادبىياتى نىنگ و صونغاتى نىنگ باى بازاسى دۇرلى مىللى سۆتملرىنگ غارشىسنا يان برمه دى. كاپىر حالاتلاردا بىتپ گىتماگه چىلى مجبورى ياغدايى باشدان گچىرمى بولسا – دا، تۆركمن روحى مدنيتى خلقنىنگ روحىندا مأكام (محكم) اورن آلپ، اوز اۇرنگاپ – اۇسمگىنه ده، دووام اتدىردى. بو گۆنكى گۆن شول روحى مدنيت نىل لرىنگ انگىندا دووام اديار. شيله لىك بىلن "ايران تۆركمنلىرى نىنگ آراسىندا كۇنه دن گۆزلىنن، تازە دن بىلن روحى مدنيت – ادبىيات و صونغات ياشاپ، اۇنىپ – اۇسىپ گلىار."

بیز شو ایشیمیزده دۆرلی چیر ادبیات و تاریخی چشمه لری پیدالاندیق. البته، بو یرده اساسی پیکیر عومان ادبیاتننگ اوستی بیلن، تاریخی و اقالاری بیان اتمک لیگه گۆنیکدیریلیار. شوننگ اوچین تماننگ اینگ چونگ انزالایان ماقصادی XIX عاصردان، تا تۆرکمینیستانننگ غاراشسنزلنغننا چنلی دؤور ایچیندکی ایران تۆرکمنلری نینگ گنؤگرافیک و جمغنیّت چیلیک یاغدایلارننی گۆرکزمکدن اوغور آلتنیار.

شول ماقصادننگ اساسندا انچه عالملارننگ دۆرلی دیلدرده یازلان اثرلرینی پیدالاندیق. اولار، عومان دؤرت – باش دیله بؤلونیب، خصوصان تۆرکمن، روس، عرب، پارس و اینگیلس دیلریندکی گۆرکزیلن چشمه لردن عبارات دئر.

بو چشمه لر ایران تۆرکمنلری بارادا هایسی ایدئولوگیا اساسندا یازلانندغننا قارامازدان، آتور اوچین آتق مسئله دیر. سبأبی هر بیر اثرینگ هایسی دؤور، سیستم هم جمغنیّت چیلیک بیلن باغلاننشقلی دغننی بیلک، اونس برن عالم اوچین معلیم مسئله لرینگ بیر دیر. بیز تۆرکمینیستانننگ ساوت دؤوریندکی یازجی و عالملارنننگ ایشلان علملی ایشلرینه و اولارننگ اؤنگه سورن ایده یالارننی، حاضیرکی غاراشسنزلنق دؤوری هم اوکتیابر رولیوسیاسندان اؤنگکی ادیلن ایشلر بیلن دنگشیدیرنیمیزده، اولارننگ بیر- بیریندن طاپاوتلی دغننی گۆریاریس. اولار طبیعی، بیر زات دئر.

ایران یازجی عالملاری بارادا هم ۱۹۷۵ – ۱۹۸۲ – نجی یئللارننگ اؤزگیشلریندن اؤنگکی ایده یالاری بیلن، اوندان سونگکی ایده یالاری اؤران طاپاوتلانیار. البته ایران بارادا سونگکی ۵۰ یئلنقدان باری عمومی سیستمانی گۆز اؤنگۆنده توتساق، یازجی و عالملارننگ ایشلرینده ایدیا تازه لیگی اؤران چاکلی دیر. یؤنه بو توپار پروگرسو هم دموکراتیک ایدیا اؤندیان عالملارننگ و یازجیلارننگ یوردن آیری – آیری پیکیرلری بو توپارا گیرمه یار. سبأبی اول اؤسن دؤشۆنجه لی قاطلاق نسیلدن نسيله گچیب دوران همیشه لیک ایدیالار بولان هیومانیسم، سوسیالیسم و جمغنیّت چیلیگینگ پیکیرلرینی قولداماق یالی عدالاتلی ایدیالاری اؤنده یارلر. شيله یاغدایلاری بورژواز – دموکراتیک حکومت سیستمالاری برک غنساچدا ساقلاپ، اولارننگ اثرلری سیرک نشیر بولوپ، کۆپنچ سیستما تابین بولانلارننگ اثرلری ال یۆزده بولیار.

مثال اوچین، پارس چشمه لرینینگ بیرى اسدالله معینی نینگ "ایران تۆرکمنلری" باراداقی "گۆرگن صحراسنننگ گنؤگرافیسی و گنؤگرافیک تاریخی / جغرافیا و جغرافیای تاریخی دشت گرگان/" اتلی اثرینده، اونونگ آلتپ باریان ایدیالارنی عومان گۆز اؤنگۆنه توتانئمزدا، شول دؤور تۆرکمنلری بارادا برن ماغولماتلارننی حقیقاتننگ خاطیراسنا پیدالانماغئمز گرک. یوغسام بولماسا، بو اثرینگ بیر یرینده: "... تۆرکمن قاراقچی لاری ننگ غارشسننا گۆرشن مازاندران و گیلان ولایاتلاری ننگ بیرنأچه تۆپنگچی فؤودال لارننی" یاتلاپ گچیار. البته، بیز اوچین اول تۆرکمنلر "قاراقچی" دال- ده، اولار اترک – گۆرگن بویلارننداقی ارکین یاشاپ اوتوران مالدار و چاروادار تۆرکمنلر دیرلر. اما بو چاروادار تۆرکمنلری اؤز

گۆنینه غويولمانى، ۋاقت - ۋاقت اۋستىرېنە دۆكۈلېپ دوران ايران فنوداللىرى نىنگ تالانگچانلىقى چۈزۈشلەرى بېزە تارىخدان معلم دېر. بېز - تۆركمەن عالملىرى شول اثرلاردا حاقىقاتنىڭ چۈرە يۈزىنى گۆرۈپ بېلمە لى دېرىس. اما پهلوى لىر دۈورېنىڭ تارىخچى عالملىرى اۋچىن اول تۆركمەنلىرى باسۇپ ياتىرماقدا رول آلۇپ باران ايران قاراچى لارى "فەرمان!!" حكىمىندە گۆركزىلىار.

ىنە - دە، شونگا منگىزىش آ. سارلى نىنگ "تركىستان در تارىخ /تارىخدا تۆركىستان/" اتلى اثرىندە هم كآحالاتلاردا اتىق تارىخى واقالارا، علمى فاكتلارا غاىما - غارشى لىقلى گلىان قارايشلارلا غابات گلىارىس و شول اساسىندا هم آنالىز برىلىپ دېر.

بېلە كى بېر ياغدايدا، ساوت دۈورېنداكى شىرقىشاس لارنىڭ ايشلىرىندە - دە، ايران تۆركمەنلىرى و اولارنىڭ غاراشىنىلۇق اوغرونداقلى آلۇپ باران گۆرشلەرى بارادا نادوغرى قارايشلارلى يازۇپ دىرلار. اما ىنە بېر طاراپدان هم كآ بېرلىرى دوغرى و حقيقى علمى بارلاغ گچىرىپ دېرلر. اولارنىڭ هر هايسى اۋز درجە سىندە اهمىتلى بولۇپ دورىار. مثال اۋچىن، دوكتور اى. آ. يوسوپوفنىڭ اثرى بېلن پروفىسور خمت اتايفىنىڭ ايشىندە "ايران تۆركمەنلىرى قارايشلارلى طاپوتلانۇپ گىدىار. اگر دوكتور اى. آ. يوسوپوف بېلن دوكتور اورازطاغانف يولداشلار، ايرانداقلى تۆركمەنلىرىڭ سۆتمە غارشى گۆرشلرىنە پراواكاتىو (توطئە گرى) و رىاكسىون (ارتجاعى) دىيىپ حاصىت نامە برن بولسالار، پروفىسورخمت اتايف اونگا پروگراسىو (مترقى) و گۆرگن تۆركمەنلىرى نىنگ سۆتمە غارشى ادن "خالق آزات ادىجىلىك" حركىتى دىيىپ، دوغرى آنالىز برىپ دېر.

يوقاردا بللە نىلىپ گچىلن پارس دىلىندە سىرك چىقان ايشلىرىنىڭ خاىراتىندا "ايراننىڭ اوتوز يىللىق تارىخى /تارىخ سى سالە ايران/" يالى شونگا منگىزىش اثرلردن گىنىڭ پىدالانلىدى. اول ۱۹۶۸ - ۱۹۷۹ - نچى يىللارداقلى سوسىيال دموكراتىك حركىتلىرىنىڭ تاثيرىندە "فدائىان" اتلى ماركىستىك قوراماننىڭ بللى تئورىياچىسى يولداش ب. جزنى نىنگ ايشلان ايران رولىوسىياسى حقداقلى تىزىسى دېر. شوننىڭ يالى اثرلر شول دۈورده گىزىلن حالاتلاردا ايشلىنىلىپ چاپ ادلىنى اۋچىن اولارنىڭ نشىر بولان "ىرى" و "سنە سى" نابللى بولۇپ غالىار.

ايشدە كۆپ پىدالانلان چشمە لىرىنىڭ بىرنأچە سى يورۇپاداقلى پارس- تۆركمەن دىلىندە چىقان ايران تۆركمەنلىرى نىنگ سىياسى، مدنى قورامالارى نىنگ نشىر ادىان، "اىل گۆجى"، "تۆركمەنىستان ايران"، "تازە يول" و ... يالى غازىت لىر و ژورنال لار دىر. اولاردا چاپ بوليان علمى ماترىيال لار پروگراسىو عالملىرىنىڭ ايشلىرىنى همە طاراپلاىن آنالىزلە يان علمى ماقالالار هم ماغلومات لاردىر. بو غازىت - ژورنال لار كۆپ مۇچىردە دال - دە، سىرك تىراژدا چىقۇپ، ناھىللى هم بولسا - دا، بىزىنىڭ الىمىزە گلىپ قوشىار.

حاضیرکی دؤورده ایران جمعیّت چیلیک شرطلرینده سیاسی، اقتصادی دورومندا، دؤرلی اؤیتگشمه لری باشدان گچیریار. کابیر شرطلرده خالقننگ پروگراسیو، سیاسی و جمعیّت چیلیک حرکتلری دموکراتیک غازیت – ژورنال لارننگ چنقماغنا سبأپ بولیار. اما، شونننگ یالی غازیت – ژورنال لار انزی گیدرلی چنقماغا ممکن چیلیک تاپمان، اساس سنز سبأپلره گؤرأ، اولارننگ اؤنگؤنی آلتنیار.

شولارننگ آراسنندا آذربایجان و تۆرکمن دیلینده 4-5 سانا چنلی دوام ادن "یول"، "دورموش"، "آق یول"، یالی ژورنال لاری، غاراشسنز تۆرکمینیستانننگ علمی مرکز لرینه چنلی گلیپ یتدی. اولاردقی بار بولان ماغوماتلار ایران تۆرکمئلرینگ حاضیرکی دؤورده یاش یازجی و شاعیرلارنننگ هم صونغاچی لارنننگ ایشلرینی گؤرکییاردی. اما غنناساقد، شونننگ یالی پروگراسیو ایشلرینگ غنسا و اقلتننگ دوامندا یوغونا چنقیارلار. بو یاغدایلار بولسا، ایراندا دوام ادیپ دوران عمومی سیاسی، جمعیّت چیلیک باباتدقی کیریسی لری (غایما – غارشلئق لاری) گؤرکییاردی.

شیله چیر ادبیات لار سونگکی 7 - 8 یئل لئقدا تۆرکمئلرینگ تاریخی، اتنوگرافیسی، چیر ادبیاتی و ینه دیلی باباتدقی یازنلان اثرلری ایراندا گؤیبریپ باشلاندى. مثال اؤچین، تۆرکمن دیلینده چنقان "قوشغی یئغئندئسی /مجموعه شعر/"، "ساوچی" آدی بیلن شاعیر ستار سوقی دان، محمدرضا بیکدلی /بگدلی/ دیه ن آتورننگ "ایران تۆرکمئلری /ترکمئهای ایران/" آتلی ایشی، دوکتور جواد هیئت – ینگ "تۆرکی دیل شیوه لریننگ تاریخنا بیر باقنش /سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی/" دیه ن ایشی، ز. عرشی و ن. کسرائیان – ننگ آلبوم گؤرنیشیندأکی 30 صاحنپالئق گیریشی بیلن باشلانیان "ایران تۆرکمئلری /ترکمئهای ایران/"، آ. سارلنننگ "تۆرکمینیستان تاریخی /تاریخ ترکمنستان/" دیه ن ایشی و "مختمولی فراغی – ننگ پارسى دیلینه ترجمه بولان اثری"، ... یالی تازه چه ایشلنن ایشلره دوش گلدیک. البتّه، اولارننگ کؤپ بؤلگینی اولانساقد، سونگکی چنقانلارنئی و اقلتننگ غنسالغی سبأپلی پیدالانماغا ممکن چیلیک تاپنپ بیلمدیک.

اینگلیس دیلیندأکی پارسى دیلینه ترجمه بولان هم ترجمه بولمادئق چشمه لردن یتزلیکلی موقداردا پیدالاندئق. آ. وامبریننگ پارسى دیلینده چنقان "یالانچی (آلداوچی) درویشینگ اورتا آسیا خانلق لارننداقی سیاحتی /سیاحت درویشی دوغین در خانات آسیای مرکزی/"، ۱۸۳۶ - ۱۸۵۱ - نجی یئللاردا آشرآدا – دا، روسلار بیلن بیله بولان اینگلیس لرینگ وکیلی لیدی شل – ینگ "یادلاما /خاطرات/" آتلی سیاحت ناماسی، سر پرسی سایکس – ننگ "ایرانننگ تاریخی /تاریخ ایران/"، آ. ه. مهدوی – نینگ "ایرانننگ داشاری یورتلار بیلن آراغاتناشغی /تاریخ روابط خارجی ایران/" آتلی ایشی، ک. دوگوبینو – ننگ "تۆرکمئلر بیلن سؤوش /جنگ با ترکمنها/" نول رمان گؤرنیشیندأکی اثری، ... ینه شونگا منگزش ادبیاتلار و تاریخی چشمه لردن پیدالاندئق. ...

I باپ. XIX-XX عاصرئنگ باشلارئنداقى تۆركمن ادبىياتى نئنگ تارىخى

XIX عاصردا أهلى تۆركمنلرئنگ صونغاتى حاقداقى و ادبىياتئنداقى اؤسۆش درجه لرى دنگه چررأك مۆچبرده ديه ن يالى بيزه گليپ يتيپ دير. قديم دؤورلردن گليپ يتن ياز غئلار اساسان شول عاصردا دؤره ديليپ اوقئئلار كۆپچيلىگينه يتيريليپ دير. مكدپ - مدرسه لرده دىنى كيتاپ لاردان داشغارى كآبىر گؤرنىكلى گؤندوغار شاعير و ادبىياتچى عالم لارى نئنگ آغلاباسى تارىخى، فيلوسوفيانى بللى بير درجه - ده، اؤزلىشديريپ ديرلر. ادبى دؤره ديچيلىگئنگ تارىخى، تئورىياسى، تانقىدى بويونچا گؤندوغارئنگ باى ماتريال بازاسى اولارا قئماتلى قوللانما بولوپ دئر. شول بازا اولارئنگ دؤره ديچيلىگى نئنگ ايده يا - چيرچيلىك تايدان اؤسۆشينه ايترگى بريپ دير.

قائىمئيتئنگ گراكل (هركل)، دموكريتئس، پلاتون (افلاطون)، اريستوتل (ارستوس)، اپيگور (افيكور)، اوكلت (اوقليدس)، گيپوكرات (هيپوكرات)، گلن (هلن)، يالى وكيل لرئنگ پيكيئرلى عاراپ و پارس ديئلرئنيگ اوستى بيلن اورتا آسيانئنگ مارو، اورگئچ، نوساي (نساء)، بوخارا، سامارقاند (سمرقند) يالى مدنى مركزلرئنه اورناشئپ دئر. اول مركزلرده بولسا محمدالخورزمى (IX)، محمد ذكرياي رازى "۸۶۴-۹۲۵"، فارابى "۸۷۰-۹۵۰"، بيرونى "۹۷۳-۱۰۴۸"، ابوعلى سينا "۹۷۰-۱۰۳۷"، عمرخيام "۱۰۴۰"، نظام الملك "۱۰۱۷-۱۰۹۲"، ناصرخسرو "۱۰۰۳-۱۰۷۳"، يوسف خاص حاجيب، ماخمئت قاشغارلى (محمود كاشغرى) "XI عاصر"، نسوى "XII عاصر"، ابوسعيد "۹۶۸-۱۰۴۹"، الويس "XII عاصر"، امير معزى "XII عاصر"، انورى "XII عاصر"، رشيدالدين وطواط "XII عاصر"، اديپ صابئر "XII عاصر"، انزمئقشير (زمحشرى) "XII عاصر"، عطار "۱۱۱۹-۱۲۳۰"، عبدالله انصارى "۱۰۰۶-۱۰۹۸"، فخرالدين گورگانى، خوجه احمد يسوى، على دوربك عطائى، لطفى، غنائى، عليشيرنوائى، مشرف، بابئر، بيدلى، حافظ، سعدى، اميرخسرو دهلوى، جلال الدين رومى، نظامى، خاقانى، عبدي شيرازى، عمادالدين نسيمى، برهان الدين سيواسى، قاراجا اوغلان، يونس امره، واقف، دؤولت مأمد آزادى، عنداليپ، مختومقلى فراغى، معروفى، غائبى، شيدائى، شابنده، و ش. م. ... يالى شخصئتلرئنگ ايشلرى اؤورنيلىپ، اولارئنگ پيكيئرلرئندن دگرلى پيدالانئپ دئرلار.

يؤنه ولين XVIII-XIX عاصردا، كآبىر اطراپلاردا خيوا و بوخارا اميرليكلرى نئنگ رياكسيون (ارتجاعى) قاضى- كلانلارى و دين خادملارى طراپئندان مدرسه لرداكى و علمى مركزلرداكى خالقئنگ سياسى و جمئيت چيلىك آنگ- دؤشينجه لرى نئنگ اؤسمگينه ياردام بولجاق كيتاپلارى غاداغان اديليپ، اونونگ درگينه دينگه قوران و بيله كى دىنى اثرلردن ساپاق گچيريليپ دير.

شيله ياغايدا علمئنگ - بيليمئنگ، روحى مدنيتئنگ اؤسمه گينه يورتداقى سياسى اؤوريشيكلر هم اؤز تاثيرينى يتيريپ دير. ...

I. بۆلۈم: اترک – گۆرگن تۆركمنلرى باباىدا ايران، خىوا و روسىيە دۈولتلىرى نىنگ اكسىياسىنىنىنگ

گۆيچنىمگى.

XVIII عاصرئىنگ 20 – نجى يىللارنىدا صفوى لرىنىگ نىسلىشالىغى داغاپ اوغرايىار. ايران بىر ناچه خانلىقلارا بۆلىنىپ، تاغت (تخت) و تاچ اوغرونداقى گۆرشلر بىتىلىشىپ باشلايىار. شول چاقنىشنىقلاردا نىدىرقلى سردار اۋستىن چىقىيار و 1737 – نجى يىلدا تاچ و تاغتا ايه بولىيىار. اول كۆپ واقت گچمىنكا، بىر اولى اىمپىرىياسىنىنىنگ دۆيۈنى قورنايىار. نىدىرشانىنىنگ آلئىپ باران اكرسىيو سىياساتلارى، تالانىگ چىلئىقى چوزوشلارى خلق آراسىندا ناراضى چىلئىق و اولى قاهار – غاضاب دۇردىيىار. تۆركمن لرىنىگ اىلكىنجى اولى غوزغالانىگى ايران پادىشالىغىنى نىنگ ظلومىنا غارشى 1743- نجى يىلدا بولوپ گچىيار. مونكا تۆركمن طايپا – تىره لرى نىنگ كۆپ بۆلگى غاتناشىيار. تۆركمنلرىنىگ ايران شاسى نىدىره غارشى سۈوش آلئىپ باران اولى توپارنىا كىمىر كۆر مشهور يموت سركرده لرى مخدمآلى¹⁷ اوشاق، بگىچ آلى سردار داغى يولباشچىلئىق ادىپ دىرلر.

XIX عاصرئىنگ اىكىنجى يارمىندا و XX عاصرئىنگ باشلارنىدا تۆركمن ادىبىتى عمومان جمغىبىت چىلىگىنىگ سىياسى- مدنى شىرطلرىنه گۆرأ، بوتىنلىين شول دۈورنىگ دۆرلى پوداقلارنىا دگىشلى تاثير بىلن خلق آراسىندا يۇرگۈنلىشىپ دىر.

بو دۈورده جمغىبىتىنىگ اوروغ – طايپا گۆرنىشى، چارواچىلئىق ياشايشى، مىلى سىياسى، تايدان بىرىگىمك و اوتورنىلاماشماق پروسه سى ايام عملة گلىپ دىر. شىله ياغداى چىر – ادبى اثرلره هم اۋز تاثيرىنى يتىرىپ دىر. ادبى دۇردىجىلىك ايشى آدمىنىگ روحى اىمىتى نىنگ چشمه سىنه اۋورىلىپ باشلايىار. ادىبىياتدا رىالىستىك تىندىسىياسى نىنگ اىنگ بىر اىشگار يوزه چىقان علاماتلارى حۇكىمىنده حارىبى – واطانچىلئىق ماضىمۇنىنداقتى اثرلر دۇرأپ اوغراپ دىر. گۆرگن دىستىوه سىنىنگ مست توپراقلارى و اترک اطراپلارى نىنگ سۈيجى سولى بوز ميدانلارى، كاسپى دىنگىزى نىنگ بركتلى يىلى شمال لارى و ىنه – ده، گۆللى داغنىگ گل بوياعلى تر- چمىلى يايلاقلارى XIX-XX عاصر شاعىرلارنىنگ دۇردىجىلىك ائلهامىنى غاناتلاندۇرئىپ، اولارى اۋز يوردۇنده، كسه كآ غاراشسىز بولماغى اۋندأپ دىر. مخرىمقىلى نىنگ "گۆرگىنىگ" اتلى غوشغوسى بىزىنىگ بو بىكىرىمىزى توتوشلئىمىنا تاصدىقلايىار:

¹⁷ . محمدآلى: محمدعلى، - بگىچ آلى: بگىچ على.

اۋنگىندە بلند داغ، سرىندە دومان،
 دنگىزدن اۋسر يلى گۆرگىنىگ.
 بولوت اويناپ باران دولسا چاپلار،
 آقار بوز – بولانئپ سىلى گۆرگىنىگ.

يىگىت لىر تىرمە – شال قوشار بىلىنە،
 يورغا مۆنىپ، تارلانگ آلاىلىنە،
 آق گۆسىن بىير جىرن دنگىز يىلىنە،
 مآله يان ماراللى چۆلى گۆرگىنىگ.

مختومقىلى، ايلدن – ايله آلالار،

ھيجران اودی بیلن باغرنن پارالار،
قولون ساللاپ مارال غاباق پری لر،
اینر اولومندان دالی گۆرگنینگ.

شولار یالی مثالی مختومقلی پراغئئنگ دوردیجیلیگیندن ایسلندیگینگچه گتیرمک ممکین.
ذلیلینگ "گۆرگنه گیدلی"، "سلام سیدی"، "غوچان یرلری"، آتلی غوشغولاری شول دؤور ایران
تۆرکمئاری نینگ عمومی یاشائیشی و مدنی درجه لرینی گۆرکزیار.
شو یرده شیله بیر آراغاتاشئق حاقدآ آیدئلسا اؤرآن یرلیکلی بولار. سیدناظار سیدینینگ خیوه – بخارا
امیرلری بیلن ائلالاشمان اترک – گۆرگن اطراپلارننا پنا ایسلاپ غایدئشی، بو یرده اونگا ذیلی نینگ
خوسسار¹⁸ چئقاندئغی ادبی چشمه لردن ماعلیم دیر.¹⁹ دیمک، غایراقی تۆرکمئستانئنگ خالقئ نئنگ
اؤنگده بارئجئلاری اترک – گۆرگن تۆرکمئاری نینگ آراسئنی اؤزینه حووپسئز حاساپلاپ دئرلار. مونگا
ذیلی نینگ "نشان سیدی" آتلی غوشغوسی گوؤ گچیار:

خط بوللاماق، اونوتمازلئق یاتلاشئپ،
آیرالئق بیر داغ – دوویندیر غاتلاشئپ،
گۆرگنینگ توی – توپلارننا آرتلاشئپ،
ینه سۆرسک بیله دؤوران سیدی.

آتا – بابا گچن جایلاری گۆرسم،
گۆرگن دن نان ایسم، اترک ده یؤرسم،
دگمه سه لر آت اؤستیندن بیر بارسام،
ھیچ بولماسا اتسم سیران، سیدی.

گزر بو ذیلی اؤرتئیپ، بیشیپ،
باردی نیچه آیرئلشانلار قوشئپ
اؤتن باهار کسه آرقاچ دا ساتاشئپ،
هانئ اتدیک عهدئ – پیمان سیدی.

¹⁸. خوسسار (خواستار): تۆرکمئلرده، ماشغالا ایه لیگی.

¹⁹. Durdyew K., "XIX-XX asyr." ... /görk. iş/, 7,8,9 sah.

یوقارداقی بندلردن آنغلانئشئنا گورأ، شاعیرئنگ اوز اونیپ – اوسن یوردونا بولان سؤیگیسی دیسنگ
چاکسیر.

ذیلی "واطانئم سنی" دین غوشغوسئندا اوزینینگ ایران تۆرکمئلری نینگ آراسئندا اونیپ – اوسن
دیگینی و اول یوردا بولان مھرینی گۆرکزیپ شیلہ بیان ادیار:

یۆرک تلواس ادر، گۆتریلر سریم،
کۆنگیل آرزو ایلار، واطانئم سنی.
اترک – گۆرگن یوردوم، گزن یرلریم،
کۆنگیل پرواز ایلار، واطانئم سنی!

تانتئماز، بارابار غارئی، بایی،
ھیچ کیشی کیشی دن بولماز طماعسی،
اکسنگ قئزئل بیتر، کم دیر جفاسی،
کۆنگیل آرزو ایلار واطانئم سنی!

اتدیلر یوسفنی مصره سولطان،
دیدى: بولسام یگدیر بیر قولى کنعان،
یوردونان تورماسئن هیچ بیر مسلمان،
کۆنگیل آرزو ایلار، واطانئم سنی ...*

یوقارقى مثال گتیریلن غوشغى بندلری ایلرکی و غایراقى تۆرکمئنستاندا یاشایان تۆرکمئلرینگ بیر
واطاندا یاشاپ، بیر هوادان دم آلانئقلارئنى گۆرکزیار.

ذیلی نینگ "دگمه سه لر، آت اوستیندن بیر بارسام" دین سطیرلریندن معلیم بولوشئنا گورأ، سیدی دیر
ذیلی شول دؤوردأکی داشقى گۆیچلرینگ ظلومئنا غارشى آتا چئقئپ، گۆرش آلئپ بارئپ دئرلار. شول
سؤشلرینگ بیرینده – ده آیرا دوشیپ دیرلر. بو هیلایاغداى خاص سونگراقى دؤورلره چنلی دوام اتدی.
اونونگ گۆزباشى بولسا بارئپ آنگئرقى عاصرلاردان غایدیار. مثال اوچین، 1723- نجى یئلدا پیوتر I
باکویى آلیار. شول یئلارداقى روس – ایران شرطناماسئنا لایئقئفدا، گۆرگن اطراپلاری هم روسلارئنگ
قول آستئنا گجیار".²⁰

* Bu barada Seydi Hoja bilen Seyitnazar Seydini ʔalñyşmazlyk uçin bir belligi nygtap geçeliñ. Seyitnazar Seydiniñ Etrek-Gürgen etraplaryna sürgün boluşy we Seydi Hoja bile bir asyrdy ʔaşany uçin bu iki şahyryñ goşgylaryny

1816- نجى يىلدا خىيوه خانى محمدرحيم خان، اترک – گۆرگن ثبت لرينه يۇرئش اديار. 1826-1828 – نجى يىل لاردا روسيه و ايران دؤولتلىرى بىرى – بىرى نىنگ غارشئسئنا اوروش آلئپ بارىارلار. تۆركمن كدخداسى قيات خان روسيانئنگ طاراپئندا دوروپ، ايران پادشالئغئنا غارشى حركت اديار. ينه – ده، 1833 – نجى يىلدا ايران فنودال لارى ساراغتى (سرخس) باسئپ آليارلار.

1836 – نجى يىلدا ايران پادشالئغى اترک – گۆرگن تۆركمنلىرى نىنگ غاراشئسئزئلق حركتىنىنگ اؤنگونى آلماق اؤچين، اورسيت پادشالئغئندان دنگيز اوستى بيلن كمك برمكلرىنى سورايارلار. ايران حؤكومتى روسلارئنگ كاسپى دنگىزى نىنگ گۆن اورتا – گۆندوغار كنارلارئندا دنگيز بازاسئنى قورناماقلئغى اؤزلىرى اؤچين هميشه ليك باهييدلى بولار دييپ، دؤشينايدى. روسلار 1841 – نجى يىلدا آشئرادانى اؤز قول آسئنا كچيريارلر. ايران پادشالئغى روسلارئنگ باسئپ آلئجئلق نيتى بيلن آلانئقلارئنا گۆز يتيريارلر. اما روسلار غارشى هيچ هيلي حركت اديپ بيلمأن غاليارلار".²¹

البئته، ايران پادشالئغئنا شيله غاراشئلمادئق باسئپ آلئجئلقئنگ گركدال بولشى يالى، ايران دؤولتىنىنگ هوتده سيندن گلئپ، پاراغات ياشاپ اوتوران تۆركمنلره خاص بتر گرك دال دى! شونئنگ اؤچين تۆركمنلر روسلارئنگ بو حركتىنىنگ غارشئسئنا سؤوشه گيريشديلر.

سياحاتچى عالم ليدى شل – ينگ اؤز "ياتلاما (خاطرات)" اتلى اثرينده يازئشى يالى: "1851 – نجى يىلدا تۆركمنلر روسلارئنگ داپلىرى اساسئندا قى طاييارلانان بىر مئناسئپ پورصاتدان پيدالانئپ، اؤنگيندن پلانلاشدئرئلان ديئلشمه لرى بيلن اولارئنگ اوستونه چوزيارلار. اول شيله ترتيب ده گچيپ دير: يعنى، روسلار غئرق گؤنليک آغئز بكمه دن سونگرارقى اوزاقلى "لنت"²² گؤنيندن سونگ، آغشام بايرامچئلق قورايارلار. شول گيجه روسلار عارق – شراب ايچيپ، سرخوش بولوشئپ اوتيرقالار، تۆركمنلر اؤز قايقلارى بيلن آدانئنگ كنارئنا بارئپ دوشيارلر و اولارئنگ اوستونه هجوم اديارلر. روسلار بولسا غاقلاتا غاليارلار. كابيرلرىنى اؤلديريارلر، كؤپيسى يارالانيار. 15 سانى عايال-ارككلرىنى بولسا اؤزلىرى بيلن يسير اديپ اوبا گئيريارلر".²³

çalyşýarlar. Bu meseläni N.A.Meredow ylmy taýdan çözyär hem-de ser ediň "Taryhy-edebi ykballar", Geldiew G., Aşgabat-1990 ý.,

²⁰. Oraz Ýagmyr, "Magtymgulynama", Aşgabat-1992 ý.,50 sah., 256 sah.

²¹. Begdili Mähämmädreza, "Turkmenhäye Iran", enteşarat-e "Pasargad", sal-e 1369 ş., motabeg bas al-e 1990 m. 14. بيگلى محمدرضا، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "پاسارگاد"، سال ۱۳۶۹ ش.، مطابق با سال ۱۹۹۰ م.

²². Hristiýanlaryň 40 günlük agyz beklemeleriniň iň soňky gününü "Lent" diýip atlandyrypdyrlar.

²³. Leydi Şel, "Haterat", tärjome-ýe Hoseýn-e Äbu-Torabýian, enteşarat-e "Näşr-e now", Tehran, sal-e 1362 ş., motabeg ba sal-e 1983 m., säfhät-e 177-178.

۱۵. ليدى شل، "خاطرات"، ترجمه حسين ابوتورابيان، انتشارات "نشر نو"، تهران، سال ۱۳۶۲ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۳ م.، صفحات ۱۷۷-۱۷۸.

آز سانلی یارئم یاراغلی تۆرکمئلر طاراپئندان بیله اولی ایشلرینگ یرینه یتیرلمگی روسلاری اؤرآن ماسغارا (مسخره) یاغدا یا سالیار.

شول وقت روسلار بو واقاننگ عامالا آشرئلماغنی ایران دؤولتینینگ یاردام برمگی بیلن بولان مسئله حؤکمینده قابول ادیارلر.

شول واقعا بارادا سرپرسی سایکس شیله دییار: "بو واقعا بویونچا اورسیدینگ وکیلی، پادشاننگ دوغاننی مازاندراننگ حاکیملیگیندن بوشادئلماغنی طالاپ ادیار. امیر نیظام (امیرکبیر) ایلکی بو ایسلگی عادالتسز خاساپلاپ، اونگا غارشى دوریار. اما اورسیدینگ بو مسئله بویونچا اؤرآن برک دورماقلغی، ایرانی بو طالابی یرینه یتیرماغه مجبور اتدی." 24

عبدالرضا هوشانگ ماهداوی (مهدهوی) بو واقعا بارادا شیله بیان ادیار: "1851 – نجی یئلدا، تۆرکمئلر آشرادا هجوم ادیپ، روسلارنگ حاربی مرکزینینگ بیر بؤلگینی دارغادئپ، عسگرلردن کابیرلرینی اؤلدیریب، بیر توپارنی یسیر آلیارلار. اورسیت دؤولتی بو چوزوشی پادشاننگ اووی دوغانی مازاندراننگ حاکیمی محمدتاقی میرزاننگ تۆرکمئلری آزدئرماغی بیلن بولان واقعا حؤکمینده قابول ادیار و بو مسئله ده ایرانی جوغاپکار خاساپلایاردی. شول سبأدن اونونگ وظییه دن بوشادئلماغنی طالاپ ادیار. ایراننگ باش وزیرى امیرکبیر: روسلارنگ گؤچلری نینگ آشرادا گلپ یتمگی، ایران دؤولتینینگ ایسله گی بویونچا عامالا آشرئلماغی. بو واقعا سبألی، هیچ هیللی جوغاپکارچیلیگی بویون آلمایرئس!" – دییب، جوغاپ بریار. اما روسلار بو جوغاپ بیلن قاناغاتلانمایارلار. شول سبألی، بو ایکی دؤولتینگ آراغاتناشغی غوشاپ اوغراپ، حتا کسيلمک درجه سینه بارئپ یتیار.

اما امیرکبیر عثمانلی لارنگ غارشئسنا روسلارنگ قولداو برمگینه دیسنگ مأتأچ بولوپ، اولارنگ عارضئنی قابول ادیار. یؤنه آشرآداننگ مسئله سی چوزیلما غالیار. روسلار ایران دؤولتی نینگ غارشئسقلارنا قارامازدان، شول آدا – دا غالیارلار. اینگ سونگوندا اورسیت پادشالغی یئقلئپ، 1921 – نجی یئلنگ 26- نجی فورالئندا قی شرطناماننگ اساسندا، بو آدانی ایرانا برمکلیک انقرار ادیلار. 25

تۆرکمئلرینگ روس – ایران آراغاتناشقلارندا آشرآداننگ رولی بارادا تۆرکمئستاننگ علم لار آکادمیاسی ننگ آکادمیگی پروفسور م. آناپس اف اؤز ایشلرینده دولی و دوغری ماغوماتلار بریار:

24. Ser Persi Saýks, "Taryh-e Iran", tärjome-ye Fähr-e Dayi, (jeld-e dovvom), nâşr-e "Donyâye ketab", Tehran- 1363 ş., motabeg bas al-e 1984 m., säf. 398.

۱۶. سر پرسى، سایکس، "تاریخ ایران"، ترجمه: فخر داعی، (جلد دوم)، نشر: "دنیاى کتاب"، تهران - ۱۳۶۳ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۴ م.، ص. ۳۹۸.

25. Mehdevi Husang Ä., "Taryh-e rävbet-e harejiye Iran", enteşarat "Ämir kabir", sal-e 1364 ş., motabeg bas al-e 1985 m., säfhät-e 366- 367.

۱۷. مهدهوی هوشنگ ع.، "تاریخ روابط خارجی ایران"، انتشارات "امیر کبیر"، سال ۱۳۶۴ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۵ م.، صفحات ۳۶۶-۳۶۷.

1837 – نجى يىلدا اورسيت طاراپىندان ايران دۆولتىنىڭ سرحدى اقرار ادىليارو بو سرحد قاراسو و اترك دريالارنىڭ ارالغىندا ياشايان تۆركمىنلەر غارشى ايراننىڭ شا ھۆكۆمىتى نىڭ روسلار بىلن بىلە لىكە جزا چارە سىنى آلنىپ بارماقلىغىنىڭ قورالى بولوپ دىر.

بو جزا چارە سىنىڭ اساسى ماقصادى تۆركمىنلرنىڭ ھامانا پارسلار غارشى تالانگچىلىق لارنىڭ اۋنگۈنى آلماق اۋچىن دىر. روس دۆولتى تۆركمىنلر بىلن شىلە حاربى غاتناشقى اتماگە مايىل دال دىلر، سبابى تۆركمىنلر روس دۆولتىدىن ايران ھۆكۆمىتىنە غارشى گۆرشدە پنا ايسلاپ دىرلر. شونىڭ اۋچىن روس دۆولتىنىڭ ايرانا حاربى كىمى برىمگى روس - تۆركمىن غاتناشقىلارى نىڭ غارشىلىقلارنى بىتلىشمىگىنە كىتىرىپ بىلجىك دى!²⁶

ايرانداقلى انگلىس وكىل لرى مازاندران ولاياتى نىڭ، استرآبادداقلى گوبرناترى نىڭ كىمگى بىلن، تۆركمىنلرنىڭ آراسىندا مىش بايرادىپ باشلاپ دىرلار. شول مىش لارا گۆر، ايران ھۆكۆمىتى تىزارا استرآباد آيلاغىندا روسلارى چىقارچاقلارنى ھم – دە، آشرآدا استانسىياسىندا اودون و آذىق گۆبىرىجىكلىرىنە سۆز برىپ دىرلر. شونىڭ بىلن بىرلىكە، تۆركمىنلرنىڭ اورسلار بۆز توتمازلىغى اۋچىن تۆركمىن سردارلارنى اورسلار غارشى ياراغلاندىرماغا چالنىشۇپ دىرلار.²⁷

آ. وامبرى اترك - گۆرگىن تۆركمىنلرى نىڭ آراسىندا درويش ھۆكۆمىتىدە اوبالارا آيلانىپ دىر. اول تۆركمىنلرنىڭ آراسىندا سياسات بىلن باغلانىشقىلى گپ – گۆرىنگلىرى توپلاپ دىر. آ. وامبرى تۆركمىنلرى آشرآداداقلى اورسلارنىڭ غارشىلىقىنى اۋچىكىدىرەك ايسلاپ دىر. ...²⁸

XIX عاصردا آشرآدا – دا دىگىز ستانىسىلى اولى سياسى – اىقتىسادى اۋسىشە /اۋسۆشىنە/²⁹ اىه بولوپ دىر. تۆركمىنلر ھر گۆن دىە ن يالى اورسلار بىلن ياقىندان سۇودا آراغاتناشقىلارنى قورناپ دىرلار. اولار اورسىدىنىڭ تۆركمىنلەر ھمايات اىدىكىلىرىنە گۆز يىتىرىپ اوغراپ دىرلار. نىجە دە آداوا سالىنىپ يۇرن تۆركمىن بالىقچىلارى آداولۇقدان خالاص ادىلىپ دىر. دىگىز غاراچىلارنى نىڭ طاراپىندان بوليان تالانگچىلىق لارنىڭ اۋنگى آلنىپ دىر. اورس تاجىرلرى سۇودا- دا، مونوپولىالىغى غازانماق ايسلاپ دىرلر.³⁰

²⁶. Аннанипесов М., «Укрепление русско – туркменских взаимоотношений в XVIII-XIX вв.», Изд., «БІлым», А.: 1981 г., с. 229 – 230 .

²⁷. Аннанипесов М., /görk. iş/, с. 490 – 491 .

²⁸. Şol ýerde, 242 с.

²⁹. بللە نى اىكى گۆرنىشداكى دوداقلانغان و دوداقلانمايان سۆزلرنىڭ اىنچە چىكىم؛ "اۋ" و "اۋ" و "اى" و "اى"، مىثال اۋچىن "دۆشۈنچە" يا "دۆشۈنچە" تىكە شىوہ سىندە و "دۆشۈنچە، يموت شىوہ سىندە برىليار. اولارنىڭ ھرسى دوغرى گىرمتىكادا بولوپ بىلر.

³⁰. Şol ýerde .

اولار دمير اۋنيملرينى گتيريپ سۇودا ادپ ديرلر، سبأى تۆركمىلر دمير اۋنيملرينه كۆپ ايسلگ بيلديريپ ديرلر. ...

گۆنبتار- گۆن اورتا، ياغنى اترك - گۆرگن تۆركمىلرى اينه، شيله واقعالارنىڭ جومميشينده اۋنيپ- اۋسيپ ديرلر. بو تۆركمىلر يوقارداقتلار يالى ياغشى - يامان واقعالارى باشلارنىڭ گچيرمىلرى بيلن، بو تاريخى حادىثالارنىڭ تائيرىنى اۋز ادبى و مدنى ميراث لارنى سىنگديريپ ديرلر. روى مدنىتىڭ گۆنلىكى بولوپ دوران شيله سياسى واقعالار شول دۋورده تۆركمىستاننىڭ چاكرينده بيله كى يرلرده - ده، از بولماندئ.

يول اۋتن - ده غوزغالانىڭ توروزان طايپالارنىڭ اۋستۈنه راحيم قلى خان 1844-نجى يىلدا ايراندان قوشون چكىپ گليار. 1853-1854-نجى يىللاردان سۋيين خاننىك (حسين خان) يولباشچىلغىندا ايران قوشونى مارا (مرو) سۋسديريپ گيريار. 1853-نجى يىلدا خوراساننىڭ قاجارلاردان بولان ديكمه سى فريدون مۆرزه آخال تكة تۆركمىلرى نىڭ اۋستۈنه يۈرئش اديار. 1855-نجى يىلدا ايراننىڭ حاربى يولباشچىسى فريدون مۆرزانىڭ باش توتانلغىندا قوشون ساراغتى، مارنى ايه له يارلر. نوربردى خاننىڭ يولباشچىلغىندا تكة و يموت تۆركمىلرى 1858 - نجي يىلدا جاپارقلى خاننىڭ يولباشچىلغىندا قاررىقالا چوزان ايران قوشوننى كۆل- پيكون اديارلر.

1860 - نجي يىلدا بولسا حمزه مۆرزانىڭ يولباشچىلغىندا ساراغتنىڭ اۋستى بيلن گليپ، مارا دۋكيليپ فوشونلارنى اول يردا كى تۆركمىلر قوشوت خاننىڭ يولباشچىلغىندا ايت ماسغاراسى (مسخره سى) ادپ قويارلار.³¹⁻³²

1856-1861 - نجي يىللاردا ايران پادشاسى ناصرالدین شا، تۆركمىلرىڭ اۋستۈنه گۆدكلىك بيلن اولى حاربى حرىكته باش قوشوپ دئر. بو حاربى چوزوشنىڭ باشلانغى خوراسان ولاياتى ننىڭ حاكىمى نىڭ مكيرلىكى بيلن طاييار ادليپ دير. تۆركمىن خالقى ننىڭ سگىن سانى اق ساقغال يولباشچىسى ماشادا گچيريلجك ماصلاحاتا چاغئرئلئپ، اولارنىڭ همه سىنى حيله گارلىك بيلن توتوپ زىندانان تاشلايارلار.³³ شول واقعادان سونگ ناصرالدین شا مارى تۆركمىلرىڭ اۋستۈنه يۈرئش اتمكلىكى پرمان بريار.³⁴

³¹. Şol wakanyň esasynda Fransýyaly syýahatçy Kont Do Gobino nowella formasynda roman hekaýasynyn ýazýar. Bu eser pars dilinde “Jāng ba Turkmenha” diýlen at bilen Türkmenistan YA – nyň Merkezi kitaphanasynnda saklanýar.

³². Durdyew K., “XIX – XX aa.”, ... /görk. iş/, 7 – 8 sah.

³³. Saýks, Sir Persi, (Sir Percy Molesworth Sykes), “Taryh-e Iran (A history of Persia)”, /görk. iş/, säf. 515. (parsça).

³⁴. Kont Do Gobino, “Jāng ba Turkmenha”, nāşr-e “Arman”, Tehran – 1364 ş., säf. 62.

۲۵. كنت دو گوپينو، "جنگ با تركمنها"، نشر "ارمان"، تهران - سال ۱۳۶۴ ش، ص. ۶۲. (گوپينو، كنت ژوزف آرتور (1357)، "جنگ تركمن"، يا، "آيينه تمام نماى اوضاع و احوال اجتماعى و ادارى و كشورى و لشكرى ايران در گذشته"، از زبان يك سرباز روسى، ترجمه محمدعلى جمال زاده، تهران: جاويدان. (كتاب در سال 1382 با عنوان جنگ تركمن، با كوشش على دباشى توسط "نشر سخن" بازنشر شده است.)

یوقاردافقلار یالی واقعالارننگ همه سی تۆرکمن شاعیرلاری ننگ دۆردیجیلیگینه تأثیر ادیب، کأ یرده بۆلکلین، کأ حالاتدا – دا، بیتئوی خأصیتده اؤز بیانلارننی تاپنپ، حأضیرکی ایران تۆرکمنلری نینگ هم ادبی گۆزباشی بولوپ خنذمات ادیار.

هر نامه – ده بولسا، خلقننگ وکیل لری بیله اثرلر بیلن تانننپ، اولارننگ خلق آراسننا یایر اماغنا اولی رول اویناپ دنرلار. ایسم /ایسنم/ سونگگی دؤورلرده دورموشننگ شرطلری دؤنیأ بویونچا اؤیتگآپ، تۆرکمنلر هم گچپ دوران سؤتمینگ غارشسنا گورش آلنپ بارماغا مجبور بولیارلار. اولارننگ وکیل لری بولسا ائزارلما سزوار ادیلیر. 1945 – نجی یئلدان بیلاک تۆرکمن مدنیتینی اؤسدیرجک اؤنگده بارئجلاری ننگ بیر توپاری توتولنپ، آتلنپ، کأبیرلری ایراننگ چاکلریندن چنقنپ، تازه قورولان تۆرکمنستان دؤولتینه غاچنپ آتماغا مجبور بولیارلار.³⁵ عومان، تاریخدان مألیم بولشی یالی، همیشه – ده خالقننگ ارک – اختیارلغی، آزالغی اوغروندا گورشیجیلر داشقی دوشمانلار طاراپندان ضاربا اورنلنپ، پئئرادئلپ دنر. مثال اؤچین، مختومقلی فراغننگ آیدنشی یالی:

غاقنلنقدا دوشمان آلدی داشنمنز،
داغاتدی هر یانا دنگی – دوشنمنز،
باش یئلدا بیر کیتاپ یازان ایشیمیز،
قنزلباشلار آلنپ داغان ایله دی. ...

داشاری یورت دا یاشایان تۆرکمنلری نینگ شاعیری خان پاراخات آق قوشغی فورماسندا شوننگ یالی یاغدایلاری شیله صوراتلاندنریار:

... شول گۆن لر،
1362 - نجی یئللار،
قارا ظولم،
غانات گریپ آبانان چاغی،
یالانچی دینچلار،
کسدیلر توپراقدان آزالنق باغی،
توتولان توتولدی،

³⁵. Şol sanda görnükli alymlar : A. Ahundow Gürgenli, Sapar Ahally (Ensary), Gökleñi, S. Hatyby, Osman Ahun, G. Bähelke, B.M.Mudärresi, ... dagylary ýatlamak bolýar.

غاچان "قوتولدى"،
 خلق يولئندا كسگيت سۇزلان آتئلدى.
 جۆيجە لى توو غا چاي قاقان يالى،
 چاشدئلار يولداشلار مار چاقان يالى،
 بىر ياووز گيجە دە آبانان حووپ،
 توتدئلار،
 دانگدئلار،
 باسدئلار - قاووپ...

ينە - دە، "قايدا دئر؟" آتلى قوشغوسئندا بو ياووز گۆنلرى بيان ادبىپ، اول شيله يازيار:

عشقى معنا سالدى واطان بسكى هيجران ايله بيب،
 قارا تۆملىك آيرا سالدى، جانى ويران ايله بيب،
 دوغان - ياران، دوست - غارداشى، تار و ماران ايله بيب،
 غانيم غاباپ تورا سالدى، يوردى ريگان ايله بيب،
 مار چاقان دك چاشدى بوگۆن، يار و دوستان قايدا دئر؟

اما خالقئنگ اوزينده سياسى قوراماچئلئغئنگ كاحالاتلاردا بوتينلى بولماسئزلئغى، كاته قوشاق بولماغى ادبياتدا - دا، ايديا گۆرشلرى نينگ بيرناچه ياغدايدا اؤچگيسى هم - ده حايلال - ياغال بولماغئنا - دا، شرطلر دؤردىپ دىر. شيله ياغدايلارداقى ادبيات خالقئنگ سياسى آنگ - دوشينجه سينه - ده اوزى نينگ آنگرى باش تائيرينى يتيرمكدن اجيز گليار. مونئنگ شيله ديگينى ايران تۆركمنلرى نينگ سونگقى دؤور سياسى - جمغئيتچىلىك دورموشى دا آچ - آچان اشيگار اديار.
 ديمك، خالقئنگ سياسى آنگ - دوشينجه سينينگ چونگ اؤسمگينده شول خالقئنگ روحى مدنيتى نينگ رولى اوران يوقارى دئر و قالفئنشئنا - دا، آچ - آچان اوز تائيرينى يتيرياندير.

II بۆلیم- گۆن اورتا-گۆنبتار تۆرکمنلری نینگ XIX-XX عاصرئنگ سیگیدیندأکی تاریخ ادبیاتی:

گۆن اورتا - گۆنبتار تۆرکمنلری نینگ XIX-XX عاصرلارئنگ سیگیدیندأکی تاریخ ادبیاتی بارادا گۆررینگ انیمیزده، حؤکمانی صورتدا ایرانئنگ حاضیرکی اولکه چاکلرینه دگیشلی بولان تۆرکمنصحرانئنگ ادبیاتی بارادا سۆز آچماساق، بو دؤور تۆرکمن ادبیاتئنی اونچاقلی بیر گۆزاؤنگینه گئیریپ بیلیریس. عوممان، شول دؤور ادبیاتی نئنگ تاریخئنی گۆزاؤنگینه توتانئمزدا، گۆن اورتا - گۆنبتار تۆرکمنستانئنگ روحی میراثی سونگکی ۱۹۲۰-۱۹۴۰ - نجی یئللاردا چنلی جودا دنگ مۆچبرده اؤسیپ دیر. سبأبی هر بیر شاعیر عؤمری نینگ بیر دؤورینی گۆن اورتا تۆرکمنستاندا، یاغنی کؤمیش دپه، خوجه نفس، تنگلی، باش یووسغا، آق قالا، قارقى و امچالی ... یالی یورتلاردا یاشان بولسا، بیله کی بیر بؤلگینی سرحدینگ شرطلرینینگ یوق دؤورینده، غایراقی گۆنبتار تۆرکمنستانئنگ چاکلری بولان شاقدم، بالقان، چلکن، اسنقلی (حسنقلی)، قنزئل اترک، غازانجق، قنزئل آربات، ... یالی ئبتلرده یاشاپدئرلار.

شول ساندا الله قلی صایاتلی - بنده قلی (۱۸۱۳-۱۹۰۱)، الله قلی یئلقای، الله بردی شاعیر، آمان شاعیر (قنزئل آربات و قارابوغاز ئبتلرینده یاشاپ دئر.)، آمان نیاز، آمانگلی شاعیر، محمدقوربان شاعیر، آنامل شاعیر، آشرمأم شاعیر، عاشق چانگلی (۱۸۲۳-۱۸۸۹-۹۸)، أحمدآخونداف - گۆرگنلی (۱۹۰۹-۱۹۴۳)، بابانیاز، بایرام شاعیر (۱۸۷۱-۱۹۴۸)، بایری قاری (۱۸۹۱-۱۹۳۸)، بگ ناظار، بنده علی، قوربان شاعیر (۱۸۹۰-۱۹۱۷)، غلام شاعیر (۱۸۳۱-۱۹۱۱)، دؤولت مأم بال قنزئل (۱۸۵۲-۱۹۱۲)، وردی شاعیر (۱۸۱۴-۱۹۱۵)، مأمشاعیر و مرد شاعیر (۱۸۶۸-۱۹۲۸)، ولی شاعیر، کؤچک شاعیر، قاسئم (۱۸۸۱-۱۹۲۰)، نور گؤکی، نوری شاعیر (۱۸۲۷-۱۹۰۳)، آرازمنگلی (XVIII عاصرئنگ ایکنجی یارئمئندا قارری قالا ئبت لرینده یاشاپ دئر!)، بولاردان باشغا - دا، صاحئپ جمال شاعیر (۱۸۴۳-۱۹۰۰)، تکه شاعیر (۱۸۷۴-۱۹۸۸)، پیرمأم (۱۸۵۵-۱۹۰۰)، خوجالی ملا (۱۸۶۰-۱۹۱۷)، چاری مأم (۱۸۶۲-۱۹۱۸)، یاغمئر صوفی، آمان مأم، یاغشی مأم و بیله کی لر هم ایکی عاصرئنگ سیگیدینده کوللی تۆرکمنستان (اترک - گۆرگن) یورتلارئنا داخئللی شاعیرلار بولوپ دئر.

یوقاردا بلأپ گچیلن شاعیرلارئنگ کأبیرلری نینگ دؤردیجیلیک و دورموش یاغدایلاری بارادا دوروپ گچلینگ!

الله قلى صاياتلى - بنده قلى (۱۸۱۳-۱۹۰۱): حاضيركى تۆركمناشى (اۋنگى كراسنۇدسك - شاقدم") شأهرينىنگ غاسنۇ قويوسى نىنگ يايلاغندا دوغولۇپ دئر. عۆمرينىنگ كۆپى سىنى اسنقى، كۆمىش دپه اطراپلارندا ياشاپ دئر. اول اسنقى داقى خوجا مختوم قونامچىلۇغندا جايلانىپ دئر. بو شاعير عمومى سرحد بويونداق ياشايان تۆركمنلر يالى، شول دؤورينگ جمغىتچىلىك شرطرينه گؤرأ، كاماحال غايراقى تۆركمستاندا، كأ وقت ايلركى تۆركمستاندا ياشاماغا مجبور بولوپ دئر.

بىر گزك ايراننىنگ آلمانچى خان لارى نىنگ بىرى بولان "شأهردالى" كورن داغى نىنگ گۆنپنده اوتوران چاروا اوبالارنىنگ اۆستونه هجوم اديپ، دوقغوز آدمى اۆلديريپ، مالنى سؤريپ، آلپ گيتمكىچى بوليار. شوندا الله قلى شاعير اؤز اوباداش بىگيتلرينى ائزنا تيركأپ، اولارنىنگ اۋنگينه گچيپ، "باردئر" اتلى قوشغوسنى آيدىپ دئر:

چونى - شرب دبيرلر ايكى طراب دئر،
دويه جى، يىلغاي و ...، بى حاساپ كۆپ دير،
غارراوى، بأهلكه، باغا، شرب دير،
من خاساپ ايله سم كانلريم باردئر.

قوشغودا الله قلى شاعير خلقى چوركأپ يۆرمكى انديك دن ايران خانى نا ايلكى بيلن - آ، دگمديگه دگمسيزليگى، پاراخات گزىمكى ماصلاحات بريپ دير. اگر- ده، تالان مال لارنى قويوپ گيتمه سه، اوندا بىرناچه: گرى، غارراوى، بأهلكه، باغا، شرب، بورقاز، قنزىل، توماچ، قاراجا، كلته، قاراينجىك، كور، قاضى تيره لرينگ وكيل لرى بيلن اونونگ اۆستونه هجومه گچك ديگىنى، دويدوريار. شوننىنگ اۆچين بو شاعير ايران داقى دؤرلى تيره لرينگ اغزنى بيريكديريپ، دوشمانا غارشى سؤوشه طاييارلىق گؤريپ ديرلر. شاعيرنىنگ "شيرلريم باردئر" اتلى قوشغوسنى شول دؤور ايران تۆركمستانندا ياشان تيره لر بارادا ماغلومات اؤورنىمك اۆچين هم تارىخى اهميتيه ايه دير. شول قوشغودان بللى بولان بندلرى مثال گتيرمك بيلن ايدانلارنىمىزى تاصدقلاماغا چالنىشالى:

شأهر دالى سن سياسات ايله مه،
مىنىنگ چوخ - چوخ آرسلان شيرلريم باردئر.
رؤستم - زال صنپاتلى گيرسه ميدانا،
غايلانگ دك آرايان ارلريم باردئر.

نأحاق غان دۇكمائىنگ آوال – اىلكى – دە،
 گل، سۇوش ايله سم ايكى سالقنن دا،
 اوغورجالى، گرى، مختوم خالقنندا،
 دمىنه چكىجى پىرلرېم باردئر.

تۇررىگى سۇررىن، توماچ، پانگ بىلن،
 بى حاساب دئر اللى – آلتىمش، مۇنگ بىلن،
 يوق بولارسننگ توزان بىلن چانگ بىلن،
 سۇوشده يققجى زورلارېم باردئر.

چونى – شىرپ دىبىرلر ايكى طاراپ دئر،
 دويه جى، يىلغاي و ...، بى حاساپ كۇپ دىر،
 غارراوى، بأهلكه، باغا شىرپ دىر،
 من حاساپ ايله سم كانلرېم باردئر.

نازدوردى سۇيله سىن غوى، حاللى قارا،
 طواق كۇر سالاندئر سنانگا يارا،
 آق مأم، آتامأم، آتاجان، تۇره،
 دوشمانا طولومكش زورلارېم باردئر.

بىگ مأم، ولى مأم، تاچ مأم بايئم،
 دوشمانى گۇرنده هيج يىتمز وايئم،
 پناهنندا حاق ساقلاسئن الله يئم،
 الله ناظار سالان نورلارېم باردئر.

حاجى خان گۇرله سه، کنار ايلينده،
 خاربى – جنگ ياراغى طاييار بيلينده،
 اورس - تۇركمن اختيارى الينده،
 شىر اىسته سنگ، ميدان يرلرېم باردئر.³⁶

³⁶. Oraztaganow A., “Arzuw”, ýgyndy, Aşgabat – 1991 ý., 16 sah.

ینه – ده، بو قوشغئننگ دوامئندا ولی خان، قوشلی بالی، ذیککی (سگه) خان، مأمی میراپ یالی آتلار بیلن بیر خاطر دا بللی تیره لرینگ آدنی اغزاب گچیار. مثال اوچین، اول آشاقداقی بندلرده شیله دییار:

آرئق، ساقغالی دییرلر اینگ آوال باشدا،
بورقازی گورسینگ مئدام سؤوش ده،
چۆکگان ده، قنزئل دا، أهلی توماچ دا،
شر ایسته سنگ میدان یرلریم باردئر.

یارالی، نورآلی³⁷، اون ایکی اونجوق،
هواسی بلند دیر کؤپیگی سانجاق،
قاراجا اوچ دوغان: کلته، قار اینجیک،
کم، کؤتیک، قاضئلی، کورلریم باردئر.³⁸

موندان باشغا – دا، قوشغی سطرلرینده ایران تورکمنلری نینگ آراسئندا غابات گلئان قادمندان غالان بیله کی طایپا – تیره لرینگ آتلارئنا – دا، دوش گلسه بولیار. "شوگونه چنلی عمومی تورک دیل لی خالقارئنگ و شول ساندا تورکمن لرینگ آتا – بابالاری حاساپلانیان قوم لارئنگ بیر توپاری نئنگ آتلاری نئنگ 300 یئلئقدان آرتئق تاریخی نئنگ بارئغی اینکار ادیب بولماچاق یاغدایدا آنتقلانئپ دئر. بیله قوم لاردان تورکمن خالق نئنگ شو گؤنکی انتوگرافیک دوزیمینده بار بولان اوغوز طایپا آتلارئنی باشغا – دا، شو آشاقداقی لاری اغزاماق بولیار:

ساق لار(ساک یا اسکیف لر)، پارلار، پارت لار، پارفیان لار، هون لار، افطالیت لر، آبدال لار، داخ لار (دای لار)، ...³⁹

بو قوم لارئنگ بیزینگ خالقئمئزئنگ شو گؤنکی انتوگرافیک دوزومینده بارئغئنی و بیر توپار تیره – طایپالارئنگ گؤس – گؤنی شولارئنگ غالئندئلاری دئغئنی س. آتانیاوف روس دیلینده یازان "تورکمن

³⁷. یارعلی، نورعلی،

³⁸. Bu goşgy şahyryň agtygy Hajarbibi Nepesowanyň dilinden ýazylyp alyndy. (Annanepesow M., "Bendilikde ýazylan şygyrlar", A.: 1977 ý.).

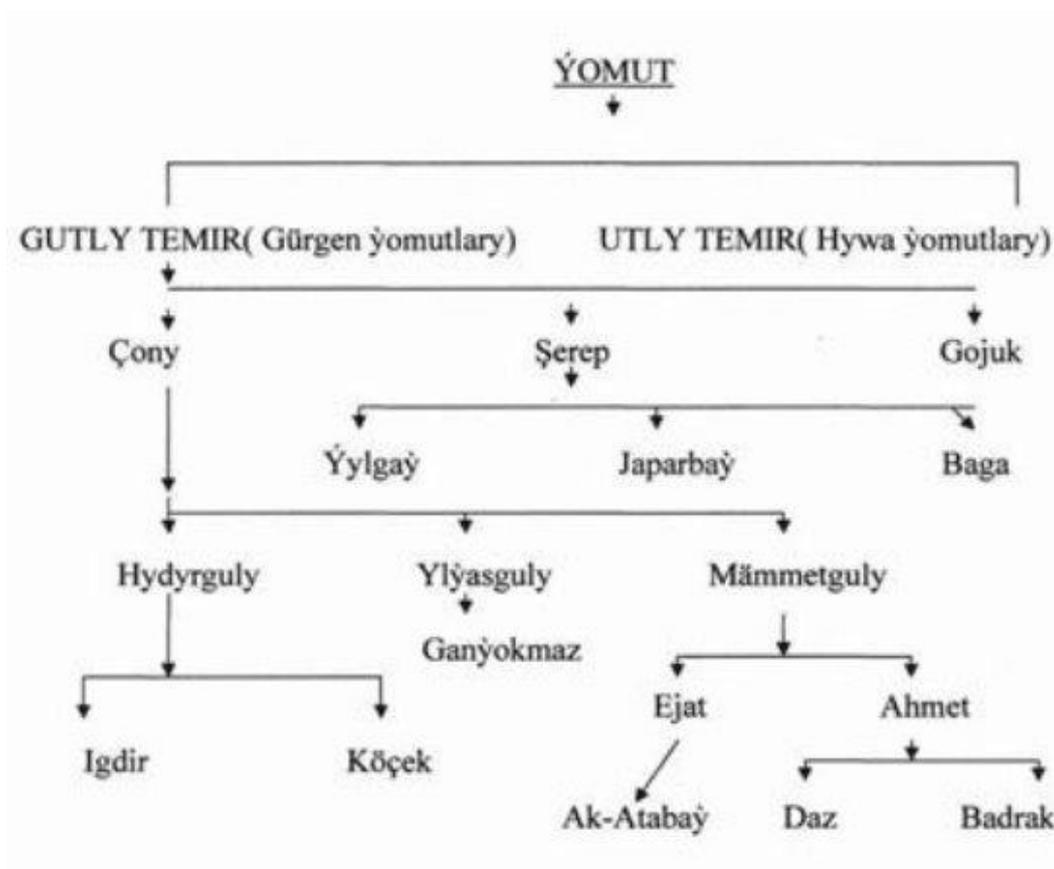
³⁹. "Täze Ýol", şomare-ýe 2, mah-e bähmân, So'ed (Şwetsarýia), - 1992 / m., säf. 14

.۲۹. "تازه یول"، شماره ۲، ماه بهمن، سوند: ۱۹۹۲/م، ص. ۱۴.

خالنننگ انتوگرافیک سۆزلیگی" اتلی کیتابنندا رادولف، آ. وامبری، آتا جیکیف، ى. آتاغارریف، و بارتولد یالی عالملارننگ ایشلرینه سالغلانئپ ثبوت ادیار.⁴⁰

ینه - ده، آمریکانلی عالم ویلیام جورج آیرون 1975-نجی یئلداقی یوریته ایران تۆرکمئلری نینگ آراسننا گلیپ - گیدیپ قوران اوز دوکتورلئق ایشینده یموت طایپاسنننگ تیره بۆلینشیکلرینی آشاداقی چنزو دا شیله گۆرکزیار:

گۆرگن یموت لاری یکی بۆلگه بۆلینیپ، بیرى "چونى" و بیله کی بیرى هم "شرپ" - دییپ، آتلاندرئلیار. چونى لار: آق آتابای، داز، بادراق، کۆچک، ایمیر، غان یوقماز و ایگدیر یالی تیره لردن عبارات بولوپ، شرپ بۆلونشیگی بولسا جاپارباى، یئلغای، دویه جى، باغا، بأهلهکه، قوجوق، سالاق، غارراوى یالی بۆلکلره بۆلینیار.

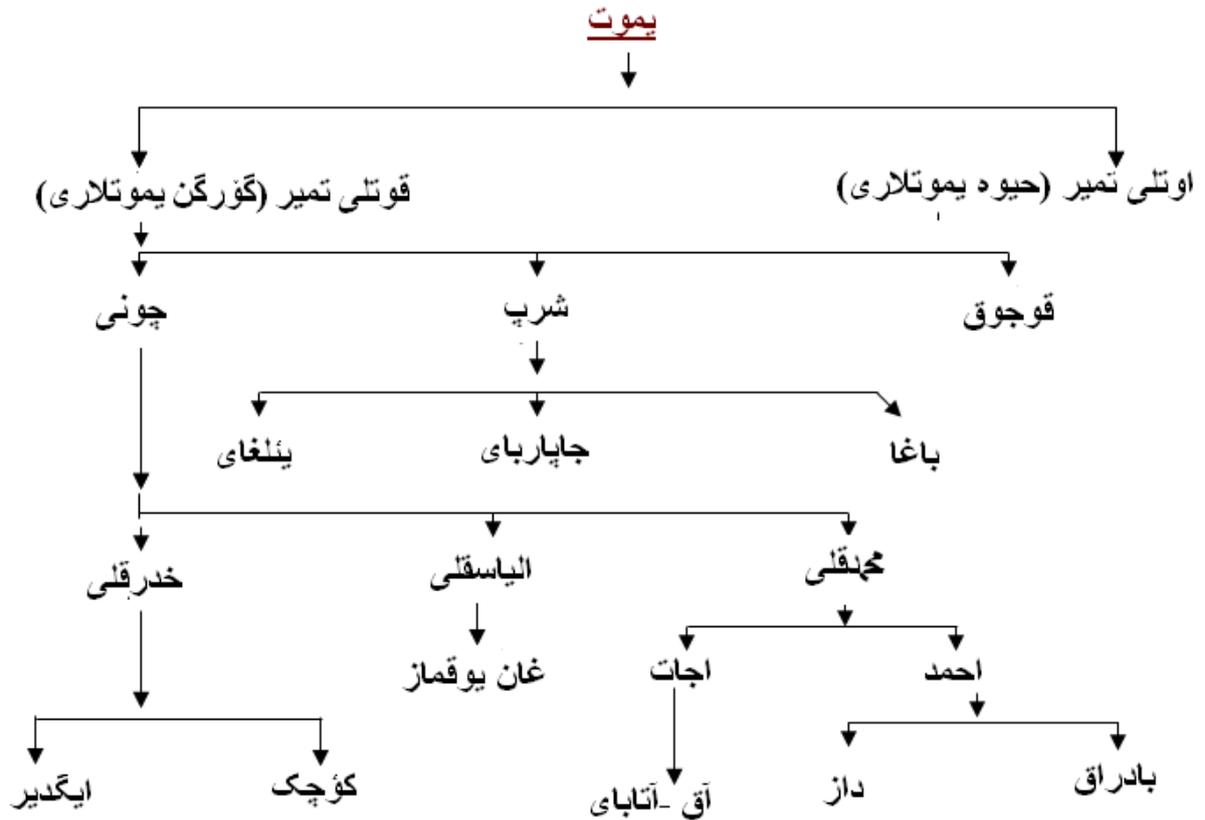
الله قلى شاعیرننگ یوقارداقی یاتلانان "شیرلریم باردئر" اتلی قوشغوسنندا ویلیام آیرونزئنگ یاتلان طایپا - تیره لرینی هم آیدئپ گچیار.

الله قلى شاعیرننگ کۆمیش دپه ده و اسنقلی دا بایلارننگ غاپئسنندا چوپانچئلئق بیلن مشغوللانئپ گزندیگینی "بال ایندی"، "آقار سیل لرینگ سنینگ" اتلی قوشغولاری ثبوت ادیار.

⁴⁰ Atanyázow S., "Türkmen halkynyň etnografik sözlügi", Aşgabat - 1988 ý., Bu barada "Türkmenistanyň ensiklopediýasynyň" - 8-nji tom hem-de "Sowet Türkmenistanyň taryhynyň", birinji tomynda we Nazar Gullaýewiň "Könedan galan nusgalar" atly eserlerinde-de köp maglumatlar bar.

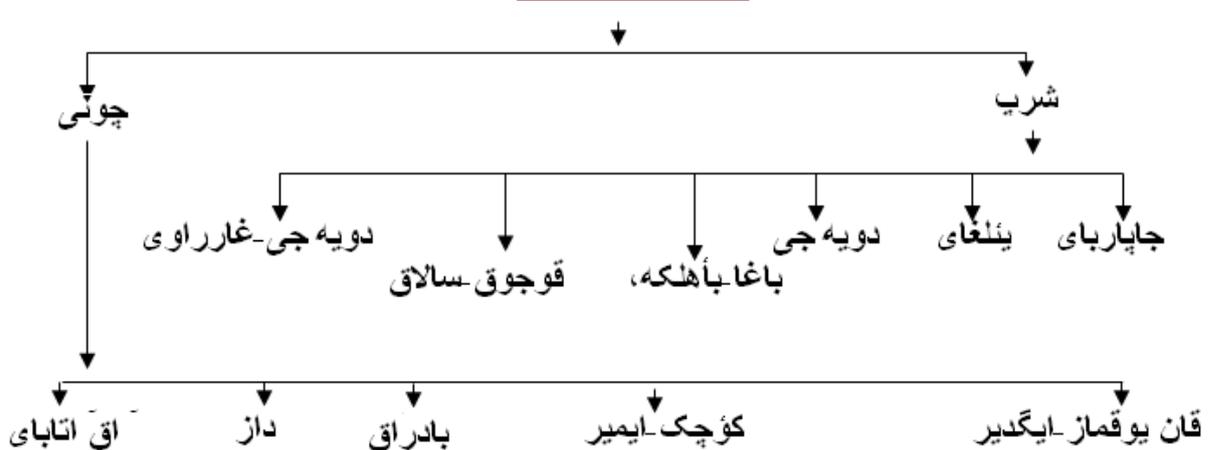
بو قوشغولار بیلن تانئش بولانئنگدا، مالدارلارئنگ داوارلاری غئش آیلاری اترک ده، یاز آیلاری بولسا گۆرگنئنگ مس توپراقلی یایلاغلارئندا باقاندئغئنی آنغلاسا بولیار. شیله لیکده ایلرکی و غایراقی تۆرکمئنستانئنگ مالدارلار اۆچین هم بی سرحد بولاندئغئنا گۆز یتیر یارسینگ:

آشاقداقی گۆرگزین جنزودا طایپا تیره لرینگ ساناوی بریلیار:

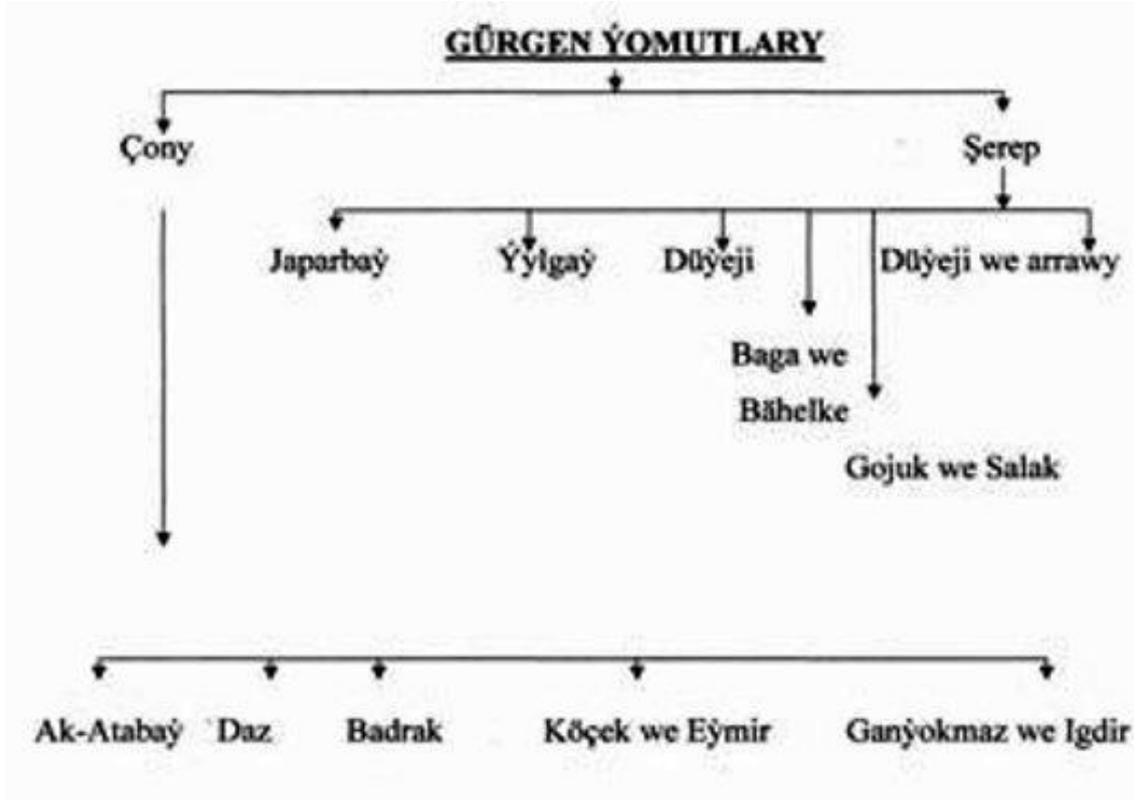

آلله قلی صایادلی ویلیام آیرونزئنگ ایکینجی جنزونداقی آتاری-دا قوشغئسنندا کتیریپ دیر:

گۆرگن یموت لاری

Gürgen Yomutlary

قويون چئقار چانگلار يول ادر سۆرچه نه ك /سۆرچئننك/،
 غايىپ آتا بيلر اول قابئل بورناق،
 اگنى چرخ – قاوالى قول بيلن غئرناق،
 كؤنگيل آرزو ايلار جايلا، غال ايندى.

غالايى، قوپيا، تنگى قارادا،
 جانلى سگدير مزلر ايكي آرادا،
 چيللى اكرمچه ده، غازما دره ده،
 غاتاندئغم کنار بويلار، غال ايندى.⁴¹

شاعير اونىپ – اوسن يرلرينينگ ير آستى و ير اوستى غازنالارا- دا، بايدئغئنى واصف اديب دير:

⁴¹. Milli golyazmalar instituty, /geljekde “MGI” diýlip görkeziljekdir/. Bukja 1954, 28 c.

واقت گلر، داشئنگ قنزئلا دؤنر،
 حاساپ اتسنگ، گؤنده كۆپ حاصئل اؤنر،
 حايوان – انسان باری چشمانگدن غانار،
 گوهره بار ابار يرلرينگ سنينگ.⁴²

الله قلى – صايدالى بولاردان باشغا – دا، دؤرلى تمالاردا يازئلان قوشغولارئنگ اوتورى دئر و اونونگ
 "صابئر ايله بالانگ گلر انشاءلا (انشالله)"، "غارئلق يامان بلا دئر" يالى شئغرلارى اخلاق – ديداكتيكى
 تمادا دؤز يليب دير. شاعيرئنگ دؤرديجيلىگينده شاخصى، ماشغالا دورموشئنا دگيشلى قوشغولار هم ازئلق
 اتمه يار. مثال اوچين، "بالامئنگ چشمينى رؤوشن ايله گيل" دين شئغرى ياشئلقدا ماما كسلىنه دوچار
 بولوپ گؤرچلر يندن محروم بولان اوغلى گلدى نيازئنگ ائقبالى بيلن باغلانئشئلى دئر:

بنده قلى، كۆپ چكرىم آه و زار،
 اللى بيرده سانگا بولدوم انتيظار،
 عيسى، موسى سيزلر بولئنگ مددكار،
 بالامئنگ چشمينى رؤوشن ايله گيل.⁴³

عمومان الله قلى شاعيرئنگ اثرلرى شول دؤورينگ تاريخئنى، خالقئنگ روحى دورموشئنى،
 جوگرافيك اتلارئنى، شاعيرئنگ ماشغالا دورموشئنى اؤورنمكده اوران اهمئتى بولوپ دوريار.
 ير – يورت اتلارى XIX عاصردا گچن، اوزينينگ "كؤره سوي" اتلى يكه – تاك قوشغوسى بيلن
 تاناليان الله برن شاعيرئنگ دؤرديجيلىگينده – ده مئناسئپ اورن تاپيار.

حسنقى رايونى نئنگ آراچاك سرحديندن 25-30 كيلومترليك كاسپى دنكزى نينگ گون اورتادا –
 گوندوغار کنار ياقاسى نئنگ ايكي كيلومترليك گوندوغارئندا، قادنمدان غالان شاهرلريندن بيرى هم
 حاضيركى كؤميش دپه دير. اونونگ گوندوغار طاراپئندا كؤره سو دييلىپ اتلاندرئليان قونامچئلق
 يرلشيان بير اولى دپه بار. كابير ماغوماتلاردا بو دپا سولطان محمدخوارزمشانئنگ چينگيزخانئنگ
 قوشونئندان غاچئپ اتان يري دييب، ياتلانئليار. الله برن شاعير "كؤره سو" اتلى قوشغوسئندان بو يري
 ياتلاپ گچيار:

⁴². MGI, Bukja 1954, 30 c.

⁴³. Oraztaganow A., "Arzuw", /görk. İş/, 22 c.

ارتير بيلن يولا چئقدئم،
 گچن يولا غچننى باقدئم،
 ياغمئر حيوالا بير دونگ داقدئم،
 بئر داش دئر كوره سووى.

تازه آبادئنگ يرى غاتى،
 ملالاردان گلر خطى،
 قوشا كورينگ بدو اطفى،
 اوران داش دئر كوره سووى.

اكين اكديم گلە ي شوردان،
 آياغمى اتيان زوردان،
 اولاغ ديله ديم چوششى كوردن،
 بئر داش دئر كوره سووى.⁴⁴

بو قوشغودا غابات گليان ير – يورت اتلارى نئنگ كويپسى حاضيركى گون اورتا توركمستان دا بللى يرلردير. مثال اوچين، "تازه آباد" دييلن ير كاسپى دنگزى نينگ گوندوغار كنارئنداقي كوميش دپه شاهرى بيلن اسنقى نئنگ (حسنقى) آرالئندا اوزال ياشالئپ گؤچيلن اوباجئقارئنگ بيرى نينگ آدى دئر. شيله هم چوششى كور دييلن شاخصيت كوميش دپه ده بللى آدم بولوپ دئر. ينه – ده، گلە ي شور دييلن ير اترك بيلن گورگنينگ آرالئنداقي نفتيلجه اطراپلارئنگ شور اكين – ميدانلارى نئنگ يرلشيان اورنوني انگلاتيار. ...

آمان نياز شاعير (XIX-XX):

XIX عاصرئنگ آخئرئندا و XX عاصرئنگ باشئندا گونباتار و گون اورتا توركمستان دا ياشاپ گچن شاعيرلارئنگ بيرى هم آمان نياز شاعير بولوپ، اونونگ "اوغول بى بى"، "اوغول طواق"، "فالاندار"، "آشربيكه"، "عارابئنگ" يالى قوشغولارئندا غابات گليان اتلار گون اورتا توركمستانداقي مدنى ميراث لارى دولى گوز اونگينه گنيرماغه ياردام اديار.

شاعيرئنگ "اوغول بى بى" اتلى قوشغوسئنداقي!

⁴⁴. Şol ýerde, 34 c.

... ديه ن سطيپرينده، تارپى (تعريفى) يتيريليان "اوغول بى بى" نىنگ تيره سىنينگ "قاراجا"، اۋزىنينگ "اۋولاد" بولاندغنى اشيگار اديار. بو ايكي تيرانىنگ طايپا - تيره لرى نىنگ وكيلى لرى حاضيركى دۋورده كۈپلنچ كۆمىش دپه، خوجه نفس، بندرتۆركمن (قاراسو - نيازآباد) ئىبيت لرينده ياشايارلار.

انامنگلى شاعير بيلن محمدقوربان شاعيرنىنگ اتلارى ھنيزه چنلى ايران تۆركمنلى نىنگ ياش اولئالارى ننىنگ آراسىندا ياتلانيار.

اونونگ دۋرديجىليگىندن معلم بولشى يالى، بو شاعير، عومان، اكرانچىلىق و دايخانچىلىق بيلن مشغول لانىپ دئر. اول كۈپلنچ كۆرگن درياسى ننىنگ بويلارنىداقى اكرانچىلىق اوچىن آماتلى يرلىرى بولان اومچالى، ساللاخ، كۆمىش دپه، خوجه نفس و گاۋمىشلى يالى اوبالارنىدا ياشاپ دئرلار.

كۆن اورتا - كۆنبتار تۆركمنستاندا (ايراندا) ياشى اولئالارنىنگ آراسىندا، كۆررىنگدن - كۆررىنگ كچنده "حالوالنىنگ آتى يالى، باد آياق بولاسنىنگ يوق دا!" دىيلن كپ بار. بو كپىنگ آنكىرسى حالوالى ادلى بير ادامنىنگ "حالوالى" ديه ن آتى بيلن باغلانىشقى دئر. "حالوالى" ديه ن آت اترك - كۆرگن اطراپلارنىدا خالقا كىنگن معلم بولان ابرائىلى آت لارنىنگ بيرى بولوپ دئر. اول آت كۆرگن ده منكىش ھلى (مۆنگقوش ھلى) ديه ن آت بيلن چاپىشنىپ، يۆز جانلى بايراغا مناسىپ بولوپ دئر.

كۆنبتار تۆركمنستاندا ياشاپ كچن شاعيرلارنىنگ بيرى آنا ملا شاعير (1885-1975)، شول آت بارادا يۈرىنه قوشقى قوشوپ دئر. شول قوشغوسى ننىنگ بير يرينده:

دوغلان يرىنگ كۆرگن، بالقان دا باقئلان،
دوقوز مايا ساغنىپ، سۆيت بيلن ياقئلان،
جايى دوزاخ صىپاتنىنگا آت داقان،
راقئپ دونون چۈوره بيچر حالوالى. ...

- دىيىپ، اول آتنىنگ ھيسى اطراپلارا دكىشلى دىگىنى معلم اديار. ...

آحمدآخونداف – گۆرگنلى (II- نجى جهان اورشوندا شهيد بولدى):

گۆن اورتا – گۆنباتار تۆركمنستاننىڭ ادبى مىراثى بارادا گۆررىنگ گىدندە، أحمد آخونداف گۆرگنلى نىنگ آدنى آغزىمان گچمىزلىك بولماز. أحمدآخونداف گۆرگنلى 1909 – نجى يىلدا ايراننىڭ حاضىركى چاكرىندە يرلىشيان مازندران⁴⁶ ولاياتى نىنگ كۆمىش دپە شأهرىندە يوقارى بىلىملى دىن وكىلى بولان رجب آخوننىڭ ماشغالاسنىدا دوغوليار. ارجب آخون يوقاردا دۇردىجىلىگىندە غنىسغاچا سىن برىلن الله قلى شاعىرنىڭ اوغلى دئر. دىمك أحمد، الله قلى شاعىرنىڭ آغنىغى بوليار. أحمد آخونداف - گۆرگنلى 1943 – نجى يىلدا گرمانىيا بىلن اس.اس.ار – نىڭ آراسىنداقى بولان اورشوندا وپات بوليار.

أحمد 1926 – نجى يىلدا ايرانداقى پهلوى لر حۆكومتى نىنگ ظلومىنا چىنداپ بىلمان، حاقىقات گۆزلأپ، ساوت تۆركمنستانا غاچىپ آتيار. اول كۆنە دن هم تآزه بىلىم لردن سواتلى بولوپ دئر. اول لنىن گراد اينستىتوتىنى قوتارنىپ دئر.

أحمدآخونداف – گۆرگنلى نىنگ ادبى مىراثى بارادا يازىجى قاسىم نورباداف يۇرىتە كاندىداتلىق دىرتاسىياسىنى يازىپ، اونونگ عۆمرى و دۇردىجىلىگىنە دگىشلى قىماتلى ماغوماتلارى توپلاپ دئر.⁴⁷ يىنە – دە، اول يازىجى نىنگ اثرلر يىغىندى سىنى "گۆرگن جۆلگە لرىندە" آدى بىلن آيراتىن كىتاپ ادىپ نىشىر اتىردى.⁴⁸

أحمدآخونداف – گۆرگنلى نىنگ دۇردىجىلىگىندە "قول اوغلى – مىرات" و "گۆرگن جۆلگە لرىندە" پووست لرى بلى انز غالدنىيار. بو ايرى گۆورىملى اثرلر تۆركمن پروزاسىنىڭ كمالا گلەمە گىندە اوز بلى بىر درجە دە رولونى اويناماقدان داشغارى، XX عاصرنىڭ 20-30 – نجى يىللارنىداقى ايران تۆركمنلرى نىنگ، ائلايتا – دا گۆرگن بويلارنىدا ياشان پوموت لارنىڭ دورموشىنى دوغروچىل صوراتلاندىرىپ بىلىاندىگى بىلن اولى اهمىتە ايه دىر.

"گۆرگن جۆلگە لرىندە" پووستىنىڭ بىلە كى بىر آدى "كۆمىش دپە دورموشىندان". حاقىقاتدان – دا بو ايرى گۆورىملى پووست 20-30 – نجى يىللارنىڭ كۆمىش دپە دورموشىندان سۆز آچىار. اثرده ايراننىڭ شول دۇوردكى رىاكسىون سىياساتى غارىپ داىخانلارنىڭ ازىلىشى نىنگ اوستى بىلن دوغروچىل

⁴⁶ شو دىرتاسىياننىڭ يازىلان دۇورى، تۆركمنصحرا، مازندران ولاياتىنا دگىشلى دى (1995)، اوندان كۆپ واقت سونگ مازندراننىڭ گۆندوغار چاكرى (تۆركمن صحراننىڭ يرلىش برى!) حاضىركى دورده "گلستان ولاياتى" آدى بىلن دگىشدىرىلدى (1999 – نجى يىللار خاتمى دۇورى)،(دىرتانت)!

⁴⁷ Nurbatow K., "Ahmet Ahundow Gürgenliniň edebi mirasy", kandidatlyk dissertatsiýasynyň awtoreferaty, Aşgabat – 1994 ý.

⁴⁸ Ahundow Gürgenli, "Gürgen jülgelerinde (powestler, hekaýalar, goşgylyar we ertekiler)", Aşgabat – 1992 ý., 224 cah.

صورتلاندۇرۇلغان. پووست دە، گۆمروكخانادا ايشله يان حۆكومت وكيلى "موخت" ديه ن آتريساتل (ترسه چكيجى) بير شاخصننگ تيبىك اوبرازى آرقالى، شول دؤورده خالقا ستم اديان يوزلرجه موخت يالى آزغن آدامننگ تيبىك اوبرازنى دؤردىلىپ دىر. پاراخورلنق، زناكارلىك، تيريكش ليك، خوماربالنق (قماربالنق)، يالى ياراماز صنپاتلار موختننگ اوبرازنندا دولى آيدننگلغى بيلن جمعلينار. بو شول دؤور ايران دورموشى ننگ رئال بيانى دىر. بو ياغداى اثرينگ اهميتىنى كسگيتله يار.

يازجىننگ "قول اوغلى - مئرات" پووستينده - ده، شول دؤورينگ ايران تۆركمنلىرى نينگ دورموشى بيلن باغلانئشقىل حادىثالارى گۆركزىليار. اثرينگ آدندان بللى بولشى يالى، اثر اساسان "قول"، "ايگ" يالى سوسىيال مسئلا باغلانئپ دىر. قول اوغلى "مئرات" ايگ غزى "دؤندى" - نى حالايار. اما قول بولانى اوچين اونگا دؤندى نى برمه يارلر. اثرينگ اهلى ماضمونى شو دورموش حاقنقاتى بيلن اوتغاشقىل بيان اديليار. مئرات دؤندى نى آلئپ غاچيار. اما اونى توتيارلار و زندانا تاشلايارلار. دؤندى آتا - انه سىنينگ قوربانى بوليار.

مئرات هم زنداندا انچه مه خورلنقلارى باشدان كچيرملى بوليار. زندان دا اول خدئر دييلن بير بى گناه داىخان بيلن تانئشيار. خدئر، مئرادا اوز ماقصادننا يتجك بولسا ساووت تۆركمنستانا غاچماغى ماصلاحات بريار. مئرات خدئرنگ كمگى بيلن زنداندا غاچيار و اونونگ ماصلاحاتى بويونچا "اترگينگ آق يولونا دوشيار"⁴⁹.

اترده "اترگينگ آق يولى" دييلىپ گۆركزىلمگى سيمولىكى معنا ايه دىر. اترك غايراقى تۆركمنستانا دگيشلى بولوپ، اونونگ "آق يولونا" دؤشمك، ايراندا ياشايان تۆركمنلر اوچين آق گؤنه چنقماقلىغى آنغلاديار. حاقنقاتدان هم شول دؤورساوت تۆركمنستانى ايران تۆركمنلىرى اوچين اولى اهميتته ايه دىر.

بايرام شاعير(1871-1948):

ايران دورموشى حاقنندا اول يرده ياشايان تۆركمنلر بارادا دوغروچئل ماغلومات بريان شاعيردئر (1871-1948). اول بالقان داغى ننگ قولايىندا قارغى جئق چشمه ديه ن يرده انه دن بولوپ دئر. عؤمرى نينگ ايلكى يىللارنندا گۆرگن بويلارنندا قى اوبالاردا ياشاپ دئر. ايلكى تۆركمنستانننگ آراسننا سرحد چكىلندن سونگ، غايراقى تۆركمنستاندا غاليار و عؤمرى نينگ سونگننا چنلى نفيت داغننگ قولايىندا "جبل" ديه ن شاهرچه ده ياشايار. اونونگ دؤردىجىلىكى گؤن اورتا - گؤنبتار تۆركمنستانننگ ايكى طاراپننا - دا دنگ درجه ده دگيشلى دىر. اونونگ قوشغولارنندا واطان طبيغاتى، چاروا ايلاتننگ گؤن - گؤزرانى دوغروچئل صورتلاندۇرۇلئپ دئر. يموت يولونننگ گۆرنىكىلى باغشى سى نوربردى قوليفننگ بو شاعيرننگ سؤزلرينه آيديان "شاغلاپ اينر بۆرگۆت لرى"، ديه ن آيدىمى عاشق آباد (اشك

⁴⁹. Şol yerde, 67 c.

آباد) رادیوسنئنگ اوستی بیلن گۆن اورتا تۆرکمئنستاندا – دا دینگله ننده، همیشه دینگلیجینی تولگوندئر یاردی. واطان دو یغوسی هر بیر دینگلیجا تأثیر ادیار.

تۆرکمن خالقى نئنگ گۆچمک – فونماق پروسسى بارادا بايرام شاعيرننگ اويلانمالارى هم اوران غزئقلى دئر. شاعير "ايرانننگ" ("گۆرگننگ") آتلى اثرينده حاضيركى دووام ادیان جمغئيت چيليك شرطلرينگ دؤيؤنى شول دؤورده اوران بيتى ائزارلاپ دئر. شاعيرننگ:

آخون لارى دعوا دييب گزرلر،
پارا برسنگ شريقتى بوزارلار.

يالى سطيپلرى هيچ هيلي دؤشؤندريشه مأتأچ دأل. اوندا دؤورينگ حاقئقى يؤزىنى گؤريارس. ...

عاشق چانگلى:

XIX عاصرئنگ ايکينجى يارئمئندا قى ايران تۆرکمئنلرى نينگ تاريخئندا ائز غالدئران شخصئيت لرينگ بيرى هم اترک – گۆرگن ئبيت لرينده ياشان عاشق چانگلى دئر. اول اؤز دؤورينى دوغروچئل صورتلاندئران شاعيرلارننگ بيرى بولوپ دئر. اول "عاشق چانگلى و بى بى" آتلى دستانئنگ اوتورى هم قهرمانى دئر. دستان دا همیشه بولشى يالى، ايران پادشالغى نئنگ ظولمى و سؤتمى آستئندا ايکى عاشغننگ آيرى دؤشيشى بيلن باغلانئقلى دئر. دستاندا قى واقعالارى، اساسان، ايرانننگ حاضيركى چاکلريندأكى اومچالى ديه ن اوبا بيلن باغلانئقلى اديب آيتماق ايرانننگ حاضيركى رواياتچى باغشلارننگ رپرتوارئنا دگيشلى دير.

غارقى، اومچالى ديه ن اوبالاردا ياشاپ اؤتن مشهور باغشى غازاق پانگ بو دستانى آدى آغزالان يرلر بيلن باغلانئشدئرئپ توى – اؤيشمه لنگلرده يرينه يتيريلپ دير. بو باغشى يموت – گؤکلنگ باغشچئلئق يولونئنگ گؤرنىکلى حالپيالارى نئنگ بيرى دير. اول 1970 – نجى يئلدا آرادان چئقدى. اونونگ سس يازغئلارى نئنگ حالقئنگ آراسئندا و گۆرگن راديوستانسئسئندا ساقلانيار.

غازاق پانگننگ رپرتوارى بويونچا، عاشق چانگلى حيوادا باقئپ – بسلان آتى بيلن اؤز سؤيگىلى سى بى با يتيشمک اؤچين حسنقى نئنگ يدى شور، کلکؤوئر، ديه ن يرلرينه گليب، چاليوق اوباسنئنگ جئت آتلى يايلاغئندا آخ چکيب، شول يرده بى بى نى ياتلاپ، "يرلرى" ديه ن قوشغوسئنى آيديار:

عاشق بيلر عاشقلارننگ قاداسئن،

عاشق دالدير بیری – بیریندن یاداسن،
چانگلی بیلن بی بی ننگ ادن واعداسن
پلک ستم ایلاپ بوزان یرلری.

عاشق چانگلی اول یردن گورگن اطراپلارنا یولا دوشیار. "قاراغئر"، "دالی غئر" دییلن میدانلارندان
گچیپ باریارقا، بیر قویون چوپانا دوشنپ، "بی بی ننگ" آتلی قوشغوسنی آیدیار. بو قوشغی آیدئم
گورنیشده ایران تورکمئلی نینگ اولی – کیچی سینینگ دیلینده همیشه یانگلانیار. شول قوشغودان بللی
بولشی یالی، شاعیرئنگ ملاحئلئق سوادى نئنگ باردئغئنى دویماق بولیار:

عاشق چانگلی، یارا دستان دوزر من،
بیر ملا کاتیب⁵⁰ من، واصپئنگ یازار من، ...

دیمک، هر بیر قوشغی بللی بیر یاغداپلار بیلن باغلانئقلى بولسا – دا، اوندا شاعیرئنگ ترجمه حالی
بیلن باغلانئقلى سطرلر هم غابات گلیار. شيله یاغداپی یوقاردا گوریپ گچیشیمیز یالی عاشق چانگلی
نئنگ دوردیجیلیگینه ده، دگیشلی بولوپ دیر.

دستانئنگ دوامئندا چانگلی شاعیرئنگ بی بی نی ائزارلاپ، گورگن بویونداقی اومچالی اوباسئنا
بارماغئنا سئرئقیار. اول یرده شاعیرا بی بی نینگ بیر بابا دورموشا چئقارئلاندئغئنی آیدیارلار. شوندا
عاشق چانگلی، بو پلگینگ الیندن داد ادیپ، "آغلاتدئنگ بی بی" آتلی اله گیاسئنی⁵¹ دوردیار.
دستانئنگ شيله غئنانچلی پورصاتلاری شاعیرئنگ، دؤورینگ سوسیال – جمغئتیچیلیک کشینی
دوغروچئل گورکزیپ بیلیمگی بیلن باغلانئقلى دئر.

بو اثر تورکمئستانئنگ خالق باغشی سی نوربردی قولئفئنگ رپرتوارئنی هم بزه یار. شونئنگ اساسئندا
یازئجی قاسم نوربادف "عاشق چانگلی" دستانئنی ایلکینجی گزک یازئپ آلئپ اؤنگینه سوزباشئسنی
دؤزیپ، نشیر اتدیردی.⁵²

بلله ملی طاراپی، بو نشیرده واقعالار اترک – گورگن تئورگینده گچسه – ده، اونداقی یر – یورت
آتلاری غایراقی تورکمئستانا – دا دگیشلی دیر. مونئنگ هم سبابی، بیزینگ پیکریمیزچه، آیدئجی نئنگ

⁵⁰. کابیر نوسغالاردا "کاسیب" یازیارلار ولین اصلئندا "کاتیب" بولمالی سبابی ملالار الی فالاملی یازئجی یا کاتیب اداملار بولوپ دئرلار. اولار کاسیب
لیکده ایش آلئپ بارمانئرلار!

⁵¹. Элегия (اله گیا) — лирический жанр, содержащий в свободной стихотворной форме какую-либо жалобу, выражение печали или эмоциональный результат философского раздумья над сложными проблемами жизни.

⁵². Nurbatow K., "Aşyk Çañly" dessan, "Kerwen", neşriyatı, A.: 1992 ý., I – 32 sah.

ياشاين چاڭلرى بيلن باغلانئىقلى دئر. يىغنى هر بير آيدىجى واقعالارى اوز گوزينىنگ گورن يرلرى بيلن باغلانئىدئرئىپ آيتسا، اونا اثرينىنگ اناندىرئىجىلغى هم گويچلى بوليار.

شول دؤورده ايران فنوداللارى ننىنگ تالانگچىلغى حرىكلرى ضرارلى خالقنىنگ اؤنگينه دوشىپ، اولارا باش بولوپ بيلجىك اداملار آغر غنىچىلقلارا سزاوار ادلىپ دىر. مونگا بگ ناظار آتلى شاعىردان غالان "آمان مى؟" ديه ن قوشغوسى هم شاياتلىق اديار.

غزئىل باشلار اونگورغامى بوردولار،
ال – آياغئما آغر قانداال اوردولار،
بيگريمى يئىل تنده غانئم سوردولار،
بگ ناظار دىير سويجى دىلار آمانمى؟

اثرده معلم بولشى يالى، بو شاعىر بيگريمى يئىل غزئىل باشلارنىنگ زندانئىدا ياتئىپ دئر. بگ ناظارنىنگ يوقارقى قوشغوسى دؤورينىنگ سياسى – جمئىتچىلىك يوزينى دوغروچئىل گوركزيپ بىليانلىكى جهتن اولى اهمىيته ايه دىر. ...

قوربان شاعىر:

1917-1890 – نجى يئىللاردا اترىك بويلارنىندا قى ياشاپ گچن، ناظار اوغلى قوربان شاعىر قوشغولارى گؤنبتار – گؤن دوغار توركمنستاندا مشهوردئر. اونونى قوشغولارنى كابير باغشى لار 1978-1965 – نجى يئىللاردا گورگن رادىوسنىدا آيدئم ادىپ يرينه يتيرجىك بولانلارنىندا، حؤكومت اولارا رخصات اتماندى. شيله – ده بولسا قوربان شاعىرنىنگ آيدئما اؤوريلن قوشغولارى توى – توماشالاردا اونس برىليپ دىنگلىئاردى. اونونى مشهور "باختى خان"، "انئش"، "قاراجا"، "كىكى خان"، آتلى اثرلرى ياد توتولئىپ، خالق آراسنىدا اؤران مشهورلئىغا ايه دئر.

يوقاردا ياتلانئىلپ گچيلن بگ ناظار شاعىرنىنىنگ انقبالننا اوچوران ينه بير شاعىر – **غلام شاعىر** بولوپ دئر. اول اترىك اطراپلارنىندا ياشاپ گچىپ دىر. غلام شاعىر ياشلىقدا داولى، آقى باينىنگ قوبونلارنى باقئىپ يوركأ، ايراننىنگ راميان اوباسنىنا التىليپ، الى قانداال لانىپ، بير چوقورا تاشلانئىپ دئر. ملا جومارت (جومرد) آتلى بير باى اونى گىجه – گؤندىز ايتدن اگسىك ادىپ ايشله دىپ دىر. نئىجه ده، غلام شاعىر اوز خوجايئىنى ننىنگ توىا گىدن پورصاتئىندان پىدالانىپ، شول يرده اترىكن يسىر دوشن شاتجا

اجانینگ كمگى بيلن قاقنپ قوتولوپ دئر. اول ايرانننگ زندانندا اوتوران واقتندا "جايلار سنى" آتلى قوشغوسنى دوزيار:

الجيك بايرننگ اوجى دئر، تتير بيلن خاشالى،
 بايئر توينوكسيز اوى دير، اوريم – اوريم تاشالى،
 بايئر اوتى باغ – جنت، سانگا قوشغى قوشالى،
 آرزو ايلار گوينيم، اودان جايلار سنى.⁵³

شاعيرننگ بو قوشغوسى اوزينينگ تاريخى آنقلغى بيلن تاپاوتلانيار.

تاريخى ماترياللاردان معلم بولشى يالى، XX عاصرننگ 20 – 30 – نجى يئلارندا ايران پادشالغى ننگ قاراقچى توپارلارى حالى – شيندى دوزده يكه مال باقنپ يوران چوپانلارننگ يا – دا اودون يئغنپ، چوپله مه چوپلاپ يوران چاغالارننگ اوستونه چوزوپ، غاپئلئقدا اولارننگ اوستونى باسئپ، يسير اديپ اكيديارلر اكن. تاريخدا شيله قاراقچيلارننگ بير توپارنننگ آتلارى معلم. ايران تاريخچى سى ا. معينى نينگ بريان ماغوماتلارنا گورا، 1300 – 1320 (1921 – 1941) – نجى يئلارننگ دوامندا توركمنلرينگ اوستونه چوزان ايران قاراقچى لارنننگ خاص بللى لرى شو اشاقداقئ لاردان عبارات:

مازاندان ولاياتى ننگ كتول اطرابى ننگ راميان اوباسئندان محمدعلى، على محمد، خان موعازازى (معزى).

مازاندان ولاياتى ننگ فندرسك اوباسئندان مير سعدالله خان ميرفندرسكى.

مازاندان ولاياتى ننگ سورخون كلاتا، اوباسئندان خان مالىك و بيله كيلر. ...⁵⁴

دؤولت مآمد بال قنزئل:

اوز دورديجيلگى بيلن شول دؤور ادبياتا اونگايلى تائيرينى يتيرن گورنيكلي شاعيرلارننگ بيرى هم 1852 – نجى يئلان 1912 – نجى يئلا چنلى ياشاپ گچن دؤولت مآمد بال قنزئل دئر.

⁵³. “Yaş kommunist”, gazyeti, II/XII, 1961 ý.

⁵⁴. Mo’eni, Āsādulla, “Jografiya we tarih-e jografiyai-ye Dāšt-e Gorgan”, M .Z., 1901, çapkhane-ye şerekāt-e sāhamyē tāb,e ketab, Tehran – 1343 ş., motabeg ba 1965 m.,

۴۱. معينى، اسدالله، "جغرافيا و جغرافىائى تاريخى دشت گرگان"، م. ز. ۱۹۱، چاپخانه شركت سهامى طبع كتاب، سال ۱۳۴۳ ش.، مطابق با ۱۹۶۵ م.

اول بندرتۆركمن شأهرى نىنگ قولايىندا قى كۆنه گۆرگن درياسى نىنگ بويوندا يرلشن باشيوسغا اوباسىندا ياشاپ كچىپ دىر. اونونگ مازارى هم شول اوبانىنگ قولايىندا قى باهاولدىن آتا قونامچىلغىدا يرلشديرىلىپ دىر.

"دۆلت مأمىد" شاعىرنىنگ حاقنى آدى بولوپ، "بال قىزىل" اونونگ لاقامى دىر. اول يموتلارنىنگ قىزىل لار تيره سىندن بولانى اوچىن، شيله لاقام آلپ دىر.

بال قىزىلنىنگ يىغىندىسى ايلكىنجى كزك 1928 – نجى يىلدا عاشق آباتدا عاراپ الپىيىنده "دۆلت مأمىد" آدى بيله چاپ ادلىيار. بو كىتاپ ايلكى چاپ دان چىقاندان يالنگىشلىق بيله، مختومقلى نىنگ آتاسى دۆلت مأمىد آزادى نىنگ قوشغولارى حۆكىمىنده اوقىجىلاردا هۆدورلىنىپ دىر.

شاعىر اوز ياشلىق دۆرىنى گۆرگن درياسى نىنگ بويلارىندا خوجه نفس، باش يوسغا، كۆمىش دپه و حسنقلى يالى اطراپلاردا داخانچىلىق، چاروادارلىق بىلن كچىرىپ دىر. شونىنگ بىلن بىرلىكده اول ياشلىق دۆرىنده دۆرلى چىرچىلىك صونغاتى بىلن مشغوللانپ دىر. دۆلت مأمىد بال قىزىل شاعىرچىلىقدان داشغارى، باغشى چىلىق اتمك بيله هم مشهورلىق غازانپ دىر. اونونگ آيدىم رپورتوارى كۆپلىچ اوز دۆردن اثرلرىدىن عبارات بولوپ دىر.

بال قىزىل اوز دۆردن اثرىنى تانىش باغشى – سازاندالارى نىنگ اوستى بىلن خالقا يتىرىپ دوروپ دىر. اول باغشى لارنىڭ خاطرلىرىدا كۆمىش دپه لى يموت – گۆكلنىگ يولوننىڭ بللى وكىلى مشهور وجان كۆر، دوردى خوجا باغشى، عبدى باغشى داغنى اغزماق بولار.

بال قىزىلنىڭ عايالى نىنگ آدى "آقى (آق منگلى)" بولوپ، اوندان ايكى اوغول – نياز محمد و اوز محمد غالىيار. اولارنىڭ هرسى اوز كزگىنده بللى دوتارچى و غىناچى بولوپ، يموت – گۆكلنىڭ باغشى چىلىق يولونى گۆن اورتا تۆركمىستاندا يۆرگۈنلشديرىپ دىرلر.

دۆلت مأمىد بال قىزىل آلتمىش تۆرگى قوشغى نىنگ اوتورى بولماق بىلن، اونونگ اساسى تماتىكاسى كۆپلىچ عشقى – لىرىكى ماضمونها دىر. سياسى – جمغىت چىلىك موضوغلار شاعىرنىڭ قوشغولارنىدا غاتى آز دوش گلىيار. شيله – ده بولسا، اول جمغىت چىلىككى دىگىزلىك لردن زىرنىيار.

آق مايا پانى دۆنىاده،

كىمىنگ يوكى دىگى گلر؟⁵⁵

⁵⁵. Balgyzyl Döwletmämet, "eserleri", Gabus neşriyaty, Kümmetkowus –

- دىيىپ، شاعىر "بو دۇنيادە ھىچ كىمىنىڭ يۈكى دىڭ گىلنوق، شۇندا - دا پانى دۇنيا آغاينوق" - دىيىپ، دورموشى رىئال صوراتلاندىرئىپ دىر. بو ھىلى شىغىرلار شاعىرنىڭ اساسى دۇردىجىلىك يۈزىنى گۇرگىزىان اثرلىرى اونونگ عشقى - لىرىكى موضوع لاردا يازان قوشقولارى دىر. عشقى - لىرىكى قوشقولارنىدا شاعىر دورموش حادىئالارنىدا خاص ايچكىن آرالاڭنىپ، دورموش ياغداي لارنى خاص آيدىنىڭ تصويرلە يار. بو قوشقولاردا گلن - غىزلارا "دورموش گۈزلىكى" حۈكىمىدە غارالىار. بو ھىلى قوشقولاردا آبيكتىبو دويغى رىئال بيان ادلىپ، لىرىكى قهرئماننىڭ دويغوسى تىپ لىشدىرىلىپ بىرلىار. شىلە ياغداينىڭ دىنگە دۈولت مامدىنىڭ شاخسى دورموشى بىلن باغلاشئىقلى دال - دە، ايسم شول دۈورينىڭ اھلى غارئىپ غاتلاقلارنىدا - دا ماخصوص دئغى شول قوشقولاردا كىكرت انگلانىار.

"وامق - عذرا" دىيرلر، دۇنيادىن اۋدى،

"عزىز - عزىز" دىيىپ، كۈنگلىم غام توتدى،

شىخ گلزار بىزى زندانا آدى،

يۇغلاپ، دۈولت مامد آيرىلمادى مى؟⁵⁶

بو قوشغودا آبستراكتلاين پىكىر - دويغولار دال - دە، ايسم دورموش حاقئقاتئىندان اوغور آلنان دىتايىل لار و اوبرازلى دىنگىدىرمە لر آرقالى شاعىرنىڭ ياشايان دۈورى نىنىڭ روحى - مدنى كىشى، تارىخى ياغداينى گۈز اۋنگىنە كىتىرلىار.

كأبىر شاعىرلارنىڭ اثرلرندكى عشقى مسئله سىندە بولشى يالى، بال قىزلىنىڭ لىرىكى قهرئمانى سۈيگى سىنە قوشوپ بىلمە دىك ياغداي لاردا اۋلىاء لره، چارىارلارا يۈز توتوپ، بۆتىلى سوسى پسلىگە، تىركى دۇنيالىگە، دۈشمە يار. شاعىر "گۈونىم سنى" آتلى قوشغوسىندا:

دالى گۈونىم، ملول بولما،

شاد ادر من، گۈونىم سنى،

ملول ناماردنىڭ ايشى دىر،

خوش ادر من گۈونىم سنى.⁵⁷

[- بال قىزىل، دولت محمد، "دولت محمد بال قىزىل اثرلى"، به كوشش: قلى قزل، تهران - مجله "انقلاب يولنىدا"، 1360. رقى، صص. 120]

⁵⁶. Şol ýerde,

⁵⁷. "Türkmen aýdymlary", Aşgabat – 1990 ý. , 239 sah.

- دىيىپ، گلجە گە روھى بلنداىك بىلن اومىدلى قارامالى دۇغنى اۆندە يار. شىلە لىكدە بو ھىلى پىكىرلر خالق كۆپچىلىگى نىنگ روھى مدنىتتە اونگاىلى تائىر ادىپ دىر.
شاعىرئنگ اثرلرىندىن بللى بولشى يالى، اوندان رئاىسمىنگ بللى بىر درجە دە اۋسندىگىنى آچىق انگسا بوليار. مونئنگ شىلە دىگىنى شاعىرئنگ "بى بى نىنگ" دىە ن شۇغرى - دا تاصدئقلاپار:

كۆللرىنگ صوناسى، باغلارئنگ بىلبىلى،
كىرپىگى تىر، غاشى يادىر بى بى نىنگ.
قاددى زىبا، يۆزى نوردان دۇكىلن،
گۆرسنگ جمالتى، آى دىر بى بى نىنگ.
دىير دۇولت مامد، باردىم اۋىينە،
خايران غالدىم قاماتنا - بوىونا،
ماغنىم - شىروان دىيرلر اصلى سۋىينە،
قنلغان ايشى جاي - با - جاي دىر بى بى نىنگ.⁵⁸

بو قوشغودا ادام حاصىتلىرى نىنگ گۆزل طارئپ لارى بللى بىر شاخصئنگ (بى بى دىە ن گلبنىنگ) اۋستى بىلن بىان ادىليار. بو يردە دورموشدا بولمادىق فانتاستىكى حۋىر، پرى لر دالال - دە، حاقئقاتدا وجودى بار شخىتت يىنگ بىرى. اول آلاچاق گۋوئىلى، آچىقلىغى، ادامكارچىلىگى، ادب - اكرامى، مىھمان پارازلىغى، ايشى نىنگ يربە - يرلىگى، جھتدىن صىپاتلاندىرئىلئىپ، واصپ ادىليار. اول حىيات دا ياشاپ يۇران بىر رئال انئسان لارئنگ بىرى بولوپ دوريار.

قوشغودا اتلارى آغزالىان "ماغنىم (مخوم)"، شىروان يالى يموت تىرە لرى نىنگ وكىل لرى حاضىركى دۇورده كۆمىش دىپە، حسنقى اطراپلارئندا ياشايلارلار. شىلە لىكدە خوت تىرە سۋزى نىنگ قوشغودا كتىرىلمگى - دە، بو اثرى خاص كانكرت لشدىرىار و رئال لاشدىرىار.

دۇولت مامد بال قنزلئىنگ اثرلرى بىلە كى اۋز دۇوردش شاعىرلارئىنگقا غارائىنگدا خالق آراسئندا گىنگدن ياپراپ دىر. اونونگ قوشغولارى باغشى لارئىنگ رپرتوارئندا منئاسئپ اورنا اىپ بولوپ دىر. شاعىرئنگ نبرە لرى حاضىركى بندرتۆركمن، باشىوسغا دىە ن يىرلردە ياشايلارلار. ...

⁵⁸. Balgzyyl, Döwletmämmet., "eserleri", / görk. iş/, 2 sah.

كۆچك شاعير:

بىلى دوست مۇد آتلى قهرئمانى بولان و اثرلىرى آيدىم – ساز گۇرنيشده باغشى لارنىڭ دىلىندىن دوشمان گليان شاعيرلارنىڭ بىرى هم كۆميش دپه اطرابئندان يموت لارنىڭ جاپارباي اوروغى ننىڭ كم طايپاسئندان بولان كۆچك شاعير دئر. بو شاعيرنىڭ "طاغان بى بى"، "دوست مۇد"، "آمان سولطان" آتلى اثرلىرى خالقنىڭ آراسئندا ياتدان آيدىليار. شول اثرلارنىڭ آراسئندا "دوست مۇد" آتلى قوشغى قنزىلباش لارنىڭ غارشئسنا باطىرلارچا سۇوشن غايدوسىز، ادرمن ايران تۇركمنلىرى نىڭ آراسئندا قهرئمانچىلىقى بىلن گىنگدن تاناليان "دوست مۇد" آتلى بىر گرچك بىگىده باغلى دئر.

كۆميش دپه، اسنقى، خوجه نفس اطراپلارنىدا ياشايان كم، كلته، و توماچ طايپالارى تا سونگقى دۇوره چىلى ايران پادشالغىنىڭ غارشئسنا سۇوشىپ، اوز اونلارچا بىگىدلىرىنى سۇوش يولوندا قوربان ادىپ دىرلىر. سونگقى دۇورده ايران پادشالغى طراپئندان بو طايپالارنىڭ ايچىنداكى گۇزه گۇرىنن يولباشچى لار نامارتلارچا توتولۇپ، آتلىپ، باشى كسىدىلىدى. اولارنىڭ غارشئسنا ايش بىتىرنلر سىلاغلانۇپ، تۇركمن طايپا – تيره لرى نىڭ آراسنا آغزالىق سالىندى. يوقاردا آغزالىق گچىلن "دوست مۇد" شيله گۇرش لرده قوربان بولانلارنىڭ بىرى دىر. كۆچك شاعيرنىڭ بىان ادىشى يالى:

ساقغال مورتى يىگسه سىندن چاتئلان،
آتى يارامانى يارنىم يولدا توتولان،
قوچ كلّه سى غىزىل باشا ساتئلان،
دۇنيادىن آرماتلى اۇتدى دوست مۇد.

كۆچك شاعيرنىڭ بو اثرى ياشى اولئالارنىڭ خاطيره آرخبويندىن (بوقجاسئندان) ياش كىچى لرىنىڭ حاقداسئنا (عقىده سئنا) كچىپ، روحى مدنيتىنىڭ بلندلىگىنه ايه بولۇپ دئر. بو قوشغودا اوبراز لاندۇرئلىيان رۇستم و گۇراوغلى صىپاتلى خالقنىڭ قهرئمانى بولۇپ، اول چىر اثرىنىڭ هم شونچا درجه داكى قهرئمانئنا اۇورىلىدى. شو جهت دن هم، بو قوشغى اوز دۇورى نىڭ حاقتقى رئالىستىك اثرى دىر. ...

قیات خان:

قیات خانننگ آدی تۆركمن خالقى نئنگ آنگنندا آدى اۆچمه جك شاخصیت لرینگ بیرى بولوپ تاریخا مئدامالئق سینگدی. اونونگ نبره لری حاضیر ایران دا "قیادی (غیادی)" فامیلیالاری بیلن کۆمیش دپه، بندرتۆركمن و کۆممت قاوس یالی شأهرلرینده یاشایارلار.

قیات خان "یموت تۆركمنلری نینگ جاپاربايلار طایپاسی نئنگ نورالی دیه ن اوروغی نئنگ اسنقلی کۆر تیره سیندن اکن. اول تاخمئنن 1750 – نجی یئللاردا دمیرچی اوستانننگ ماشغالاسئندان انه دن دوغولئپ دئر.

قیات خانننگ اصلی کۆمیش دپه دن بولوپ، سونگ چلکن شأهرچه سینه گۆچپ باریار. ایران پادشالئغی کاسپی دنگزی نینگ کنارلارنندا یاشایان تۆركمنلرینگ آراسئندا اونونگ اولی آبرایی نئنگ باردئغنی بیلپ، اۆزینه تابین اتجک بولاندا، قیات خان اونگا آچ – آچان غارشى دوروپ دئر. اما اۆز جانننى خالاص اتمک اۆچین، اۆزینینگ کۆمیش دپه دأکی أهلی املأگینی – بالئقچئلئق پرومیسللرینی⁵⁹، یرینی هم سۆری لرینی تاشلاپ، غاچنپ آتالغانی چلکن آداسئندان تاپئپ دئر⁶⁰ ...

یاغشى مأمد XIX عاصر:

قیات خانننگ اوغلی یاغشى مأمد XIX عاصردا گۆنبتار تۆركمنستاندا کاسپی دنگزی نینگ کنارلارننداقی اوبالاردا یاشاپ گچپ دیر. اول شاعیرچئلئق بیلن هم مشغوللانئپ دئر. اونونگ اثرلری نینگ کۆپی سی "بندیلیکده (زندان دا)" یازئلان شغئرلار بولوپ، اولار اۆز دؤوری نینگ یۆزینی دولی آچنپ گۆركزماگه یاردام ادیان اثرلرینگ بیرى دیر. بللی تاریخچی عالم مئراد آنانسفننگ (مراد آنا نفس اف) بو باراداقی ماتریاللاری یاغشى مأمدینگ دؤردیجیلیک اوغرونننگ اساسی عالاملاری آیدننگلاشدئرماغا ممکن چیلیک بریار.⁶¹

یاغشى مأمد کناریاقتا تۆركمنلرینگ غاراشسئزلئغنی، ارکینلیگی اوغرونداقی گۆرش لرده توتولیار و زندانا سالئنیار. بو دؤورده اونونگ سیاسی دۆشینجه سی خاص – دا گینگه یار. اؤنگکی گۆبیریلن یالنگشئلئق لاری ساپاق ادینملی دیگینی اۆز اوباداشلارنئا قوشغی اوستی بیلن اؤوردیار:

⁵⁹. Промиселы: صناغات اسبابلاری

⁶⁰. Gylyjow A., "Kyýat han", /Taryhy etnografik oçerk/, "Kerwen" neşirýaty, A.: 1992 ý., 41 sah.

⁶¹. Annanepesow A., "Bendilikde ýazylan goşgylyar", Aşgabat – 1977 ý.

حایران غائپ دوردئنگنز،
بولان ایشلری گوردینگیز،
بو صاپار منی بردینگیز،
ال گوترینگ، اوزباش بولمانگ-62

دیمک بیلن، یاغشی مأمده باش – باشلئقدان ("اوزباش بولمانگ") ال چکملی دیگینی ("ال گوترینگ")،
آغزی بیر حرکت ادملی دیگینی اوز واطانداشلارنئا اوندہ یار.
یاغشی مأمده شاعیرئنگ قوشغولارنئدا حاضیرکی دؤورده ایراندا یاشایان طایپا – تیره آتلاری نئنگ
گوزباشی نئنگ نیره لره دگیشلی دیگینی ثبوت ادیان سطیرلر هم آزلئق ادمه یار.

جانا محرم ناظار، شول قولی خانى،
اؤلادئم، کؤلپتیم سیزه تابشئردئم -- 63

دیہ ن سطیردأکی "قولی خانئم" بو باباتدا اؤنس برلیک دیر. حاضیر ایران تۆرکمئلری نینگ
آرسئنداقی "قولیخانى" فامیلیالارنئنگ اصلی شول "قولی خان دان" گوزباش آلئپ غایدیار.
عمومان، یاغشی مأمده شاعیرئنگ قوشغولاری هم گون اورتا – گونباتار تۆرکمئنستانئنگ
انتوگرافياسئنى، یر – یورت بللیک لرینی، طایپا – تیره آتلارنئى اؤورنمکده بللی بیر درجه ده اهمییتلی
بولوپ دوریار. ...

غولاش شاعیر:

گۆرگن – اترک ثبت لرینده یاشاپ، رضا شاهئنگ طاراپئندان ظولما اوچوران شاعیرلارنئنگ بیری هم
غولاش شاعیر بولوپ دئر. رضاشانئنگ طاراپئندان ارکین اوتوران چاروا تۆرکمئلره نأحاق آلئنیان
سالغئت لاری غولاش شاعیر یالی شاخصییت لرینگ تؤلگ غوربوندان آغئر بولانی اوچین تؤلنیلمان دیر.
شونئنگ یالی یاغدایدا اولارنئنگ اوبالارنئى کمال خان یالی فئودال لارنئنگ طاراپئندان چاپئلئپ اولاری
یسیر ادیب اکیدیلپ دیر. شیله یاغدائلار – دا غولاش شاعیر هم توتولوپ زندانا تاشلانیار. اول دؤورده
تۆرکمئن صحرائئنگ ماراوادپه اوباسی رضا شانئنگ غئزی نئنگ دئنج کؤشگی بولوپ دئر. غولاش
شاعیر هم شول یرده زنداندا اوتورئپ دئر.

62. Şol yerde.

63. Şol yerde .

اونونگ اۆكده كۆميش اوستادئغنى رضا شاننگ غزى اشيدىپ اونگا كۆميش ياسادئپ دئر. غولاش شاعير شيله زئناتلى كۆميش ياساپ برنى اوچين پادشاننگ غزى اونى زنداندان بوشادئپ دئر. غولاش شاعير اترگىنگ آقنى بيلن سومبارا دوشىپ "اوزئن سو" اوباسئندا (حاضيركى نيازوف كالخوزى) يرلشيار. اونونگ آيدئملارى تۆركمنستاننگ خالق باغشى سى ساريخان صاپايف ننگ رپره توارئندا آيدئليار. غولاش شاعيرئنگ زنداندا اوتوران ماهالئندا آيدان قوشغوسى ننگ بير بندى:

غاررى غولاش، غاررى واطان ياتلاسا،
 ارواناسى اينر – مايا بوتلاسا،
 كمال خان داليجيرآپ اوزينى اوتلاسا،
 آت چاپدئغئم دالى كۆرگن آمان مى؟⁶⁴

بيله كى بير واريانئندا شيله دييار:

(كمال خان داليجيرآپ كندينى اوتلاسا،
 آت چاپدئغئم دالى ميدان آمان مى؟)

يوقارداقى سطيئرلرده اوبالارئنى چاپئپ، اولارى زيبيل – سرگزدان گۆنه سالتپ، مال – مۆلكينى تالاپ، اوغلونى اولجا، ناچارئنى بولسا يسير ادىپ، آلئپ گيديان كمال خان يالى ايران پادشالئغئنا تابين طولمكار فئودال لارئنگ آتلارى شيله اثرلرده كۆركزيلييار. ايسم – ده بولسا، كمال خان كيم بولوپ دئر؟ تۆركمن خالقى اوز گۆنينه غويمان شيله بير تالانگچئلئقلى نيت بيلن اؤستونه چوزان و خالقى توزدوران شاخصئيت لرى تاريخدا تاناماق گرک! اولارى برک ياز غارماق گرک! ...

مرد شاعير:

XX – نجى عاصرئنگ بيرينجى يارئمئندا بيله كى دؤور ايران تۆركمنلرى نينگ آراسئندا تاريخى شرطلرى اؤران چئلشئرئملى ماهالى بولوپ، خالق كۆپچيلىگى كآبير ياغدايلاردا دورنوقلى و كآبير حالاتدا دورلى اوويشگؤنلى حركت لره سزاوار بولوپ دئر.
 تۆركمن ادبياتى ننگ مرد شاعير، مآمد شاعير، ولى شاعير يالى وكيلى لرى نينگ دؤرديجيلىك ترجمه حالى آغزالان دؤوره غابات گليآريس.

⁶⁴. Bu rowaýat Balkan welaýatynyň Nebitdag şäherinde ýaşaýan Gulaş şahyryň agtygy Esgerden ýazylyp alyndy.

رضاشا پاهلوی نسیلشالغی ننگ دؤورینده یاشاپ گچن مرد شاعیر ننگ دور موثننگ مدنی – سیاسی و جمعیّت چیلیک شرطبریندن اوز بولشی یالی تأثیر آلتپ، اثرلر دؤردیپ دیر.

اول، اساسان، اترک – گورگن بویلار ننگی ساللاخ، ناردانلی، بندرتورکمن، کومیش دپه اوبالار نندا یاشاپ گچیپ دیر. بو شاعیر کؤپلنچ مالدار چنلق و اکرانچنلق بیلن مشغول لانیپ دئرلار. اونونگ عیالی ننگ آدی آناگؤل، اوندان توقولی و آتا آتلی ایکی اوغول، ینه – ده، ایکی سانی غنز غالنپ دئر. اول اوز چاغداش شاعیری بولان مسگین قلنچ بیلن یغی آراغاتناشنق ساقلاپ دئر. شاعیر اساسان سؤیگی تماشنداقی قوشغولار بیلن بیرلیکده، خالقننگ اوستونه آبانیان سؤتمی تانقید ادیجی اثرلری، شیله هم کایارئم دینی و بیله کی موضوعلاردا هم اثرلر دؤردیپ دیر. اول کومیش دپه لی یموت – گؤکلنگ باغشی چنلق یولوننگ بللی وکیلی وجان باغشی (وجان قاقا) بیلن یاقئن آراغاتناشنقا بولوپ دئر. وجان باغشی دنگیز بویوندا اوتورئملی بولانی اوچین، بالئقچنلق و دنگیز چیلیک بیلن مشغول بولوپ دئر. مرد شاعیر اونونگ ناوئی طارئلاپ، "سرداری" دپه ن قوشغوسنی دؤزیپ دیر.

طارئپ اتسم وجان قاقانگ ناوئی،

بدنی میسر بولان سرداری. ...

بو قوشغی تورکمن ادبیاتندا اوران سیرک دوش گلایان اوغور – گامی چیلیک بیلن باغلانئنقلی بولوپ، دنگیز – دریا ترمین لری نینگ گیدن بیر تاپغرئنی اوزینده ساقلائیانی بیلن اهمیتلی دیر.

مرد شاعیر ننگ دؤردیجیلیگینده "اتماگه"، "ایلمی سن"، "سالان یارئم"، "یول سولطان"، "سؤدیگیم"، "توتمالی بولدی"، "ملا خان"، "شاجان"، "اوتان اسماعیل"، "اویان اسماعیل"، "ال بیله"، "اریش چنقار"، "بو دؤنیأ"، "منگزار"، "سرداری"، ... آتلی قوشغولار گورنیکی اوروندا دوریار.

ایران تورکمنلری نینگ آراسندا مرد شاعیر بارادا شیله روایات بار: مرد شاعیر خالقا سؤتم ادیجی لره هیچ هاچان بویون اگمأندیر. هیچ ماهال اولار ننگ یانندا اجیزله مآندیر. ایسم اولاری تانقیدلاماق بیلن، خالقننگ اؤنگینده رسوا ادیب دیر. مثال اوچین، مرد شاعیر بندرشا (حأضیرکی بندرتورکمن) شأهرینده یاشان زامانندا، یوسف دپه ن آدام اول شأهرینگ کدخوداسی بولوپ دئر. اول دؤورده دؤرلی باهانالار بیلن رضا خانننگ آدی بیلن خالق موغت ایشه چکیپ، اکسپلواتیرلیان اکن لر. یوسف کدخودا بولسا شاعیری زور بیلن ایشه اکیدجک بولاندا، مرد شاعیر اولار ننگ الیندن غاچیپ، کومیش دپأ گؤچیپ گیدیأر.⁶⁵ ...

⁶⁵. "Durmuş", ("Yol" mäjälläsinin Türkmenje älaväsi), şomare-ye 19, bistom-e fevriye, enteşarat-e "Keyhan", s.44.

۵۲. "نورموش"، ("یول" مجله سینین علا وه سی)، شماره ۱۹، بیستم فوریه، انتشارات "کیهان"، ص. ۴۴.

مأمد شاعیر:

مأمد شاعیر حأضیر دنگزینگ گۆندوغار – گۆن اورتا کنار یاقاسئنداقی خوجه نفس اطرابی نئنگ آغزلی، گأومیشلی اوبالارئندا یاشاپ گچیب دیر. اول یموت تیره سینینگ جاپارباى بؤلومی نینگ توماچ طایپاسئندان بولوپ دئر. بالئقچئنلق هم – ده آغاچ اوستاچئنلغی بیلن مشغول بولوپ دئر. گأمی، اوی یاساپ دئر. اونگا طبیغی دؤردیجیلیک اوقئبی بریلیپ دیر.

مأمد شاعیردان آناقوربان و آنامأمد آتلی ایکی اوغول بیلن ینه – ده اوچ غنز غالئپ دئر. مأمد شاعیر گپه دیسنگ چپر بیر شاعیر آدام بولوپ دئر. اوبا آدام لاری دنئچ ماهاال لارئندا اونونگ اوستاخاناسئنا یئغنانئشئپ دئرلار، اونونگ گؤررینگلرینی دینگله یأن اکن لر. اونونگ بیلن دوشوشان آداملارئنگ گؤررینگ برمگینه گؤرأ، اول اوزئن بویلی، آغاچ اتلی، گؤر ساقغال آدام بولوپ دئر.

۱۹۲۴ – نجی یئلدا ایران تۆرکمئلری نینگ عثمان آخون و اونونگ اگیندشلری طاراپئندان تۆرکم خالقى نئنگ اوزباشداق دؤولتینی غازانماق اوغروندا آئپ باران گؤرشلری مأمد شاعیرا – دا اوز تأثیرینی یتیریپ دیر. اونونگ بو سؤوشلر بارادا هم اثرلری بار.⁶⁶

شول سؤوش یئل لارئندا انگلیس لرینگ دیکمه سی رضاشاهئنگ قوشونلاری چار طاراپدان تۆرکمئلرینگ اوستینه چوزیارلار. ایران عملداری سرتیب زاهدی خوجه نفسه و کؤمیش دپه اطراپلارئنا طراپ قوشون چکیار. **آناگلدی سردار** ساللاخ اوباسئندا بو قوشونئنگ اؤنگؤنده دوروپ، اونگا غارشى سؤوشیار و اولارا بیر بادا اؤستۆن چئقیارلار. اینگ سونگئندا بولسا رضاخانئنگ قوشونی بیر یره یئغنانئشئپ، انگلیس لرینگ تازہ چنقاران گؤیچلی یاراغلاری بیلن، باطنرغای تۆرکم سردارلارئی آلتئن – توقماق دییلن اوبا طراپ انزا سرپیکدیریارلر. ایران شاسئنئنگ بو ظالئم عملداری ساللاخ اوباسئنا چاغاسی – اولادلاری بیلن بوتینلی اوت بریب، تۆرکم ایلاتئنی توزدئریار.

شول واقعالارئنگ ایچینده مأمد شاعیر هم بولوپ، الینه یاراغ آئپ هم سؤوشیب دیر و یارالانئپ دئر. شاعیر بو واقعانی و ظالئملاارئنگ ادن جنایاتلارئنی گۆزی بیله گؤریپ، دورموشی رئال صوراتلاندریار. تۆرکم خالقى نئنگ سؤوشده دؤش گریپ دوران باطنر سردارلارئنی واصف ادیار. بو واقعا ضرارلی، جاپارباى ایلاتی نئنگ غاچا – غاچلئغا سزاوار بولوپ، بیر اوجونئنگ گؤکلنگ، ینه بیر اوجونئنگ بالقان هم آخالا یتندیگی، مأمد شاعیرئنگ "تاپمادئم" دیه ن اثرینده بیرین – بیرین بیان ادیلیار:

⁶⁶. Şol yerde, 45 sah.

اختيار ئۇم يوق گۇونىمداكىنى دىماگە،
 زات تاپاموق ايسلان واقتۇم ايماگە،
 ايل – گۇونىنگ حالئندان خبر سورماغا،
 آيرا دوشدى، شوخى بايئىمى تاپمادۇم.

خودايئۇم سالىپ دۇر بىزە شوم گۇنى،
 سپىل دىر غارداشلار بلانگ شوو يلى،
 خوجه نفس ده تايدى دۇولتى پولى،
 تاجىرباشى تانگرى بردىنى⁶⁷ تاپمادۇم.

ايلىنگ دن آيرئلسانگ دۇنيا نا گرک،
 جاپارباي ايلاتى ياندى بى ىرک،
 خودايئۇم بريپ دىر بىر تىکه چۆرک،
 غولان بىله آخون ايشانى تاپمادۇم.

يکه – يکه گىلاپ کاته آرچىنۇپ،
 صئپايى گىگندىر پالتار دگشيريپ،
 غالان مالئنى بىر خودايا تابشئرئپ،
 تۆرکمن سىدى بابک شىخى تاپمادۇم.

گۇن ايچىنده آغلاپ غام بولدى باشئۇم،
 ظولوم باشدان آقئپ اوت آدى داشئۇم،
 ساللاخ يوردوندا بىرجه غار داشئۇم،
 قىياماتلئق نورى شىخئۇم تاپمادۇم.

آيدار مأمىد يامان گۇنه ساتاشدئۇم،
 ظالئمدان غورقئۇما حاقتقات غاشدئۇم،
 كۆره سووننگ اوستوندىن غالاجئق گچدئۇم،
 اوغلان – اوشاق ماشغالامى تاپمادۇم.

⁶⁷ . خوجه نفسلى تانگجان دىيلان تاجير.

تۆركمن خالئنگ اۆز ارکين دؤولتيني قورماق مسئله سى باشا بارمانسونگ، رضاخان تۆركمن صحرائى باسئپ آليار. شول دؤورده تۆركمن لرئنگ ايش گؤيجيندن مركزلشن حؤكومت لرئنى بايلاشدئرماغئنگ اوغروندا خالقى تؤلگ سيز اغئر ايشلره چكيارلر. بو دوزگؤنى پارس ديلينده "بيگارى"⁶⁸ ديبپ اتلاندئرئپ دئرلار. شول اساسدا عايال – ارکكلرى اهلى ماشغالاسى بيلن اؤيؤنى – ايليني تاشلاپ، ايشه سؤريپ ديرلر. بيگارى ديبين دؤزگؤن شول وقت دا اغئر دوشن واقعالارئنگ بيرى بولوپ دئر. اولار تۆركمن لرى يئغناپ، داش يورت لارا اكيديپ، داغ دشديريپ، يول غازدئرئپ دئرلار. حتى عايال لارا – چاغالارا دؤزلرده – چؤل لرده اوراق اوردئرئپ، دؤوك دؤوديريپ ديرلر. توموسئنگ جوقر اما ائسسى سنئنگ آشاغئندا ايشلاپ يۇركألر چاغاسئنى غارئندان دوشيرن عايال لارئنگ هم سانى آز بولمان دئر.

مأمد شاعير هم شول دؤورئنگ شيله بير اغئر دوشن عاذابئنا سزاوار بولوپ دئر. شونئنگ اؤچين اول اثرلرينده شول ياغداى لار بارادا شيله يادلایار:

ظالملار ارک اتمه دى، اۆز غازانان مالئما،
گؤنده بيگارأ سؤريپ، غويمادى اۆز حالئما،
آخئر بير گؤن قویارلار ادن ايشينگ آئننگا،
دئچئلئق قادرئن بيلمئنى، تۆركمن آمانا گلدى. ...

شيله اغئر دؤورده هر خالقئنگ آراسئندا بولشى يالى حؤكومت غاضابئندان اؤزئنى قوراماق و اورون ايله مك ماقصادى بيله، خالقئنگ تائيرينه شوغولچئلئق ادبپ، الينى غانا بولاشدئرلار هم بولوپ دئر. شاعير بو جانسئزلارئنگ آزارئندان آمانا گليپ شيله ديبار:

آيدار مأمد، بو دؤنيا باقى دأل دير، پانى دئر،
قاچئپ باران يرئميز، كؤره سووننگ يانى دئر،
تۆركمن لرى انز غئدان، يوردئنگ اشپيوني دئر،
تأ عارئى آئنچام، ايچيم – باغرئم دولى دئر،
موسلمان غارداشلارئم، كؤيدى عذاب دا بولدى. ...

شيله پورصاتلاردا آپورتونىستىك آدماملار اورون ايه له مانگ اوغروندا تهراندا قورولان مجلسده وکیل چیلیک اتدی لر. اولار توزان خالقا "سيزه ير، سوو، حاق - حقوق آلئپ برملی!"، ديه ن باهانالار بيله تورکمن لرینگ سونگقيجا قادمندان غالان شای - سپ لرینی هم آلداب یئغناپ، تهران دا کیپی - صاپا چکیپ گزیپ دیرلر. بو توپار شاخصیت لر شاعیرننگ تانقیدی گوزلریندن گیزلین غالئپ بیلمان دیر. شاعیر آشاقداقی سطرلرده اولاری شيله تانقیدا چکیار:

ای غارداشلار، بیزگه پیداسی یوق دئر،
هر کیم اوز حورماتئن - ذاتئنی بیلر،
وکیل بولجاق دییپ، تهرانا بارئپ،
مواجیبینی اییپ، یاتانئنی بیلر.

تورکمن لرینگ مشهور شاعیری مسگین قلئچ، خوجه نفسلی بللی مرد شاعیر بیلن غاتناشئقدا بولوپ دئر. شيله بیر دوشوشئقلارننگ بیرینده، مسگین قلئچ مرد شاعیرا: "سن اینگ سونگقی شاعیر بولویسننگ، سندن سونگقی لار یوماقچی بولارلار!" - دییپ، آیدئپ دئر.

شول زامان دا شاعیر مسگین قلئجی ایران تورکمنلری نینگ آراسئندا ادبی تایدان شيله بیر دورغونئق دؤورینینگ عمله گلجک دیگینی نادپ بیلدی کا؟ - دییلن سوال یوزه چئقاندا، ادبی غارایشدان اونگا دینگه بیرجه جو غاپ تاپئلیار: مسگین قلئچ و مرد شاعیرلارا چنلی علمی مدنیت بوخارا و خیوا مرکزلی نینگ بای ادبیاتئندان گوزباش آلئپ دئر. اما اولاردان سونگقی لارا شيله ممکن چیلیک دؤره ماندیر. سبابی ایرانننگ دؤولت سیستماسی تورکمن خالقئنی همه طاراپلئین چؤکگون دورموشا طاراپ ایته لاپ گؤنیکدیریب دیر. ...

صأحت ايشان، غالقان شاعير و آراز محمد شاعيري (آرام):

يوقارداق يادلانان شاعير لار ئمزدان سونگ صأحت ايشان، غالقان شاعير، و اينگ سونگوندا كؤميش دپه شأهريندن آراز محمد شاعيري (آرام) داغى لارى يادلاماق بوليوار.

صأحت ايشان؛

اوكتوبر روليوتسياسئندان سونگ، ساوت توركمنستاندان ايرانا غاچئپ گيتمآگه مجبور بولوپ دئر. اول گؤللى داغ اطرابئندا ياشاپ، دورديجيلىك بيله مشغول لائئپ دئر. اونونگ بير قوشغولار يئغئندئسى كؤممت قاووس شأهريندكى "قابوس" نشرياتى طاراپئندان نشير اديلدى. صأحت ايشانئنگ اثرلرى نينگ ماضمونى كؤپلنچ آيرالئق آهنگينده بولوپ دئر. مثال اوچين:

واى، بو آيرالئقئنگ آهى،

گؤنبه – گؤندن آرتار ايندى،

يادئما دوشنده گأهى،

ايچيم – باغرم اؤرتار ايندى.⁶⁹

يوقارداق صأحت ايشان يالى ائقبالا اوچران شاعير لارئنگ بيرى هم؛

غالقان ولئنگى؛

بولوپ دئر. اونونگ آصلى اوتورموشى آخال ايلاتئندان بولوپ دئر. "غالقان ولئنگى 1929 – نجى يئلدا توركمنستانئنگ پايتختى عاشق آباد شأهرى نينگ گؤندوغارئندا يرلشن تاريخى "انو" اوباسئندا دؤنيا اينيار و 1974 – نجى يئلدا ايكنجى يوردى بولان توركمن صحرائئنگ جركلان اوباسئندا وپات بوليوار.⁷⁰ اول "استالين و برىا نئنگ" دؤوردشى بولوپ دئر. اولارئنگ سياساتلارئنا غارشى بولانى اوچين انزارلانئلئپ ايرانا غاچئپ آتيار. غالقان شاعيرئنگ ايران دا – دا ماشات (مشهد)، تآهران و گورگن شأهرلريندكى توساغلاردا 3 يئل اوتوروپ دئر. اوندان دؤرلى ماضمونلاردا ياغنى 1000 سطيپردن آغدئغئراق قوشغى اثرلرى نينگ غالاندئغى بارادا ماغلومات بار. اونونگ قوشغولارى نئنگ اساسى

⁶⁹. Heý,ät doctor Jäwad, "Seýri dār tarih-e zāban vā lāhjeha-ýe torki", nāşr-e "now", Tehran – sal-e 1365 ş., säf.2,7,8.

⁷⁰. ۵۴. هيئت دكتور جواد، "سيري در تاريخ زبان و لهجه هاي تركي"، نشر "نو"، سال ۱۳۶۵ ش، ص. ۲،۷،۸.

⁷⁰. "SÖZ", Europadaky Türkmen Kultur we Arkadaşlyk Ojagynyň "Türkmen ilim" dergisiniň ortak ýaýyiny, I-nji san, ŞWEDEN-GERMANY – 1993 ý., s. 3.

ماضمونلاری طولئما تن برمسيزلیک، پول اوچین اوژینگی یوردننگ دوشمانی ننگ ارکینده غویماسنزلئق، واطان پارازلئق هم آیرالنق بارالاردا دۆزیلیپ دیر.

مثال اوچین:

بیز انه دن بولاندا، قول بولماغا دوغان دال،
 گۆجیمیزه بويسائئپ، دگمه دیگه دگن دال،
 اما ولین دگسه لر، بیز هرگیز باش اکن دال،
 اگر ائرس آراپ بیرى، گلسه سنئدئرمائس دیری،
 غازاپلی نایزا دۆزیپ، غارق ادريس غان ایچینده.⁷¹

یوقارداقی بند قوشغی 1979 – نجی یئل لاردا تۆرکمن صحراداکی دمونسئراسیالاردا شئغار حؤکمینده اولانئلیاردی.

شیله هم اونونگ "قاورائس بیز پیس لری" اتلی قوشغوسی دؤورینگ سیاسی، جمغئیت چیلیک هم صنفی غاتناشئقلارنئا چنلی آچ – آچان گۆرکزیار. مثال اوچین:

اؤز ایلیم ده سولطان منم، بگ منم،
 از غئن بولوپ هیچ بیر کسه دگنم،
 دوشمان ازئپ سوروپ گلسه اؤستومه،
 من اولارا هرگیز بویون اگنم.
 تۆرکانا من، سادا من،
 نؤکر بولوپ قوللوق ادمن یادا من،
 پول پارازلار دولار دؤکسه اؤستومه،
 واطانئمی ساتا بیلمن زادا من. ...⁷²

... یالی قوشغولاری هیچ هیللی دؤشیندیریشه مأتأچ دال دیر. بو شاعیردان ینه – ده، "یاپراق"، "دیللر اوینایار"، "یازیارئن"، "ایسله یارئن"، "گۆزلریم منینگ"، "بیریگر یالی"، "آچمادی لار"، "یاد ایله دیم"، "ایل لره"، "ایسله منم من"، ... یالی اثرلری اوژیندن یادیگار غالدئرئپ دئر. ...

⁷¹. Şol ýerde,

⁷². Bu goşgy onuň ogly Oraz Ýoldaşynyň dilinden ýazylyp alyndy. Aşgabat – 1991 ý.

آراز محمد شاعیری:

(آرام) تاخاللوصی (تخلصی) بیلە کۆمیش دیه شاهرینده یاشاپ دئر. اول بندرتۆرکمن شاهرینده اوقوونئی غوتارئپ، موغالئم چئلئق هم دۆردیجیلیک بیلە مشغول لائنپ دئر. اول غوشغولارنئی کۆپلنچ روباغی اؤلچکینده دۆزیپ دئر.

بو شاعیرئنگ بیر قوشغی یئغئندئسی "آرام قوشغولاری" دیه ن آت بیلە "قابوس" نشیریاتی طاراپئندان نشیر ادیلدی. آساقداقی اثر اونونگ قوشغولاری نئنگ بیر بۆلگی:

بو باش گۆنلیک یاشایئشدا، نه خوش گچر روزیگاریم،
آز عۆمریمینگ دۆرت پاصلئندا نه غنش بللی، نه باهارئم.

یۆرک بیر ماهره ایلئشپ، دردی یاتدان چئقارماغئا،
نه آداغئچ سالغئئم بار، نه آی یۆزلی بیر نیگارئم.

یاشان مکانئندا هر کیم، مسکین قئلئپ دلیند اونگا،
قرار ادیب توغاماغا، نه ملکیم بار، نه دیارئم،

یولداش سوماق بیر نیچانینگ، نه اؤنگی بللی، نه هم انزی،
آراسئندا یاشاماغا، نه صابرئم بار، نه قرارئم.

خوش ناغمالار دوداقلارئما بیگانہ دیر، بیگانہ دیر،
اؤتگیرلی غملی غزال لار، منینگ یارئم، منینگ یارئم.

نه قالبئمئنگ آرامی بار، نه کؤنگلیمینگ جانانی بار،
بیر عۆمریمینگ حاصلئندان تنها غم دئر هر نه بارئم.

اونگشوق گیتار امنگ چنگگی، خوش سیمه دگمانی بیتدی،
اونگشوق دگیرمن آستئندا دانہ بولوپ سئندی تارئم.⁷³

⁷³. Begdili M., / görk. iş/... sah. 382

گۆرشىمىز يالى، XIX-XX – نجى عاصرئىنگ باشلارئىندا اترك – گۆرگن تۆركمنلرى نىنگ آراسئىندا اونلارچا شاعىرانا آدام دۇرأپ، اولار خالقئىنگ دردىنى بيان ادىپ، آغئسئنا آغلاپ، اوز خالقى نئىنگ جوممىشىندىن چئقان و اونونىڭ آقلاوجى سى (غورايجى وكىلى) بولوپ خئذمات ادن انئسانلاردئر. بولارئىنگ شاعىرانا دۇردىجىلىگى اهللى تۆركمن خالقى نئىنگ ادبى مىراثى بىله آىرئىلماز باغلانئىشئىدا بولوپ، بىزىنگ مىللى و روحى بايلئىغئىمئزئىنگ بىر بۆلگى و بىر شاخاسى دئر. ...

II باب. ایران تۆركمنلری نینگ II – نجی جهان اورشوندان سونگى ادبیاتی

I. ایران تۆركمنلری نینگ سیاسی یاغداى لاری.

اوکتیابر روؤلیوسياسئندان سونگ، ایران تۆركمنلری نینگ تاریخئندا ایکی سانى اساسى سیاسی واقعا بولوپ گچیب، اولار اؤز تأثیرینی خالق آراسئنداقى روحى مدنیتته قوشوپ، اولارئنگ حاضیركى ادبیاتئندا اولی رول اوینایار.

اول واقعالارئنگ بیرینجى سى 1924 – نجى یئلئنگ ماى آئندا أهلى تۆركمن طایپا – تیره لری نینگ یئغنانئشئپ گچیرن اومچالی قورولتایئندان سونگ باشلانان واقعالار دئر.

تاریخ علم لاری نئنگ دوكتورى، پرافسر خ. آتایف "ایران تۆركمنلری نینگ آزاد ادیجیلیک حرکتی" آتلى علمی ایشینده، بو بارادا حاقئقى فاکتلار اولانئپ، تاقئق (دقیق) بارلاغ گچیریب دیر. تۆركمنلرینگ بو آزاد ادیجى لیک حرکتى نینگ خالقئنگ حاقئقى حرکتى دیگینی ایشده دولی ثبوت ادیلیار.⁷⁴

أ. اس. مالیکف بو غوزغالانگئنگ کابیر رئال طاراپلارئنى اؤندأپ دیر. اول ایرانئنگ 20 – نجى یئللارئنداقى غوزغالانگئنى بیان ادیب ایرانئنگ دمیرغازئق – گؤندوغار غوزغالانگلاری بارادا شيله یازیار:

1924 – نجى یئلئنگ یاز آیى نئنگ باشلارئندا حرکت باشلانئپ، اونونگ انزى سوره تۆركمنلر بیلن کورتلرینگ غوزغالانگی اؤربویونا غالدی. تۆركمنلر اؤزلری نینگ رسپوبلیکاسئنى اعلان اتدی لر، (اونگا یولباشچئلئق ادن تۆركمن لرینگ وکیلى عثمان آخون دی). ایرانئنگ حؤکومتى كؤپ عذاب چکیپ، بو غوزغالانگی 1925 – نجى یئلدا باسئپ یاتئردی.⁷⁵

اما ادبیاتچى عالم آ. اورازطاغانف 1916 – نجى، 1924 – نجى یئلارداقى گۆرگن تۆركمنلری نینگ ارکینلیک حوققئنى آلماق اوغروندا ایران پادشالئعئنا غارشى آلئپ باران حرکتلرینی "رئاکسیون حرکت" دییب یاتلایار. اول شيله یازیار:

⁷⁴. Ataýew H., “Jonbäs-e rähayybäs-e Turkmenha-ye Iran (Geýam-e salha-ye 1917-1925 M.)”, motärjem : Sä,yd, “Akademi-ye ulum-e Jemhuri-ye Mostägell-e Turkmenestan”, Änstito Tarih-e Ş.Batyrow, enteşarat-e “Hezb-e Tude-ye Iran”, sal-e 1987 M.

⁷⁵. ۵۹. آتایف همت، "جنش رهائی بخش ترکمنهای ایران (قیام سالهای ۱۹۱۷-۱۹۲۵)", مترجم: سعید، "آکا دمى علوم جمهوری مستقل ترکمنستان"، انستیتو تاریخ. ش. باطیراف، انتشارات "حزب توده ایران"، سال ۱۹۸۷/م.

⁷⁵. «Туркменская Искра», А.: 1925 г., 10 фев.

1916 – نجى يىلدا گۆرگن دە، تۆركمىنلرى اۆز تىرە – طاپيا سردارلارى نىنگ رئاكسىيون سياساتىنا اننائىپ، يوقاردا بولان چاقنىشئىق سىباپلى، پادىشا حۆكومتى نىنگ حاربى اتريادى طاراپىندان ھلاكچىلىگە سزاوار ادبىلىپ دىر. ⁷⁶

شىلە يالنگىشلىق لار 20 – نجى يىل لارداقى ساوت ساپوزنىنگ تارىخچى لارى نىنگ، شىلە ھم كآ واقت حاضىركى زامان گۆندوغارشناس لارنىنگ ايشلرىندە ھم گۆرىنىارو مثال اۆچىن، آى. آ. يوسوفنىنگ ايشىندە، "ايران تۆركمىنلرى نىنگ 1924 – 1925 – نجى يىل لارداقى غوزغالانىگى "پراؤكاسىيون" دىبىلىپ اتلاندىرئىلار. ⁷⁷

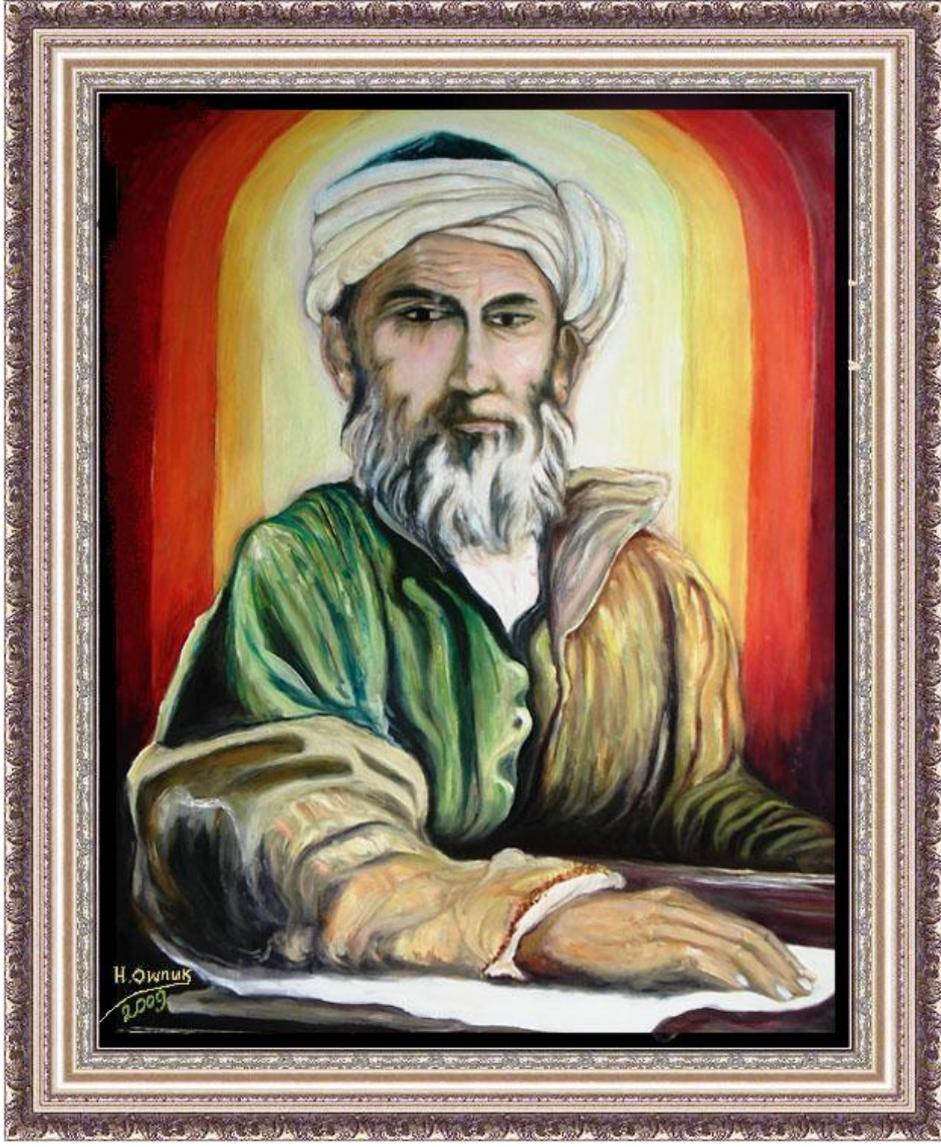
اگر – دە بو خالق آزاد ادبىلىك حركتى شىلە رئاكسىيون ماضمونلى بولان بولسا، اوندا نامە اۆچىن اول غايغىسئىز اتابايف طاراپىندان قولدانئىلئىپ دىر؟ اماى. استالىنىنگ ترس سياساتى اتابايف داغى لارا بو حركتى قولداماغا روخصات ادماندىر. بو حاقتا تارىخچى ج. آنا اورازاف " غايغىسئىز اتابايف: تۆركمىن لىر ھابىسى دىر بىر پرولتارىيات سياساتى نىنگ پىداسى بولمالى دال دىر " اتلى ماقالاسىندا شىلە نىغتاپ گچىار:

" ... اونگشوق سىزلىق دۆوردن دۆروىنجى مسىلە يموت لارنىنگ گۆرگن دأكى غوزغالانىگى دۆورده يوزە چىقدى. اتابايف اولارا، تۆركمىن لىرىنگ ياراغلى قولى بىلن كۆمك بىرمىگىنگ ضرورلغىنى و اولارنىنگ اۆزىمىزە بىرىكىدىرمك بارادا مسىلە قويدى. " بىز م.ك. – دا، " بو بارئىپ ياتان مىللت چىلىكى چمە لشمە، مسىلانىنگ شىلە غويولماغىنى بورژواز اينتىللىگىنىسىا عۆوض بىردىف لىر، بىگى بىردىف لىر طالاپ ادبارلر. "، " اتابايف! سن اولارنىنگ ايدئالوگياسىنى قولداپارسىنگ. بىلە ادمك بولماز، بو بىزىنگ پارتىامىزنىنگ پرىنتسىپ لىرىنە ترس. بو پرولتارىيات دىكتاتوراسىنىنگ باھىدىلرىنە غارشى گىدىار " دىدىك. اما يولداش اتابايف بولسا، " اول ناھىلى ماھرىبان دوغانلارنىمىزى قوراماغا آياغا غالمالى دال، بىز حۆكمآن كۆمك برايمە لى، تۆركمىنلر ھائىسى دىر بىر پرولتارىيات سياساتى نىنگ پىداسى بولمالى دال دىر! " دىيار.

... اتابايفنىنگ پارتىا غارشى تكليفىنى دىنگە اونونگ بىلە ندىرباى آيتاكف ايكىسى قولداپار... گۆرگن غوزغالانىگى نىنگ باشىندا يولداش اتابايف كۆنە افسىر عۆوض بايفى داشكندە چاغىردى و اولارى تۆركمىن لىرە يولباشچىلىق ادمك اۆچىن گۆرگنە اىرماگە سىنانئىشدى.

⁷⁶. Oraztaganow A., "Arzuw"/ görk. iş/, 70 sah.

⁷⁷. Ýusupow I. A., "Eýran we SSSR – iň aragatnaşyklarynyň giňişlikleyin döredilmegi (1917-1927-nji ýyllar)", Moskwa- 1955 ý., 251 sah.

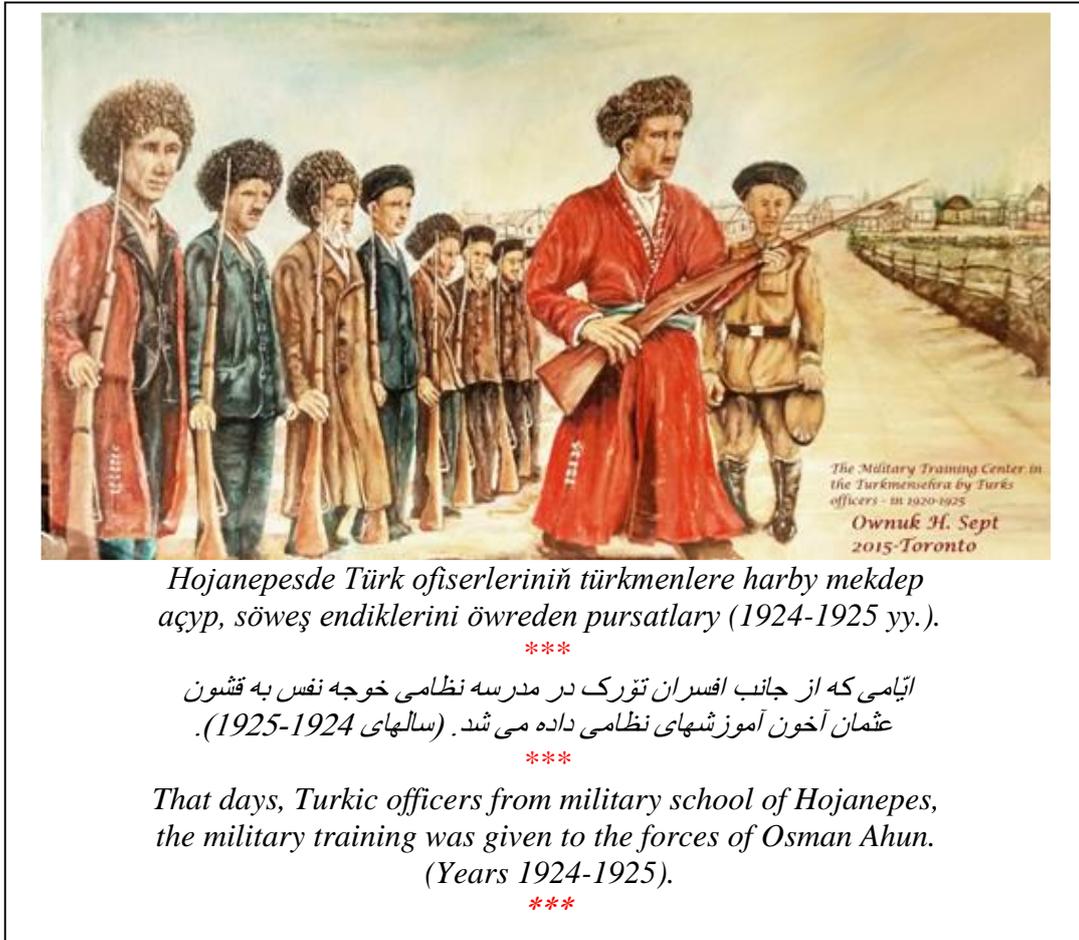
تاغصير عثمان آخون (XX - ع. I - يارئمی)

1924 - نجى يئلئنگ 15 - نجى مايندا ايران داقي ايلدش لريميزينگ اوز رسپوبلئكاسنى دوردن ديكلرينى، عثمان آخونئنگ، اونگا پرزيدنتى بولان دئعنى كؤپ لر بيليان دال بولسا گرک، اما ايران حؤكومتى اولارئنگ اؤستينه كؤپ موقداردا جزالاندئرئجى قوشون اييريار. ايلدشلر يميز تا 1927 - نجى يئلا چئلى غازابلى غارشئلق اورشى يئل لارئندا بوخارا اميرى نينگ قوشون لارئنا تاعليم برن بيرناچه تورک افيسرلر و خان يمودسكى نينگ اوغلى "لاله خان" داغئلار، اولار اؤچين حاربي مكدب آچئپ، سؤوش انديكلرينى اؤورديار.⁷⁸

⁷⁸. "Yaş kommunist", №: 32 /8849/, Annaorazov J., "Döwür, ykbal, hakykat", "Gaýgysyz Atabaýew hakda", A.: 1992 ý., 11 Aprel, 4 sah

تۆرکمن غوزغالانگچی لارئنا یاردام ادن تورک افسرلری: قادیر افندی، جمال بی، ماتی (ماهدی) افندی، مصطفی بی، خودایار افندی، مئرات (مراد) بی، سولطان پاشا داغی لار بولوپ دئرلار.

شول سووش لرده جانی – تنی بیلن گورشن لردن، الله یار خان، نفس سردار، آنالگدی سردار (آج اوروغی بولان – کلتله طایپادان)، آتاخان، لاله خان، آنامئرات خان، قووات آغا، مأمد شاعیر، ... و بیلله کی تۆرکمن سرکرده و سردار لاری یادلاماق بولار.

XX – نجی عاصرئنگ بیرینجی یارئمئندا ایران تۆرکمن لری نینگ آراسئندا اینه، شیلله واقعالارئنگ یوزله چئقماغی جمعئیت چیلیک آنگی نئنگ اؤسمگی نینگ فوندامنتینی قوروپ باشلایار.

ایران تۆرکمن لری نینگ سونگقی سیاسی تاریخئنداقی اساسی ایکینجی واقعا 1979 – نجی یئلداقی أهلی تۆرکمنلرینگ آغزی بیر بولوپ دوردن و بیر یئلا چنلی دووام ادن "ایران تۆرکمن لری نینگ ساووت اوتونومیاسی" بیلله باغلانشئلی دئغی دئر. بو واقعا تۆرکمن اینتله گنسیاسئنی أهلی ایران خالقلاری

نننگ آراسندا اغنتبارلى (اعتبارلى) درجا گوتردى. شيله هم بو واقعا توركمن خالقى نننگ روحى و ماددى مدنيتينه ايه بولماغنا يول آرچادى.

يادلانلنپ گچيلن بو ايكي واقعانننگ هرسي دؤنياداكى جمغئيت چيليك اوزگريشلىرى نينگ تائيرى بللى بير درجه ده خالقا يتيرمگى باشاردى.

1913 – نجى باشلانپ، 1945 – نجى يئلا چنلى دووام دن اورتا آسيانننگ عمومى اوزگريشلىرى بويونچا، توركمن (اينتالليگنسياسى) حاضيركى دؤورينگ تازە باشلانان كاپيتاليستيك اوليوسياسنننگ تائيرى بيلن بورژوازلوق باسغانچاق لارنا اياق باسيارلار. مثال اوچين، شول دؤورده توركيه ده چنقان "ماوراء – ال – خازار" ("كاسپى دنكزى نينگ گوندوغار خالقى") نشيرى توركمن لر اوچين يوريتە "ياش توركيستان" آدى بيلن چوقاي اوغلى مصطفى نننگ يولباشچى لئغندا قازيت چنقارنپ ياپراتيار. اونونگ تائيرى اؤنگده بارنجى توركمن لرى تولگونديرياردى. شول اطراپلاردا خالق آزاد اديجيليك حركتى نينگ اؤنگده بارنجى لارنندان: ايكينجى جاھان اورشوندان اؤنگ – عثمان آخون (بيرينجى يولباشچى)، الله يارخان، حاجى مأمد پانگ (پنق)، موسى خان، گوكى صويى، قنصئرامن، قلچ ايشان، رجب آخون، آرازقوربان خان، ايمان قولى چوكگان، خوجانيارخان، عزيز خوجا، اسنخان كلته، نفس سردار، آناگلى سرادار (آج)، لاله خان،⁷⁹ آخونداغ گورگنلى، ...

ايكينجى جاھان اورشوندان سونگ – صاپار خاطبى (صفر خطيبى)، عبدالرحمان مدرسى، دكتور فرزانه، باى مأمد، سيورى، تاچ بردى گوكلنگى، ملاحسين شاعير، كريم موظقارى (مظقرى)، مأمد شاعير و اوندان سونگى اتاپدا – صاپار انصارى (آخاللى)، نورمحمد آشورپور مرداوغلى، غ. باھلكه، آمانجان آبائى، محمدمين اسلامى، سارى دأده گوكلنگى (دورديف)، باى دأده مدرسى، نورى ماغنئم، وليجان آخون، رجب اف راخمانى⁸⁰ يالى اونلارچا اينتالليگنسيا وكيلى لر ينى آغزاسا بولار.⁸¹

رضاشانننگ حؤومتى نينگ سونگلارنندا توركمن صحرانننگ شأھرلرينده، كاپارئم ياپئق سياسى حركت لر گؤزه ايلياردى. وقت – وقت اولارننگ آغزالارى رضا خانننگ سياسى پوليسيالارى طراپنندان توتولنپ باسئلياردى لار. شولارننگ آراسندا كؤميش دپه لى "بابائى و آمانجان آبائى" يالى توركمن لر ينگ سياسى اؤنگده بارنجى لارى دكتور تاقى ارانى نننگ 23 سانى آغزالارى بيله توتولنپ، رضاخان تاغنئندان يئقئلنچا، تآھرانننگ "زندان قصر" آتلى كؤشك تورمه سينده اوتوروپ دنرلار.

⁷⁹. Ataýew H., “Jonbaş-e rähaýýbäkhş-e ...”, / görk.iş/.

⁸⁰. Автор книги: “Р. Реджепов, “XXIII-XIV асыр Түркмен элбиятының дөредижилик стили» Түркменистан БИА-ның «БІлым» неширматы, А.: 1995 – 348 с.

⁸¹. Filologiya ulymlarynyň kandidaty Nurmuhamet Aşyrpur Meredowyň aýtmagyna görä, esaslanylýar.

آيدنسلارنا گۇرا، د. ت. ارانى رضاشا حكومتى نىنگ غارشۇسۇنا آراغاتناشئقلى گۇرش ممكين چىلىكلرىنى دۇردمك اوچىن ناچه ساپار كۆمىش دپه شأهرينه گلىپ – گىديپ دوروپ دىر.⁸²

تۆركمن صحرانىنگ دموكراتىك حركىتى نىنگ اؤسمگى رئاكسىيانى اولى حاوصالا ساليار. شونونگ اوچىن – ده تۆركمن صحرا و تۆركمنلر بارادا هر هىلى يالان – ياشرئق توهمت لرىنگ، حيله گارچىلىكلى حرىك لرىنگ، پرۇكاسيون چئقئش لارنىنگ گۆن سايئن آرتجاقدئغى شوبهه سىزدىر.⁸³

ايكىنجى جاھان اورشى دۇورينده ساوت قوشونى ايرانا گىرىپ، زندانداقلى اھلى اؤنگده بارئجى لارنىنگ بوشادئلماغئنا ياردام اديار.

ايكىنجى جاھان اورشى باشلانئپ، رضاخان تاغتئندان يئقئلانندان سونگ اس.س.ار – يىنگ قوشونلارنىنگ آترىدلارى ايراننىنگ دمىرغازئق بؤلگىنده يرلشىپ، تۆركمن صحرادا سياسى حرىكلر يايىبانگلانىار.⁸⁴ بو اتاپ 1940 – 1945 – نجى اوروش يئلارنىندان سونگ باشلانئپ، مىللى بورژواز گۆيچ لرىنگ قوراماچئلقلى اؤسىپ، پارلامنته ايه بولماغئنا سبأپ بوليار. 1953 – نجى يئلدا ايران پادشائئغى گۆيچدن دوشىرىلپ، ايراندان داشارى غاچئرئليار.⁸⁵

قلئچ قولئونىنگ "كۆيت داغئنگ آنكئرسئندا" آتلى رومانى نئنگ ايران تۆركمن لرى نىنگ كآبير سياسى ياغداى لارى حاقتقى صوراتدا بيان اديلمآگه سئنانئشئئپ دئر. روماننىنگ بير يرينده شول دۇوريندآكى غازيت لرىنگ تۆركمن صحرا دگىشلى برىآن خابار لارنا اونسىنگ چكىليار:

"... – بىز هنيزه چئلى ميتىنگ گچىرمىزوق، اما رئاكسىيون غازيت لر گۇر، نامه يازيارلار: "تۆركمن صحرا بلشويكىنگ اؤيچوگى!" يا – دا، سر ات مونگا: "تۆركمن لر كۆممت قاووس دا و كۆمىش دپه ده ژاندارمالارى هم پوليسيا گۆيچ لرىنى ياراغسئزلاندئرئپ دئرلار."⁸⁶

1944 – نجى يئلنىگ توموسى نئنگ سونگلارنىندا كۆممت قاووس شأهرى نىنگ حاربى مركزىنى آزاد اتمك اوچىن، قوشون باشئغى /سرھنگ/ نوائى و اونونگ اورونباسارى /سرگرد/ اسكندانى داغئلارنىنگ كومانديرلىگى آستئندا قى هجوما قوشولان افسىرلر ساووت ساپوزا گچىپ، سونگ تۇوريزه (تبرىز)

⁸². "Zendeği wä mobareze-ye khälğ-e turkmen-e Iran", enteşarat-e "Kanun-e Färhāngi wä Siyāsi-ye khälğ-e turkmen-e Iran wä Setad-e Märkäzi-ye Şuraha-ye Turkmensähra," Iran - 1980 m., säf. 37.

⁶⁶. "زندگی و مبارزه خلق ترکمن ایران"، انتشارات "کانون فرهنگی و سیاسی خلق ترکمن ایران و ستاد مرکزی شوراهاى ترکمنصحرا"، ایران – سال ۱۹۸۰/میلادی، صفحه ۳۷.

⁸³. Kulyew Gylyç, "Köpetdagynň aňyrsynda", "Türkmen döwlet" neşiriýaty, Aşgabat – 1956 ý., 15 sah.

⁸⁴. "Zendeği wä mobareze-ye khalğ-e Turkmen-e Iran", / görk. iş/, ...

⁸⁵. Hezb-e Tude-ye Iran, "Çehel sal dâr sängär.", / görk. iş/, säf. 69

⁸⁶. Kulyew Gylyç, "Köpet. ...", /görk. iş/, 37 sah

دولانئپ گلدیلر. 12 افسیر و اونونگ قول آستنداقی آغضالارئنگ بو هجومی ساوت سایوزی بیله توده پارتیاسئندان ماصلاحاتسئز عامالا آسئرئلان بولوپ چئقئپ دئر.⁸⁷

شوندان سونگ میلی بورژواز قوراماسی نئنگ وکیلی باش منیستر (وزیر) دکتر محمد مصدق بیر گونلیک حؤکومت باشنا گچیار. اما بو تازه میلی حاکیمیت قوشون باشی زاهدی نینگ آمریکادان حاربی گویچ کؤمگینی آماغی بیلن یاتئرئلیار. اوندان سونگکی اتاپ "انقلاب سفید" یاغنی "آق رؤلوسیا" آدئنداقی سیاسی و جمعیت چیلیک اوزگیشلر دیر. اول آمریکانئنگ سیاسی پروفسیونال باشلق لاری نئنگ طاراپئندان رفورمیرلنیپ، یوریته "رفورما" حؤکمینده محمدرضا پهلویاً اووردیلیار.⁸⁸ شیله لیکه، ایران پادشالغی اورتا آسیادا آمریکان "ژاندارمی" رولونی دولی یرینه یتیریار.

بو سیاسی رول 1979 – نجی یئلا چنلی ساوتیزم – سوسیالیزم و کمونیزمینگ غارشئسنا اولی گؤرش آلپ باریار. شول دؤورده بو حؤکومتینگ پادشاسی خالق طاراپئندان "آمریکانئنگ زنجرلی ایتی" دیه ن آدا ایه بولیار.⁸⁹

1979 – نجی یئلئنگ فورال آیندا اهلی خالق دموکراتیک حرکتینینگ تولگونی محمدرضا پهلوی نینگ ظولوم کؤشگونی داغاتماق بیله اوتغاشیار. بو دؤور اوز حاصیتی بویونچا، مدنی، سیاسی و روحی تاپدان تاپاوتلانیار. اوندان سونگکی حاضیرکی زامانا چنلی بولان دؤور، عومومان، ایکی اتاپا بؤلونیار. بیرینجی اتاپ 1979 – نجی یئلا باشلانئپ، 1983 – 1984 – نجی یئل لارا چنلی بولان واقعالاری اوز ایچینه آلیار. بو دؤوردکی 1979 – نجی یئلدان 1980 – نجی یئلا چنلی بولان آرائق "ایران تۆرکمئنستانی نئنگ ساوت اوتونومیاسی" دیلیپ آتلاندئرئلیار.

1979 – نجی یئلئنگ ایول آیندا ایلکینجی گزک میلی – دموکراتیک فرونتی نئنگ (گؤرش اؤنگینده) اینیستیاتیواسی⁹⁰ (girişimler) بیله ایران خالقاری نئنگ رایدشلق کانفرنسیاسنا چاغئرئلئپ، اونگا، کوردلر، آذربایجانلار، تۆرکمئن لر، بلوچ لار و عاراپ خالقاری غاتناشیارلار. کانفرنسیادا ایران خالقاری نئنگ اوتونومیاسی نئنگ پرینتسیپ لری قبول ادیلدی.⁹¹

⁸⁷. Eýranyň Rewolýutsion jümmüşiniň jemgyýetçilik we strategic fundamentiniň maksatnamasy, 2-nji bölüm, I-nji bap, "Sazman-e cherikhaýe Fadaey-e khälg-e Iran" guramasynyň neşiriýaty.

⁸⁸. Jäzäni B., "Tarikh-e si sale-ýe Iran", .../ görk. iş/

⁸⁹. Ähmädzade Mäs'ud, "Mobareze-ýe mosällähane häm estrteži häm taktik", inteşarat-i "çirikhaýe Fädaei khalk-i Iran", bita., bija.,

۷۳. احمدزاده، مسعود، "مبارزه مسلحانه هم استراتژی هم تاکتیک"، انتشارات: "سازمان چریکهای فدایی خلق ایران"، بی تا، بی جا،

⁹⁰. Initiative: girişim, ابتکار عمل

⁹¹. Логашова Б. Р., «Туркменистан сегодня», 3, «Туркмении Ирана», 1992 г., с. 5.

1980 – نجى يىلدا كۆمىت قاوس شأهرىنداكى تۆركمن لىر بىلىن حۆكۆمىتىنگ آراسىندا قى بولوپ گچن چاقنىشنىقدان سونىگ، 1983 – نجى يىلدا أهلى سىياسى آپازىسىون پارتىيا – قوراملارى نىنىگ آغضالارى بىر اۆچدان توتولۇپ – آتۇلۇپ، غاچ – ها – غاچلىق باشلانىار.

اىكىنجى اتاپ شوندىن سونىگقى دۆورى (1984 – نجى يىلدىن حاضىركى گۆنلره چىلى) اۆز اىچىنه آلىار.

2. حاضیرکی زامان ادبی پروسس.

سونگقى دؤورلرداكى مدنى – روحى تاثيرلره ايران توركمنلرى نىنگ سونگقى 70 يىللانقادى روحى، ادبى، تارىخى و سياسى واقعالارنىڭ اىچىندە عملە گلن مدنيت دىيپ دوشىنمە لى. يوقارداقى لار يالى ياد – دان چنقماجاق حاقتقى تارىخى واقالار خالقنىڭ روحى مدنيتىنە – ادبىياتنا و صونغاتنا ايكى اسپكت دە⁹² اوز تاثيرىنى يتىرىپ دىر:

بىرىنجى – خود سياسى واقعالارنىڭ تاثيرىدىن گوزباش آلپ خالق آراسىندا دوردىلن شغىرلار و بىلە كى فولكلور اثرلىرى. بو هىلى قوشقى – غزال لار ايران حاكىمىتىدىن گىزلىن گورنوشده دوزىلىپ، دىلن – دىلە گچىپ، خالقا ياپرادىلىپ دىر. سونگ عمومى ايران آپازىسيون گويچلرىنە قارانگدا، ايراننىڭ دموكرات "خالق قوراماسى" توركمن صحراداى توركمن انتلىگىنسىياسى نىنگ ايدىئال لارنا اونگاىلى تاثير ادىپ، اولارى اوز طاراپنا چكىار. شول دؤورده بو ايكى گويچىنگ آراسىندا دورلى مسئلە لر بويونچا دؤران كابير سىتئوئاسيالار⁹³ خالق آراسىنا قوشقى بولوپ ياپرايار. البته حاضىركى دؤورده بو قوشغولارى يىغناماق توركمن علمى مركزلىرى نىنگ، عالم لارى نىنگ بورجى بولوپ دوريار. شىلە اثرلرىنىڭ بىرى – دە عبدالرحمان مدرسى نىنگ دوردىچىلىگىنە دگىشلى دىر:

بابائى لار تكىن يولداشنىڭ باردىر،
غالائى داقتىماق ارگە آر دىر،
چاتنىڭ درجه سى سنگكىدىن زور دىر،
اونگقى بۆرنۆچ، سنگكى پوسلى غالائى.

دموكرات باھانا خالقى سوپماغا،
غالائى داقارلار پاپاق غويماغا،
كاشكى قنزل بولسا ساتىپ يويماغا،
اونگقى بۆرنۆچ، سنگكى پوسلى غالائى.

دموكراتدان خوش واعدالار بربىليار،
ياقتن واقتدان پوچ زادىنى گوربىليار،
درجانگى گوربىپ اىچىم غىرئىليار،
گورنگدە كۆلكىنگى توتدىر غالائى.⁹⁴⁻⁹⁵

⁹². Aspect: görünüş, جنبه

⁹³. Situation: durum, وضعیت

⁹⁴. Kümüşdepe şäherinde “çat” atly akyly ýetne bir adam ýaşapdyr. Ol Demokrat partiýanyň agzalarynyň agzyny öýkenip, gursagyna galaýydan medal dakynypdyr.

⁹⁵. Arzaneş Welimuhammet Ahun, Türkmenistanyň D. Azady Adyndaky Türkmen Döwlet Milli Dünýä Diller Institutynyň baýry mugallymynyň dilinden ýazylyp alyndy.

یوقارداقی قوشغودا دموکرات پارتیانننگ خالقى ایشه چکمکده نأدوغرى آلئپ باریان سیاساتلاری ییتی سارکازم بیله برک یازغارئلیار، یانگسا آلئنیار.

خالق آراسئندا شولار یالی ماضمون دا دۆرلی واریانتلاردا قوشغی – غازال لار دۆزیلیپ دیر. کأبیر حالاتلاردا یوقاردا آغزالئپ گچیلن ایکی پارتیانننگ آراسئندا بولوپ گچیان بأسله شیکلر /بحث لشیک/ اساسئندا آیدئشئق آیدئم لاری دۆزیلیپ دیر.

مثال اوچین، بیر آیدئشئق دا:
- دموکراتننگ باشلئغی، آوال بیزی سویاندئر،
مال – و مولکیمیز آلئپ، میللتی آچ غویاندئر...

دیپ، "دموکرات" پارتیانی تانقید ادیلسه، بیله کی بیر آیدئشئق دا "توده" پارتیا سنننگ اوستوندن گۆلیارلر:

- غاپئسئندا اولی کلوپ غالدئران،
توده لارا خوشلئق بریپ گۆلدیرن ...

شولار یالی، خود سیاسی واقعالاردان تأثیرلنیپ دوردیلن قوشغی – غازال لار شول دؤورینگ ادبیاتی ننگ عمومی اوغورلاری ننگ بیر آقئمی بولوپ دئر.

ایکینجی – گچمیش ادبیاتی ننگ نوسغالارئندان تأثیرلنیپ، شیله هم جمغئیت چیلیک شرطلری اساس ادیلیپ دوردیلن اثرلردن عبارات بولیار. بو دؤوره گلیپ یتن اثرلرینگ روحی تأثیرى XIX—XX عاصرئنگ باشلارئنداقی تۆرکمن کلاسیک ادبیاتی ننگ سونگقى دورالغالاری دییلیپ قابول ادیلسه یرلیکلی بولار. سبأی 1945 – نجی یئلدان سونگ، یاغنى ایکینجی جاهان اورشى یئل لارئندان باری ایران دا سیاسی – ادبی و جمغئیت چیلیک تایدان دورغونلوق دؤوری باشلانیار. "1953 – نجی – 1979 – نجی یئل لارداقی ایران بویونچا باشلانان حرکتە چنلی دووام اتیار"⁹⁶.

بو دؤوردأکی اثرلر هم عومومان ، ایكأ بۆلینیار:

(ف). – ایرانداقی نشیریاتلارننگ طاراپئندان یئغانئنیپ، چاپ بولوپ چنقان اثرلر. بو اثرلر کؤپلنچ کؤممت قاووس شأهریندأکی "قابوس" نشیریاتی طاراپئندان کؤپچیلیگه هؤدورلنن دیر.

⁹⁶. Zendeği vä mobareze-ýe hálge Turkmen-e Iran, / görk.iş/,

(ب). – چاپ ادیلیپ چنقارنلما دق اثرلر. اولار، اساسان، خالقننگ دلینده و شاخصی یازغنلاردا غالان اثرلردن عبارات دئر. اولار خالقننگ و باغشی لارننگ دلیندن، اساسان هم تۆرکمستان علم لار آکادیمیاسی ننگ میلی قولیازمالار اینستیتوتی ننگ آرخیویندن یازنپ آماق ممکین چیلیگی دۆره یار. هاچان دا تۆرکمستان بۆلونیپ، آراچاک بلله نندن باری، بو شاعیرلارننگ اثرلرینی یئغناماق ممکین چیلیکلری قنلاشئپ، اولارننگ اثرلری ننگ کۆپ بۆله گی بیتیب یوق بولماغا چنلی بارنپ یتدی. ...

چپر دۆردیجیلیک سونگکی 20 – 30 یئلننگ ایچینده تازہ – تازہ ادبی گۆچلر دۆره تدی. نسیل لردن میراث غالان غاراشسزلئق غازانماق و کسه کا باقنا بولماسزلئق ایده یالاری یاش ادبیاتچنلاری ننگ چپر دۆردیجیلیگینده تازہ دن ایشلاپ باشلادی. ائلایتا – دا 1965 – 1979 – نجی یئل لارننگ یاش اؤنگده بارنجی وکیل لری ننگ پیکیر – دویغی لارننا غاراشسزلئق ایده یالاری اونگایلی تأثیر اتدی. شیلہ تأثیرلر نتیجه سینده اوزباشداقئق غازانماق اوغرونداکی پروگراسیو حرکت اوز اونگایلی رولونی اوینادی و ایران تۆرکمملری ننگ تاریخندا ینه بیر گزک یورینته قوراماچئلئقلی دۆردیلن ساوت اوتونومیاسی ننگ عمله گلماگینه (1979 – یئل.) انجاملاشدی.

اما بو اوغورداکی اولی و اساسی یتمزچیلیک اوتونومیاننگ تیزآرا سنماغنا گتیردی. اول یتمزچیلیگی، اساسان بیرینجی نوباتدا ایران تۆرکمملری ننگ انتلیگنسیا وکیل لری ننگ و مارکسیستیک پارتیا – قورامالارنئی دۆره دن ارگانیزاسیاسی ننگ یاش و تجربیه سی ننگ آزئغی هم چپ طاراپا خاص یئقغئن بولانديغی دئر. شیلہ هم ایران تۆرکم لرینده عمله گلن ساوت شورا اساسنداکی گچپ دوران سیاسی – مدنی و اقتصادی رفورمالاری اؤنگکی مونوپولیست بورژواز المنت لری رد اتدیلر، هم – ده قوندامنتالیست غارایش لاری رئاکسیون رژیم، ایراننگ آمریکا باقنا سیستمینداکی قورولان حاری قوشون اوز قوللوغنا آماغی بیلہ، دۆشیندیریپ بولار، اؤچینجی سیأپ بولسا، شول دۆورده ساوت سایوزندان هم ایران تۆرکمملرینه بو باباتدا یاردام ادیلمزلیگی بو مسئله ده ایران تۆرکم لری ننگ اؤنگه گیدیشلیک غازانماغنا یاراماز تأثیر اتدی. شیلہ بولانسونگ، شئغالار و چاغئرئش لار هم یارئم تۆرکمچه، یارئم پارسچا بولدی.

بیلہ یاغداي غاراشئلیان نتیجانی برمدی.

2 – نجی جاهاان اورشوندان سونگکی ایران تۆرکمملری ننگ ادبیات تاریخندا کۆپلنچ شئغر بیلان اثر دۆردمک یونگ بولدی. خاص سونگکی دۆورلرده قئصا اثرلرینی هم دۆردمک یولا دوشیپ اوغرادی.

سونگقى 40 – 50 يىللىق دوامنداقى ادبىيات دۇورينىڭ سىياسى – جىمغىت چىلىك واقىالارنىدىن
 اۆزىگە بولمادى. ھەر بىر بابىدا اول اثرلردە دۇورينىڭ يۆزىنى آچىپ گۆركىزماڭگە يىنقىن ادلىيار. شىلە
 اثرلرئىڭ اساسى تىماتىكاسى بولسا گۆرش، واطانى سۆيمىك، خالقنىڭ سوسىيال ياغداينى اۆندە مك،
 عدالات بىلن سۆتمىڭ آراسنى چاڭلرندىر م... مسئله لرىدىن عبارات بولدى. حاضىركى زامان ايران
 تۆركمىن ادبىياتى نىڭ وكىل لرى حۆكىمىندە ستار سوقى شاعىر (ساوچى)، بردى شاعىر، عايدى اونق،
 آراز محمد شاعىرى (آرام)، ب. دانگ آتار، ن. دوىه جى، نور بردى جۆرجانى، خ. پاراخات، غ.
 اصفوهانى، خ. كۆر، عبدالرحمان اونق (يازجى)، غ. خوجه (يازجى و شاعىر)، آراز محمد ابرى
 (شاعىر)، مسعود دوىه جى (يازجى)، ح. عادل، آنە محمد احمدى (تارىخچى)، ع. كلته، سىبھانى، آنامحمد
 سادە (سانجار شاعىر)، آراز محمد سارلى (تارىخچى)، آ. پاك، س. چوگان، ى. ساقغالى، ح. كۆسلى، عاليه
 علاقى، جمىلە شىخى، يوسف قوجق (يازجى)، غ. بدخشان، ... و بىلە كى بىر ناچە لرىڭ ادلارنى
 آغزماق بولار.

ادبىياتنىڭ حاضىركى زامان شىرطلرىنە دگىشلى لىكە، يوقاردا اتلارى آغزالان يازجى – شاعىرلارنىڭ
 اثرلرىندە اۆنگە سۆرىلىيان ايدە يالار اساسان اۆچ سانى ماضىموندان گۆزباش آلان ايدە يالار دۇر.

الف). دورموش بىلن ائالاشمايان ماضىمولى اثرلر،
 ب). دورموش بىلن ائالاشيان ماضىمولى اثرلر،
 ج). دورموشى اۆندە يان ماضىمولى اثرلر،

دسىرتاسىياننىڭ بىرىنجى بۆلە گى
Yzy “Diss. 2 – de” توكمىنچە

II – نجى

بؤلۆم

“Diss._ 02_ تۆركمنچه_”

دكتر خانگلدی اونق – تورنتو 2016

بیرینجی بۆلۆمینگ دووامی:

ادبیاتینگ حاضیرکی زامان شرطلرینه دگیشلیلیکده، یوقاردا آتلاری آغزالان یازجی – شاعیرلارینگ اثرلرینده اؤنگه سۆریلیان ایده یالار اساسان اۆچ سانلی ماضومندان گۆزباش آلان ایده یالار دئر.

آلف). دورموش بیلن ائلاشمایان ماضومولی اثرلر،

ب). دورموش بیلن ائلاشیان ماضومولی اثرلر،

ج). دورموشی اؤنده یان ماضومولی اثرلر،

الف). دورموش بیلن ائلاشمایان ماضومولی اثرلر:

بو ماضومون داکی اثرلر، اساسان، دورموش و سیاست بابات دا تۆرکمن خالقننا باهیدیلی و پیدالی طاراپلارنلی اؤنده یان ماضومولی ایدیالاردان گۆزباش آلنپ، حاضیرکی دؤورینگ پراگراسیو و اینترناسیونال – گومانستییک حقوقلارنننگ اساسندا سؤتمکش و زأحمتکش انسانلارینگ باهیدلرینی اؤنده یار.

بو اثرلرده واطان سؤیجیلیک، دورموشدا دؤوام ادیان طولمی تانقیدلاماق، خالقننگ گۆرنیکلی رئال قهرئمان لارنلی واصف ادمک، پاراخاتچنلق*⁹⁷، خالقننگ باهیدیلی و حاقنقات اوغروندا غایدوسئرلنق گۆرکزمک، اؤزینی یالاندان دین ینگ وکیلی ساینپ، خالقا سؤتم ادیانلرینگ یوزیندن نناقابنلی سئرئپ، اولاری رئسوا ادمک و ینه – ده، شولارا منگزش ایده یالار اؤنگه سۆریلیار. بو ماضومولی اثرلر کۆپ چیلیگینگ ماتریال و رئال یاشایئنشدان، یاغنی گۆزه گۆرینیپ دوران یاغایدان گۆزباش آلنپ دؤردیلیان اثرلردیر.

حاضیرکی دؤورده شیله ماضومولی اثرلر یارئم آچنق، یارئم یاپنق صوراتدا، عمومان داشاری یورتدا یاشایان ایران تۆرکمن خالق ننگ اؤنگه بارنجی شاعیرلاری طاراپنندان دؤردیلیار. بیله ماضومولی اثرلرداکی پیکیرلر و ایده یالار، دورموشداقی رئاکسیون گۆچ لر بیله هیچ بیر باباتدا ائلاشمایارلار، حاتدا (حتی) اولارا ضاربا اوروجی اهنگلر بیلن طاپاوتلانیار.

"بولمایار؟" ("بولمایارمی؟" دیه ن معانی دا) آتلی قوشغی اؤز واطانندان آیری دؤشوپ، داشاری یورتلاردا یاشاپ یورن یازجی شاعیر خ. پاراخادننگ دؤردیلیگینه دگیشلی بولوپ، بو اثر یورتدا بولوپ

⁹⁷. پاراخاتچنلق: فراغتچنلق،

گچیان بیوروکراتیسم ینگ غارشئسنا گۆنیکدیریلن دیر. قوشغی دا، قارامایاق خالقئنگ گۆن – گۆزرانئنی گۆن – گۆندن آغئرلاشدئریان، کابیر یوردی ایه لآپ اوتوران موغخور دین وکیل لری، یازغارئلیار:

... ایل – خالئنگ، شانس – و باغئنن غسغاجئق کاغئذ کسر،

بیر یومورتغا، بیر دؤؤیم نان، ائلغادئپ دابان غازار،

یرده غالان غارئپ – غاصار، ائمسئنئپ هر در قاقار،

اوجاغاز فئط، موندا بو ذات، درده درمان بولمایار؟

اول – ها مولا، صلله یولدا، دونی بیر بابداق بولار،

پول گۆرنده سنئی غالغار، بادا بیرشای دک بولار،

کیسه چونگگور، دولمایار پول، دولسا بیر بای دک بولار،

ای یارانلار، جماغاتدا مونی سوران بولمایار؟

موندا بو عؤشر- و- ذکات دان، اوندا اول خومس- و- وقاف،*

آچئلدی یوزبیر حاسابی**، ینه – ده کؤپ شول دک شکاف،***

بو شکاف دان اول شیکافا ائلغادار آخون صحاف،

بو اصحاف لار دویمادی، تالانگدا دویمان بولمایار؟⁹⁸

یوقارداقی بندلردن گۆرنوشینه گؤرأ، حاضیرکی یوردی چاپئپ اوتوران لارئنگ دؤرلی باهانالار، یاغنی عؤشر، ذکات، خومس، بنیادی موستأضافین (مستضعفین)***، یوزبیر خاساپ (حساب صد و یک امام)، ... و ینه – ده شونگا منگزش دؤرلی تازه دن سالئنان سالغنت لار بیله سادا، قارامایاق، توزان خالقئنگ انزاغالاق دؤشونجه لریندن و دینی دویغولارئندان پیدالانئپ، اولارئنگ ینغان ینغنچاغئنی الیندن سئپئرئپ آلئپ، چاغالارئنگ فلاکتده دؤشمگینه سبأپ بولیاندئغئنی بیان ادیلیار.

⁹⁸. "IL GÜYJI", 2 – nji seriya, 1-2-nji nomer, neşiri, Aşgabat – Berlin - 1990 ý., 18 sah.

۱. نشریه "ایل گویجی"، شماره: ۲، "سری ۲"، عشق آباد – برلین – ۱۹۹۰/م، ص. ۱۸.

* خومس: خمس، ذکات، عوشور، اوقاف، دینی تایدان خالقئنگ آخون لارا بریآن پول و مال کؤمکلری.

** آیت الله خمینی اوچین یؤریتنه بریلیان پول و مال گیرده جیلرینینگ بانک حاسابی.

*** شکاف: صندوق.

**** ایران اسلام رسوبلئکاسی نئنگ پس صئنف لار باهاناسی بیلن الیان گیردجی لری.

خ. پاراخاتننگ واطان سۇيىجى ليكلى ياغدايدا واطانننگ گلجكدكى اتقبالى اوچين گورشيپ، آيراچنلنغا دوچار بولان ليريكي قهرئمانى اينه، شيله سسلنيار:

نيچه يئلاپ آه و فراق چكريم، جان قايدا دئر؟

سرو و صنوبر، توت – چنارئم باغ و بستان قايدادئر؟

تيغى خنجر، باغرى سانجار، آفتى جان قايدادئر؟

بسكه و صفئن ايله نن چوخ، جنت مكان قايدادئر؟

خانه – مالئم قئلى ويران شول گلستان قايدادئر؟

قايدا قالدئنگ اى مكانئم گورگن و دشت و صحرا؟

بو گون كرون گليپ يتدى آيرى بير منزل سرا،

بو منزل ده يوق قرارئم گر يتيمس آل سرا،

آيرالنق دردى سالاندئر قلبئما يوزمونغ يارا،

توركمن خلقننگ توركمن اصلئ توركمنستان قايدا دئر؟

وصفئنگا مست اولمئشام، عاشق كمين ديدارا زار،

غفلتا! غال اوقئدان، آل جئتینگ بيدارا زار،

آغر گون باشدان گچيرسنگ، شوندا سن تيمارا زار،

گل بوگون غانات يايئپ گيتسم برون، هوشيارا زار،

دورنا دى اوچسام يريمدم، آل دهستان قايدادئر؟

گورشميز يالى، مجبورى ياغداى دا اوز خالقئندان آيرا دوشن ليريكي قهرئمان آيرى بير چت يورتلارا ياشماق لئغئنگ فنن چنلئغئنى و آيراچنلئغئننگ درينى گردنينگده چكمك آرقالى واطان دويغوسئنى باشدان گچيريار. بو هيلي اثرلرى اوفانئنگدا آتا – بابالارئمئزئنگ "مصيرده شا بولانئنگدان، كئغاندا گدا بول" يا – دا مختومقلى آتامئزئنگ "ياد ايل لرده آيراچنلق چكندن، اورسا، سؤگسه، خورلاسا – دا ايل ياغشى" ديه ن پاراىصاتلى بيكيئرلرى يادئنگا دوشيار.

شوسىيادا ياشايان ايرانلى تۆركمن "بردى شاعير"، "اوروش و پاراخاتچىلىق" اتلى شغۇرنندا ايل خالقئنگ پاراخاتچىلىغى نئنگ دۇنيا يۆزىنده نأدرجه ده گركدىگىنى چونگگور ماضمونها بيان اديار:

چئن انسانلانگ گۆزىن آچىپ بىگرن،

بلالارننگ گۆزباشى سنسىنگ اوروش،

جنگ پارازلانگ ايك – ايكماچلاپ اگرنى،

پيشگه لرىنگ سۆزباشى سنسىنگ اوروش.

گۆنبا تارننگ*⁹⁹ ايسله گىنى بىتيرىپ،

ايران بىلن عراق حاكىمىت لرى،

غانلى چاقنئشغى يرينه بىتيرىپ،

يادا سالار فاشىست آدلف هيتلرى.

باش يئل بارى آدامزادننگ اتىندن،

بؤوت ياساپ توپ و تانكننگ اؤنگوينده،

ايكى بىگرنچ دۆزگۆن، ايكى واطاندا،

مازارلىق دۇرديار عاباث جنگينده.

بىرى نىنگ گۆزى يوق، بىرى نىنگ الى،

بىرى نىنگ كله سى يانئندا ياتئر،

بىرى نىنگ آياغى، بىرى نىنگ قولى،

بىرى يارتى جانلى، غانئندا ياتئر.

اول ايكى دۆزگۆنىنگ آلئنا ائيقلاپ،

دىرى گىديپ، اولى غايديار انزننا،

انه لر ساچ يايىپ، ياقاسئن چاكلاپ،

ايكى ال بيله اوريار قورساق – دنزننا.

⁹⁹ . * Ewropa we Amerika imperialistleri .

اون مۆنگلرچە اۇلى شونچا يارالى،
 اوروش ميدانلارنىڭ باتلاق لارنىدا،
 كۆر، كرى، لال، آغساق، چولاق گۆرگىلى،
 مۆنگلۇپ گۆرسە بوليار ياتماق لارنىدا.
 انه – اتالارنىڭ چكن نالاسى،
 بىردن – ايكأ بىريگىپ فريادا دۇنيار،
 گلين – غنزلارنىڭ هم قاقان لاله سى،
 پاراخاتلىق اتلى دۇريادا دۇنيار.
 ياشا پاراخاتلىق، يوق بولسۇن اوروش!
 دىيان سس لر كۇچە – كۇچە ايلانيار.
 اورشا غارشى چنقىان آيغىنلى گورش،
 گۆن – گۆندىن اۇوج آلپ ايله جاي بوليار.

واطان آزالىغى ايل گۆن آدنىا،
 ائرتىجانى *¹⁰⁰ دۇيىدىن سو غورماق گرک،
 تاشلاپ اونی اۇزى ياقان اودونا،
 آزالىق گۆنشىنى دو غورماق گرک.

ايران – عراق آراسىندا 1981 – نجى يىلدا باشلانپ، 8 يىلاپ اوزاغا چكن معنى سىز اوروش ضرارلى
 ايل – خالنىڭ قووانىپ، كمالا گتىرن غاراگۆزلى اوغول لارى وپات بولوپ، دركسىز يىتىپ، يا – دا معايىپ
 – مۇجريب بولوپ، ايرانلى تۆركمن لرى – ده آغئر خاسراتا گتىردى. خالنىڭ ياشايىش – دورموش
 شرطلرى اۇنگكىدن – ده آغئرلاشدى. يوقارقى قوشغى، اينه شيله تارىخى جنگ بارادا ماغومات بريار.

يوقاردا مثال گتىريلن قوشغى يالى ينه ده اونلارچا شىغئر، ايران اورشوننىڭ الهنچلىك لرينه باغىشلانان
 دئر.

¹⁰⁰ . * Reaksiyon düzgün (režim)..

بردی شاعیر اۆز خالقى نئنگ مىللى و رئال قهرئمان لارئنى واصف ادیب، اولارئنگ خاق و حاقئقات اوغرونداقى غایدوسئز گۆرش لرینی اۆز شئغئر لارئندا، خاص – دا دابارالاندئر یار.

چئنارلى نئنگ چئنارئندان بوی آئپ،
 گۆللى داغدان آرصلان آلان سردارئم.
 فراغى نئنگ پأهیمیندن پای آئپ،
 آزاتلق سازئنى چالان سردارئم.
 صأحرام یالى گۆزلدینگ سن، گینگدینگ سن،
 یاشولى – یاش کیچأ، بارچا دنگدینگ سن،
 دوشمانلاری مردلیک بیلن ینگدینگ سن،
 یۆرکلرده کشبى غالان سردارئم.
 کیمیر کۆر دک فایئم قوشاپ بیلینگی،
 تولقوندئرئپ آغر ایلینگ سیلینی،
 بیریکدیرپ تۆرکمئلرینگ دیلینی،
 مىللى قهرئمانى بولان سردارئم.
 ایل اوغلى سن، ایل یولوندا جان بردینگ،
 ایل باهیدینی آراپ، غئرئل غان بردینگ،
 بايا زاهر، غارئپ لارا شأن بردینگ،
 کۆپ لرینگ آلفئشئنى آلان سردارئم.¹⁰¹

یوقارداقى قوشغى 1979 – نجى یئلداقى ایران تۆرکمئلری نینگ ساوت اوتونومیاسى نئنگ لیدری نینگ اورونباساری حۆکمینده تۆرکمئلرینگ "اۆز انقبالننگى اۆزینگ چۆزمکلیک" مسئله سی اوغروندا گۆرشپ، جانئنى پدا دن، ایران رئاکسیون لاری طاراپئندان حیلہ گآرچبلیک بیلن گیزلین آلدانئپ اوغورلانان و الهنچ غئناق لاردان سونگ آئنلان دۆرت تۆرکمئن گرچک ییگیدلری نینگ بیرى، شیرمحمد درخشنده توماجا باغئشلانئپ دئر.

¹⁰¹. Akbendi B., "Goşgylary", Şwetsiyada ýaşayan Eýranly türkmen, Türkmenistanyň "Dünýä Türkmenleriniň Gumanytar Birlişiginiň" agzasy, goşgynyň düzilen döwri 1985-1988 ýý.

آزاتلىق اوغرونداقى گۇرشلردە انزارلانئىپ، يوردوندان آيرا دوشن و حاضيركى دۇورده اروپادا ياشاپ
يۇران ايران تۇركمنلرى نينگ حاضيركى زمان يازئجى شاعيرى ب. دانگ اتار تخلصئندا (بگمراڧ گرى)
اۇز دۇردن "دۇرت گرچك" اتلى اثرينده هم بو دۇرت قهرئمانى شيله واصف اديار:

آى – يئل لار آيلانئىپ، دولاندى دۇور،
ينه – ده صأحراما چاپئلدى يالقئم،
ينه – ده دوغوردى دۇرت اگيرت مردى،
عابانى، كيميرى دوغوران خالقئم.

بيري بلند گريش هم اوچ سارسماز قالا،
دۇرتلر! دۇرتدينگ اننام داغئنى،
بيري تن بولوپ اويدى ايل – گونيم سيزه،
يۇرگينگيزه باغلاپ يۇرك باغئنى.

اق يولونگنز شريغات دى خالقئما،
پروانا دك پئرلاندنلار يالقئما،
واطان آسمانئندا دۇرت پارلاق يئلدنز،
عاجاپ دوغوپ، تأسين¹⁰²* ياشئپ گيتدينگيز.

"هر عۇمۇر دۇرديپ ادبى اثر،
عاجايئپ روباغى، قوشوپ گيددينگيز."

بو روباغى آيدئم بولدى ديللره،
انه لر هۇدى اديپ، سۇيدى بالاسئن،
يوغوردى زأحمته، سينگدى گۇللره،
خوش بزه دى غنز – گلينلر لآله سين.

"دۇرت يۆز شورا اگسىلمزلىك گۆيجىنگىز،
موقدس سۇيگىنگىز ھم – دە اۋوجىنگىز."

دوشماننىڭ پالتاسى اتمە دى اثر،
ير توتما دى یرسىز اوران تۆھمتى،
غان اوجاقلار گۆزە چاره تاپمادى.

"يىقئۇنپ دۆشندە دۇرت اُفت غايا،
غازاپ دونون گىيىپ، سىلكىندى تآهران."
قاھارلى غالقئۇنپ تۇورىز¹⁰³ دىر، شىراز،
اۋر بويونا غالىدى باطئر كۆردىستان".
اوق بولوپ دوشماننىڭ قالبىنى دشر،
دامجا – دامجا شھيدلریمىزىنگ غانى.

ايل گۆنىنگ قالبىندا ھمىشە ياشار،
توماچ، مختوم، واحدى ھم جۆرجانى.

"بىر گرچك انزننى مۆنگ گرچك توتار،

گىنگ جاھان ياغتئۇنپ، شانلى دانگ اتار." ¹⁰⁴

يوقارقى سطيىرلردن – دە آيدىنگ بولشى يالى، اۋز – خالقى نىنگ ياغنى انقبالى اوغروندا گۆرشن
دۇرت گرچگىنگ نأحاق اۋلىمىنىنە ايراننىڭ اھلى شأھرلرىندأكى پروگرسىو جمغنىت لر و اۋوزىسىون گۆيچ لر
قاھار – غاضاب بىلدىرىپ، دمونسىراسيا حرىكت لرىنى عاملا اشرىدئلار. چۆنكى اولار اۋز يوردوندا اگسىلمز
گۆيچ بولان "شورا" قوراملارى نىنگ و "اوتونوم تۆركمن صحراننىڭ" اينگ سۇيگىلى وكىل لرى دى.

¹⁰³ تۇورىز: تىرىز

¹⁰⁴ . Gery B. dañatar, "Yedigener", goşgylyar, Berlin – 1990 ý., 16 sah.

۳. گرى ب. دانگ اتار، "يىدىگن لىر"، قوشغولار، برلىن – ۱۹۹۰ يىل، ص. ۱۶.

دانگ آتارننگ دوردیجیلیگینده كۆپلنچ خالق قاهرئمانلاری نئنگ اوبرازی جانلاندئرئلیار. مونونگ
اۆزی شاعیرننگ وپات بولان خالق قهرئمانلاری بیلده دنگ درجه ده دوروپ گۆرشندیگی اۆچین خاص – دا
انئاندئرئجی چئقئپ دئر.

شاعیرننگ واطان باراداقی پلسه په لری¹⁰⁵ هم کلاسیک پوزامئرننگ چیر درجه دأکی اؤویشگین
لریندن گۆزباش آلیار. مونگا اونونگ "واطان" قوشغوسی هم دولی گؤوا گچیار:

سوراسالار دردلی یۆرك مكانئن،
قادرئنگ غایناغی ایل لرینگده دیر.
پر یۆزینده اینگ موقددس موقامی،
هۆدی – هۆدی دیه ن دیلله لرینده دیر.
باشئمدان گیتمه یار واطان هوواسی،
دنگ – دوشلار یۆزینی گۆرمک هؤوسی،
غانات قاقئپ گۆوین غوشئم طالواسی،
دگره سی غنیاقلی گۆنلرینده دیر.
سندده دیر گۆزباشی اینگ گۆزل دوغئنگ،
یورگیمی پارچالان، ایلکینجی سؤیگینگ،
مۆنگ دردینگ درمانی، غانئمی غایغئنگ،
صأحرامئنگ آل – یاشئل گۆل لرینده دیر.
داغ لارئنگا سئغئندئم سوراپ مرادئم،
آلس دان – آلسا یتیردیم دادئم،
عار – نامئسئم، گۆیجیم، غوجور – غایراتئم،
بوز – بولانئپ آقیان سیل لرینده دیر.
قئرق چمه سی دیه لآپدیم غارئنگی،
انچه یئلدا چکیپ یۆرین زارئنگی،
مۆنگ گزک آیلائسام یرینگ شارئنی،
گۆزیم شول قوماقسی یول لارئنگدا دئر.¹⁰⁶

گۆرنۆشى يالى، يوقارقى قوشغودا همه ذات چپر دويغى بيله بيان اديليأر.

واطانئنگ انه اورنوداقى مَاهيرلى هۆديسى قوشغودا عاجايئپ دويغى بولوپ يانگلانيار. بوز – بولانئپ آفيان اترك – گۆرگن دريالارى نئنگ سيل لرى باشئنى آسمانا ديكيپ دوران داغلارى يانگلاندئريار... بولارئنگ همه سى بييريگيپ، چپر اثرى خاص – دا، جوشغونلى اديار.

ايران تۆركمن لرى نينگ آراسئندا 1979 – نجى يئل لارئنگ اتابئندا ايل – گۆن ايچينده، ارکينليک اوچين حاقئقات اوغروندا گۆرشىپ، جانلارئنى قوربان ادن اونلارچا تۆركمن گرچكلرى نينگ بييرى هم گۆرگن باهلکه دير. دانگ آتار اوز دۆردن پواماسئندا، اونونگ واصفئنى آشاقداقى لار يالى صئفات لاندئريار:

قوچ بيگيدلر، لاله زارلى يولونئنگ،
گينگ صأحرامدا اوويشگۆن آتيان لاله سى،
اوزاق يئل لار اجير چكن ايليمينگ،
آرقاداغى دننگ هر گرچك بيگيدى.
اى، عزيز خالقئمنئنگ مَاهيريندن دۆرآن،
گرکلى دينگ بيزه هنيزلر اورآن.
عزيز گۆرگن آزالئغئنگ عاشئغى،
عزيزگۆرگن، صأحرامئرنئنگ گلشيگى.

اينگ گۆزل آرزونئنگ تشنه چؤل لرده،
دۆرتمكده عاجاپ باغى بوستانى،
آرزو اتدينگ عدالاتى اولكه ده،
اوز ارکين آزاد تۆركمنستانى.
گۆزيمدن گيتمه يار، گيتمز هم هرگيز،
شول باريان آيغئتلى اديم لر بيله،

قولتوغئندا خدئر دريانگ "انقبالی"،
 يورگينگده خالقئنگ، دؤنيانگ انقبالی،
 خيالئنگدا گلجک باهارلار بيله.

قولدائشئپ زأحمتكش داخانلار بيلن،
 سؤوشئپ اجيز غانخورلار بيلن،
 اوبا – اوبا شورالارى ديكلدئپ،
 پاك يوركلئ، اوبا غارئپ لارئندان،
 اجير چكن ايلينگ حاقئن آلاندا،
 يرسيزلر يرينه ايه بولاندا،
 آق قوش يالئ، يتگين يورأپ گلنگده،
 يازا اوريلردئ خازانلئ گؤيزلر،
 واصفئنگئ ادر دن اجيزدئ سؤزلر.

تؤمليگينگ عاشئقى بيگرنجئ دؤور،
 گؤريپ بيلمأن، بو عاجائئپ باهاري،
 گؤنبه – گؤندن آرتئپ، اووجئ قاهاري،
 گؤزلرئ غاماشئپ بيله يالقئما،
 دمير دئرناغئئ گزأپ خالقئما،
 سالاندا باشئندان گرکسيز اورشئ،
 اوندا – دا آرلايئپ، گؤراوغلئ كمين،
 ايل – گؤنينگ انقبالنئئ قوراماق اوچين.

دوشمان چؤرتجك دئ زيلئ تؤرمه ده،
 سن بولسا گيتديگيچأ تاپلانئنگ دوردئنگ،

يۆركدە غاينايان، غايرانتىنگ بىلە،
تۆرمانى – دە چىن مكدبە اۋوردىنگ.

گچىردىلر سىناغ، آيىلغانچ سىناغ،
گۆرىلمدىك جىناياتلار اتدىلر،
بىر سۇحر، گىتيرىپ، گۆزىنگ آلننا،
قوچ يولداشى سىد قوجوغى آتدىلار،
دىدى لىر: "يولداشنىڭ اق بايرامىنى،
گىتيرىپ، گۆزلرىنگ آلندا آتچاق،
سونگرا سنى، آزاد ادىپ تۆرمە دن،
اىل اىچىندە شىلە گۆررىنگ بايراتچاق،
اۋنگ گۆرگن مىش اول پاخىرى توتدىران،
سونگ ھمە گۆنۇنى دوستونا يۇكلۇپ،
ىنە – دە، قاھار – غاضاب قورشادى سنى،
توتاشدىنگ آلاولاپ اۋورىلدىنگ اودا.

آرقادا غنىڭ، اىنىڭ اق بايرامىنىڭ،
مردانا كىشىنى، گىتيرىپ يادا"
"من بىلە نامىسى چكىرىن ھرگىز"
- دىيىپ، بار بىگرنىڭ بىلە غنىردىڭ،
غازا بىلى گۆزلرىنگى دىكىپ گۆزلرىنە،
"الغنت – سىنگن" – يۆزلرىنە تۆيكۆرىپ.

قاراقچى لار اۋمىدلرىنى اۋزدىلر،
اىنگ سونگراقى چاره ناقنىش دۆزدىلر،

دیدیلىر: "ايندى سونگى وصيتىنگ،
 دیدیلىر: - ياز ايندى اينگ سونگى خاطنگ."
 اينگ سونگى خاطنگ - دا، ياشايشنگ يالى،
 بيزىنگ اوچين اينگ قنماتلى ساپاق دى.

آرزو دى، ائنام دى گوزل گلجگه؛
 ظولماتنگ سئناسن ياريان ساپاق لار.

دیدیلىنگ: "ايليم - گونيم، دوغان - غارداشم،
 مأهرئبان عايالتم عومور سئرداشتم،
 كوشگيم ايل مراد، ديك بولسئن باشنگ،
 مئىنگ اوچين غارا گيىپ، ياس توتمانگ،
 غم يوودئپ، گونى چوكگونلىك اتمانگ،
 چارقانداقلى يول دئر آزالئق يولى،
 غايا دك اينرلر يئقنلار گيدر.

اركىنلىك عاشغى بيگيدلر - غزلار،
 خازان ياپراغى دك دوكولر گيدر..."
 شيله خاطنگ هم - ده عومرونك غوتاردى،
 اينگ سونگى سار غئدنگ خالقا يتيردى،
 سونگ - دا باش گرام لئق قورشون گوله سى،
 بيز يورك دال، بيز دونيائى ياتئردى.
 اولكامى سارسئرنپ، يئقنلپ گيتدينگ،
 يئقنلان دك بلند داغنگ غاياسى،
 چئنار دك ياشنگى ديك توتوپ گيتدينگ،

نامئسئنگ، غاير اتئنگ عاقلئنگ ايه سى،
ايلينگ آرقاداغى، سار سماز سؤيه سى.

عزيز گورگن!

بىز هم بو گون يئغنائپ،
يادلایارس، سنينگ گچن يوللارئنگ...

غايئالايان ينه دىرى لر اوچين،
اوزيمينگ هم شهيدلرينگ سار غئدئن:
"اوزاسئن – اوزاسئن، بارها اوزاسئن،
دانگا سارى لاله زارلى يولئمنز!
اوزاسئن – اوزاسئن، بارها اوزاسئن،
تأ چئقئنچا ياغتى گونه ايليميز!"
شيله رأك قوتاريار سار غئدى، سوزى،
سئئلاپ دور بىزلرى سوراغلى گوزى ...¹⁰⁷

دانگ اتار شاعيرئنگ يوقارقى شاعيرانا سطيرلرى هيچ بىر كامنتاريا ماتأچ دأل. سطيرلر تاريخئنگ
اؤز ديلينده گورله يار. بو يرده همه ذات دوشنيكلي. اوندا گورگن بأهلكه نينگ مردانا اوبرازى جانلى
گورنوشده اوروبوينا غاليار. دينگه بىر حاقتقات سطيرلرينگ آراسئندا گيزلين ساقلانيار: اول هم، "گورگن
بأهلكه خئئر دريافينگ "انقبال" رومانئنى پارس ديلينه ترجمه ادبپ يوركأ اتئئپ دئر!".

¹⁰⁷. Şol ýerde, 30 sah.

حاضیرکی زامان دؤوردش شاعیرلار ئئمز ئنگ اینگ گؤرنؤکللی لری نینگ بیر – ده، ساوچی لاقامی بیلن ستار شاعیر دئر. اونونگ حاقنقی آدی عبدالستار سوقی بولوپ، 1325 (1944) – نجی یئلدا تۆرکم صأحرانئنگ صأحنه اوباسئندا دوغولیار. آتاسئنئنگ آدی اوسسا قلئچ مأمده، انه سینینگ آدی گؤزل.

ستار یاشلئقدان انه دن یتیم غالیار. اول 16 یاشدان باری قوشغی قوشیار. شاعیرئنگ دؤردیجیلیگینده تۆرکم خالقئ نئنگ رئال دورموشی نئنگ بیانی اینچه لیک بیلن انزارلانیار. خالقئنگ گؤن – گؤدرانی هم اونونگ شغئرلارئندا اوز آیدئنگ بیانئنی تاپیار. شاعیر کأبیر اتاپلاردا دورموشئنگ خالقا برن سؤتمیندن هم چت ده غالماندئر. 1355 – 1354 (1974-1073) – نجی یئل لاردا آمریکا امپریالیست لری نینگ غارشئسنا آئنپ بارلان حرکتلره قوشولانی اؤچین اول بیر گزک تۆرماً باسئلئپ، غئنالئپ ساقلانیار ... شیله لیک بیلن ستار ساوچی خالقئنگ آجئسنئنی – سؤجیسینی دنگ پایلاشئپ شاعیر حؤکمینده تانالیار.

ستار شاعیرئنگ دؤردیجیلیک گؤزیتیمی گینگ. اول دؤرلی فورمالاردا اثر دؤردیار. مثنوی، روباغی، پایاما، عومان، بیله کی بوغون اؤلچگلری بیله یازئلان دؤرلی شغئرلار اونونگ دؤردیجیلیگینده اولی اوروون توتیار. فورماسی نئنگ بای بولشی یالی، شاعیرئنگ تماتیک اؤرؤسی هم گینگ.

"عبدالستار ساوچی (ساوچی) بو گؤن خازار دنگزی نینگ گؤندوغارکنارئندان باشلاپ، خوراسان ولایاتی نئنگ اوغانستان بیله سرحدش گؤندوغار بؤلگیندأکی توربت جام شأهرلریندأکی یاشایان سألئر تۆرکم لرینه بارئنچا ایل – خالقئنگ آراسئندا اؤزینی تانادان شاعیر" ¹⁰⁸ بولسا – دا، اونونگ دؤردیجیلیگینده دینگه 1971 (1989) – نجی یئلدا اؤچ مۆنگ تیراژدا چاپ ادیلیپ دیر.

شاعیرئنگ (ساوچی) آدی بیله نشیر ادیلن شول یئغئندئسئندا اونونگ اینگ کأمیل قوشغولاری نئنگ اونلارچاسی پرلشديریلیپ دیر.

گلینگ، ایندی شول یئغئندی دان کأبیر قوشغا سر سالانئنگ. اینه تۆرکم لرینگ قائمی ساز قورالی بولان دوتار حاقئندا قوشغی. قوشغودا کأبیر تۆرکم موقاملاری نئنگ، سازلاری نئنگ دؤرییشی نینگ حاصیئلی آیراتئئلغی خاقئندا قی پیگیرلر اؤنسنیگی اؤزؤنه چکیار:

قورساغئندا عاشئقلارئنگ گؤزباشی،

سؤیگینی کیریشینده یاشادان دوتار.

"سؤیلی حالانئنی" چالاندا باغشی،

¹⁰⁸. Sowgy, Abdylsetdar, "Sawçy", goşgylar ýgyndysy, "Sähba" neşriyaty, ýaz 1992 - ý. 2 sah.

۶. سوقی عبدالستار، "ساوچی"، (مجموعه شعر)، چاپ "صهبا"، بهار سال ۱۳۷۱/ش. مطابق با سال ۱۹۹۲/م. ص. ۲.

پرده سیندن سؤیلا او غشادان دوتار.
 "گؤکدیه" موقاما دۆشنده باشلار،
 تأثیر قویوپ گۆزدن دؤکۆلر یاشلار،
 سآحر موقام" بیلله اویادنیپ قوشلار،
 بیلبیلله اوازئن دینگله دن دوتار.
 "آیرالتق موقامدا" یۆرکلر دنمار،
 دۆشینن بو سازئنگ اویونا چۆمر،
 "هۆره لر" ¹⁰⁹ موقامدا مایا دۆیه لنگ،
 آلمادئق کۆشگین آلدئران دوتار.
 "آت چاپار" آر بیگیدلنگ غایراتئن،
 "دمیر دونلی" گۆراوغلی نئنگ سئراتئن،
 "برکلی چوقای دا" خانئنگ هایباتئن،
 سرپایا دۆزیلمآن کۆیدیرن دوتار.
 "یدی مانظار" ساز ایچینده یاقئملی،
 "حاجی قولاق" دیسنگ چپر چکیملی،
 "بو جئت دیر" چشمه لر دی آقئملی،
 قوشلاری باشئندا قوندئران دوتار.
 کأ یرده ساللانئپ "گۆلخانئم" گچر،
 "یاندئم لاردا" یرده لردن اوت چئقار،
 "اۆچرادئم – دا" اواز آسمانا اۆچار،
 "تیلیم قئرق دا" زارئن زیرنن دوتار.
 "چاپایف" چالمانا چرمنسه قول لار،
 تۆرکمینیگ گۆلینده گۆرر گۆل لر،
 سایر اماز بیلبیل لر، ساقلانار دیل لر،

¹⁰⁹. بو موقامئنگ بیلله کی بیر آدی "مایا سپجه" دیر. تۆرکمینیستانئنگ خالق یازنجی و شاعیری د. قاسئم نوریادف اونونگ روایاتئنی ایل آراسئندان یۇغناپ نئشیر اتدیردی. بو حاقد ا گلجک موضو غلاردا اول روایاتی بریلدی.

شاعیرئىنگ "دوقماچى غىز" اتلى قوشغوسى 1979 – 1980 – نجى يئل لارئىنگ "أوتونوم" دؤورلرینده ایران تۆرکمنلرى نینگ مدنى و سیاسى اوجاغى قوراماسى نئىنگ اؤنگده بارئى عایال – غىزلارى توپارلارى نئىنگ آیدئم – ساز بؤلگینده چئئش ادیلیپ آیدئیلاردى:

خالى – خالىچا دوقاماغنىنگ هؤنارىن،
باش ياشئمدا اؤوى انم اؤورتدى.
دوقايان خالىنى، سؤييان زأحمتى،
نيلايىن غارئىلق غانئم قوراتدى.

دوقماسئز منگ گؤنىم هيچ هاجان گچمز،
قوراما يولداشئم، كسر غارداشئم،
سئندى – آلتئىن يوزىك منگ بارماغئمدا،
دانگ يئلدنز منگ هميشه ليك سئرداشئم.

بارلى غىزلار قول قاوشاندا مكديه،
خاسراتئمدان غارا مانگلايئما اوردوم،
غارئىلغى بئر گؤريپ اوليىمدن،

اؤزىمى غارانگقى توساغدا گؤرديم...¹¹¹

قوشغى دا تۆرکمن عایال – غىزلارى نئىنگ هم حاق – حقوق لارى اوغرونداقي طاغاللارى گؤرؤنيار.
بو بولسا، عایال – غىزلار آزادلىغى مسئله سينده سئار شاعیرئىنگ اوريچينال پيکير يۇرتمه سى دير.
شاعیرئىنگ "مازارئىنگ" اتلى قوشغوسئندا ايران – عئراق اورشونئىنگ الهنجلىك لرى بيان ادیلیار. شول

¹¹⁰. Şol ýerde, 18-19-20 s.s.

¹¹¹. Şol ýerde, 11-12 s.s.

غانلى جنگده بېگيدلرېنگ عۆمروڭنېنگ "گۆل – چمن چاغى" اون سكيز، اون دوقوز ياشدا وپات بولوشلارى
حاقنداقى چپر كارتننا قوشغودا شاعيرنېنگ يۆرك اغىسى بولوپ اشيدىليار:

... اوروش يئل لارننا دوشىگار گلدى،
سېنېنگ اون دوقوزنېنگ گۆل – چمن چاغى،
ظالم اوروش ارمان توپا باغلادى،
سن يالى قوچاغى، قوجامان داغى ...¹¹²

شاعيرنېنگ شئغر چپرچېلىگى حاقنداقى "قوشغى" اتلى اثرى پائزياننېنگ جادئلاجى گۆيجى بارادا
صوحت آچار. نوائى، بايرام خان، عندالئپ، دؤولت مأمدا آزادى، يالى اگيرتلرېنگ انلھامى بيله خالقنېنگ
آنغندا اوچمه جك ائز غالدئران شئغر صونغاتى نئنگ بيله كى "قوشغى نئنگ" هر بير سطييرينده اشگار
گورونيار:

سولطان سويين بايقاراننېنگ كوشگينده،
شير نوائىنگ دېلىنى سايرادان قوشغى.

تانگرسنندان اوزگه بولمادى بنده،
"هو – حاق" دېيپ قالبن غاينادان قوشغى.

اونونجى سنه لنگ سونگقى دؤورينده،
بايرام خان گچيپ دير شاعير اورنوندا.

قوشونا سردار بولوپ هند ديارئندا،
توركمينېنگ آدنى يايرادان قوشغى.

ينه گچدى انچا عشقنېنگ وكيلى،
قالبندا غاينادئپ مستانا گولى،
گۆل غنرئنگ عشقنېندا بگ عندالئبى،
بيلبيله منگزدېپ، سايرادان قوشغى.

سنگ انلھامنېنگ جادى مى دى سئر مى دى،
سانگا گيرن سنى الدن برمه دى،
پئراغنېنگ پدىرى دؤولت مأمدى،
"واعظ" درياسنندا بويلادان قوشغى...¹¹³

يار سوزيندن آلئپ سنئاما سسى،

¹¹². Şol ýerde, 13-14 s.s.

¹¹³. Şol ýerde, 70-71 s.s.

دېمك بېلە، شاعىر اۋزى نىنگ ھەم، پائىزىيا اتلى شول باي چىشمە دن سوو اېچىدىگىنى بللاپ گچيار.

ستار سوقى نىنگ سىياسى تىماداقى قوشغولارى ھەم سۈيۈلپ اوقاليار. شاعىرنىنگ 1981 – نجى يىلدا
بأرى ايران تۈركمەن لرى بابا تادا دووام اديان رئاكسىيون رژىمىنگ ماضمونى اساسىندا دۈردن "پنجە لنگەن غان
دامىپ دور..." اتلى باشلمە سى ھەر بېر تۈركمەننىنگ يۈرگى نىنگ اور غوسى بولوپ يانگلانىار:

بىر يۈزىندىن طولمىنگى دۈنيا كىسرىبىر گۈن سىنىنگ،
غان اېچىن ژىرال لارنىنگ داردان آسار بېر گۈن سىنىنگ.
غارىپ ايل لىر بېرىشىپ، تاخىنىنگ يىقار بېر گۈن سىنىنگ،
پنجە لنگەن غان دامىپ دور ظالمىمىر آمىرىكا سىنىنگ،
بىر يۈزىندىن طولمىنگى بېر گۈن مىسرى دۈنيا سىنىنگ.
سانى بېر مىليونى يىدى شىھىدلرىنىنگ، معاىپ لارنىنگ،
بىللى بېر چاق سانى يوق دۈر گلمدىك غاىپ لارنىنگ،
ھىزىر بونا چىن ظلموندىن سۈنگى تىتراپ دۈورىنىنگ،
پنجە لنگەن غان دامىپ دور ظالمىمىر آمىرىكا سىنىنگ،
بىر يۈزىندىن طولمىنگى بېر گۈن كىسرىبىر دۈنيا سىنىنگ. 115

ستار سوقى نىنگ "دىللىن اويام" دىيلىن اىرىندە، ايران تۈركمەن خالى نىنگ آراسىندا زىانلى عرف –
عادات بولان غىز ساتىپ، غالىنگ آماق يالى دورموش حاقتى بىان ادىليار. شاعىرنىنگ بولاردان باشغا – دا
"آيرالنىق موقامى"، "انە يىر"، "فراغى حاقتا"، "زأحمىت"، "سازلارنىم"، "اوستادلار يادىگارلىگىنە"، "تۈركمەن
حالى – حالچاسى"، "آيدىم – ساز"، "قنزل گۈرگن" يالى اونلارچا شىغىرلارى حاضىرىكى ايران تۈركمەنلىرى
نىنگ روحى مىرائىندىن و تارىخى مىدىنىتىندىن گۈزباش آلنىپ غايدىانلىغى بىلە خاص – دا غىزنىقلى دۈر.

حاضىرىكى ايران تۈركمەنلىرى نىنگ آراسىندا چاغالار حاقتا آلادا و اولارنىنگ مىللى تىربىھ سى
اوغرىندا قىياسلىق لىرە غارامازدان، اولار اوچىن آلادا ادىپ كآبىر ياش شاعىرلار و يازىچى لار يۈرىتە
اىرلەر ھەم دۈرتىارلەر. بولارنىنگ آراسىندا بىندىرتۈركمەن شىھرىندە ياشايان اوقىپلى ياش شاعىر عبدالرخمان دۈيە

114. Şol ýerde, 72 sah.

115. Şol ýerde, 92 sah.

جی (دیه جی) نینگ اثرلری ایراننگ کابیر غازیت – ژورنال لارئندا - دا چئقیار. اونونگ اثرلریندن آشاداقی "مأهیر" ¹¹⁶ آتلی قوشغوسی چاغالار بارادا بولوپ، چاغالار ادبیاتی ننگ گلجه گینی کسگیتله یان اثرلرینگ بیرى دیر:

چاغالارننگ مأهرى بيله، هر گۆجى ینگسه بولیار،
 باش برمه یان آتلارننگ، اۆستینه مۆنسه بولیار،
 غاملى، یاداو یۆزلره، گۆلكى گنیرسه بولیار،
 یۆرکلرینگ اوطاقتنا، گیریپ اوتورسا بولیار،
 حیوانلانگ دیلین تاپنپ، اویلرینه بارسا بولیار،
 مأهیرسيز میهمانا بال – دا برسنگ آجی بولیار،
 مأهیرلأ غوری چۆرک ده بالدان د – دا سۆجی بولیار،
 عزیز دوغانچقلارنم، گلینگ مأهریبان بولونگ،
 یۆرکلرینگ شأهرینده حۆکۆم سۆرینگ خان بولونگ.

"یاغشى سۆز یئلانى هیندن چنقارار، یامان سۆز غئلجی غئندان" دییلیشى یالی، مأهیر و یاغشلئق دییلن ذات دا اولی گۆجینگ یاتاندئغنا چاغالار هم گۆز یتیرملى دیر. یوقارداقی قوشغوننگ اساسی اۆزنى چاغالارا شو پأهیمی (فهم) اؤورتمکدن عبارات.

"آش" دییلن سۆز شاعیرننگ: "مأهیرسيز، میهمانا بال – دا برسنگ آجی بولار، مأهیرلأ غوری چۆرک ده بالدان – دا سۆجی بولیار" ... دیه ن سطیرلری بییک مختومقلی ننگ: "گلن آش دییپ گلمز، تورشوتماغئل یۆز، آشا ماتاچ دأل دیر، سۆزه میهمان دئر" دیه ن مشهور پأهیمدن اوغور الیار.

تامدئرئندا غارری اجم،
 بییشیریأر غنز غئن چۆرک.
 بییشیریأنی غارری اجانگ،

¹¹⁶ "Durmuş", ("Yol" mäjällesinin türkmançe älaväsi), şomare-ýe 19, bistom Fevriýe, enteşarat-i "Keýhan", sal-i 1992 /m., säf. 65

۱۷. "دورموش"، (یول مجله سینین علاوه سی)، شماره ۱۹، بیستم فوریه، انتشارات "کیهان"، سال ۱۹۹۲/م، ص. ۵۶

یوموشاجنق تۆرکمن چۆرک.

خوش بولوپ من، شاد بولوپ،

باریارن اونگ یانننا،

دییارین: های جان اجه!

کۆکه جیک بر-دا مانگا.

غارری انم دییار سۆیۆپ،

آل سنینگ پایننگ او غول،

آراسندا قالبئمنگ،

پرینگ باردئر سنگ او غول.¹¹⁷

"آش" شاعیر ع. دۆیه جی نینگ یوقارقى قوشغوسئندا هم بولان مَاهیر انه چۆرگی نینگ اوستی بيله آنگلانئلیار. بو قوشغی اۆزی نینگ میلی اهنگ لره بایلنغی بيله هم اهمیتلی دیر.

یوقاردا بللأپ گچیشیمیز یالی، چاغالار ادبیاتئنا بریلیان پاسگل چیلیک لره غارامازدان، بو ادبیاتئنگ اؤسجکدیگینه هم ائنام بار. سبأی چاغالار ادبیاتی اۆزینینگ گۆزباشئنی تۆرکمن خالقئ نئنگ فولکلورئندان آلئپ غایدیار. شول اساسدا چاغالارئنگ دۆرلی اویونلاری حاضیرکی دۆوره چنلی هیچ هیلی پاسگل چیلیک سیز دووام ادیار.

اگر شول دووام اتسه گۆزباشی خالق دۆردیجیلیگینه بولان چاغالار ادبیاتی هم دووام اتملی. هر هیلی یاغداى بولسا - دا، آدام ارکیندأکی بار بولان ممکین چیلیک لریندن پیدالانیار. اول ممکین چیلیک لرینگ همه سینی هر هیلی یاووز رژیم گلسه - ده، بۆتینلی کنترول لئغا آلئپ بيلمه یار. بو چاغالار ادبیاتی نئنگ گلجکی اؤسۆشینه بولان ائنامئنگ مثالئنگ هم بللی دیر.

حاضیرکی ایران تۆرکمنلری نینگ یاش یازئجی سی عبدالرحمن اونقئنگ اونق و ایری گۆرنۆشلی اثرلری پارس دیلینده نشیر ادیلیار. شول اثرلرینگ آراسئندا "سۆرتیک"، "تۆرکمن قصه لاری (قصه های ترکمنی)"، حکایالار یئغئندئسی، "اینچه بورون خاطیرالاری (بخاطر اینچه برون)"، "تۆم گیجه لرینگ ترینگیگینه (در عمق شبهای تار)" آتلی حکایالارئنی و پووست لرینی آغزماق بولار. ع. اونقئنگ "تۆم گیجه لرینگ ترینگیگینه" آتلی پووستی یۆریته یاشلارا نیتلنن اثر بولوپ، اوندا گۆرگن دریاسی نئنگ

¹¹⁷. "Mājālle-ye Seruṣ nowjāvan", vižename-ye torkmān alačyk, enteşarat-e "seruṣ", sal-e 1368, motabeq bas al-e 1992/ m., Tehran-

۱۴. "مجله سروش نوجوان"، ویژه نامه ترکمن آلاچق، انتشارات "سروش"، سال ۱۳۶۸/ش، مطابق با ۱۹۸۹/م، تهران.

کنارلارنندا قی تۆرکمن زاحمتکش بالقچی لارننگ یاشایش – دورموشی گۆرکزیلیار. اولارننگ دؤولت ژاندارم لاری طاراپنندان قولداننلیان سؤیتخور بایلارننگ غارشنسنا آلنپ باریان گۆرش لری هم بو اثرده انناندئرئجئلئق لی بیان ادیلیار.

بو پووست اون دؤرت یاشلی یتگینجک اوغلانننگ یاغنی لیریکی قهرئمانننگ دیلیندن بیان ادیلیار. اؤز – اؤزینگ بیله گۆرشمک طبیعات بیله گۆرش توتماق هم – ده شخص بیله گۆرش آلنپ بارماق – پووستینگ اساسی مؤهم ایدیاسی ننگ اؤزه نینی دؤزیار. بو گۆرشلر پسیکالوژیک انزارلامالار اساسندا چؤزیلیار.

اثرده بولوپ گچیان واقعالار ساده دیل ده بیان ادیلیار. اثردأکی واقعالارننگ و حادینالارننگ اثری گیدرلیلیگی اوقئجئنی اثره خاص – دا خنجولاندئریار. اوقئجی اؤزینی اثردأکی واقعالارننگ ایچینده یالی دوییار. اونونگ قهرئمانلاری ننگ آلیان هواسنندان دم آلیار.

اینه، "تۆم گیجه لرینگ ترینگلیگینده" اتلی پووستینگ شولار یالی حاصیتلی طاراپلاری اونونگ آتوری ننگ دؤنیأ پروزاسی ننگ غازانان لاری بیله تانشلئغئندان خابار بریار. اونونگ دؤردیجیلیگی شو اساس – دا اؤسیار، کامیللشیار.

بو یاغدا ی دینگه بیر ع. اونقئنگ دأل، ایسم سونگقئ دؤور شو تۆرکمن پروزاسی ننگ اؤستینلیگینی کسگیدیلیار.

ب). دورموش بيله ائلاشيان ماضمونلى اثرلر

بو ماضمونلى اثرلر حاضيركى دوام اديان دورموش شرطلرینه مجبورى ياغدايدا ائلاشئپ، كۆپلنچ اوتورئنگ باهبيدين اوغور آلسا – دا، بللى بير درجه ده خالقئنگ باهبيدلرینه هم كۆنيكديريلن دير. اوتورئنگ باهبيدى ديه نيميزده، بيز نامانى كۆز اؤنگونه توتيارئس؟

بو مسئله ايلكىنجى توباتدا اوتورئنگ اوز يوردوندا ياشاماق پرابلماسى اؤر بويونا غاليار. شونئنگ اؤچين اول اثرينده دورموشدا دوام اديان سؤتمگار رژيمه آچ – آچان كؤرشمكدن ساقلانيار. هر نامه – ده بولسا اونونگ اثرلرينده شول دورموشى اؤنده يان پيكيئرله ده غابات گلایمك چتین. اول اوتورلار اثرلرينده، كنايا، شيله هم پادتكستينگ كؤمكى بيله كا حالاتلاردا ديچك بوليان پيكيئرلرينى ياشئرن يوزه چئقاريارلار. يؤنه شول ياشئرنئلق خالقا اونچاقلى بير دؤشنيكلى بولمان غاليار. شيله ياغداي دا بو هيلي اثرلر دورموش بيله مجبورى ائلاشيان اثرلرينگ خاطرئندا تاناليار. آشاقداقى قوشغودا مونونگ آنئق مثالى باردئر:

يؤرگيم دار الئپ دؤنيانگ اورشوندان،
گيجه ليكده سر اديارين آسمانا،
غارا يرينگ غايغئسئندان بوشايان،
ايبيريارين پيكييريمي شول يانا.

ينلدئزلار قورناپدئر، شاديان مجلس،
اويناشئپ، كۆز قاقئپ، كؤليپ دور يره،
كاسى پروانا دك، كابييري كؤل يالى،
كاسى – ده شمع يالى بريار نور يره.

اي، ينلدئزلار، من بو تالانگچى يردن -
يادادئم، بو يردن كؤچه سيم گليار.
واخ، ديسه نانگ، منگ ينلدئزئم هاييسى دئر؟
اؤز ينلدئزئما طاراپ اؤچاسئم گليار.¹¹⁸

بو يرده اوتورئنگ آيتماق ايسله يان پيكييري پادتكستينگ كؤمكى بيلن خالقا يتيريلمك ايسله يار. ياغنى، ليريكي قهرئمان آسمان بيله، ينلدئزلار بيله گيلشيار. اولاردان دالدا¹¹⁹ ايسله يار. هر نامه – ده بولسا، ليريكي قهرئمانئنگ آنگ آياغئنى يردن اوزمكى خالقئنگ عمومى باهبيدينه دال. شيله اهنگداكى قوشغولاردا اؤندلجك بولونيان ايده يالار ياپئق و كؤمورتيك حالاتلاردا بولانى اؤچين، اول كؤپچيليگينگ آنكئندان داشدا غاليار.

¹¹⁸. “Durmuş”, (Ýol mäjälläsinin ...)/ görk. iş/...säf. 4.

¹¹⁹. دالدا: دلالت، ياردام، هاراي

كأبیر حالاتلاردا دووام ادیپ دوران دورموش آقئمی نئنگ سیلینه آقمان، اوزینگی یاتا سوودا دویماق اندیگی – ده ایران تۆركمن شاعیرلاری نئنگ دۆردیجیلیگینده آز دوشمایار. مثال اۆچین، اوبانگی سۆیمک قاوی ذات، اما ولین، شول اوبادا یاشایان آداملارننگ یۆرك اورغلارنئی دویمازدان، اوبانگی سۆیمک بو حاضیرکی زامان اتاپئندا پروزیادا معنی سنز بیر ذات بولوپ دوریار. غئناساق – دا، شیله اثرلر حالی – شیندی دۆرأپ دور. بیر بادا گۆرایمآگه اول هیللی اثرلر آقغئلی اوقالیان یالی هم. یونه اول قوشغولاردا خالقئنگ یۆرك اورغوسی نئنگ سسی اشیدیلمه یار.

مثال اۆچین، یاش شاعیر صالح چۆغانئنگ (چوگان) آشاقداقی قوشغی سننا اونس برینگ:

سندھ غالدی دنگ – دوشلارئم، یاشلئغئم،
غالدی غاملی گۆنلم، غالدی خوشلئغئم،
غونگشا اوغلان بوشلاپ آلان بوشلئغئم،
هنیزم دۆین یالی، مانگا دۆین یالی ...

اوبام ایندی مئدام یادلایان سنی،
بو یادلاما یاقیار یۆرگی تتی،
المئدام قوجاقلاپ سۆینینگ منی،
هنیزم دۆین یالی، مانگا دۆین یالی ...¹²⁰

بیر گۆرایمآگه، یوقاردا مثال آئنن قوشغودا هیچ هیللی دۆشنيک سیزلیک یوق. سۆزلر، پیکیرلر بر به – یر، اما اؤنگکی آیدئشئمنز یالی، خالقئنگ یۆرك دویغوسی، غایغئسی، غصّه سی و حاسراتی قوشغودا گۆرینمه یار. البته، چاغلق بیر عۆمرینگ باهار پاصلی. اوندا هیچ هیللی آلادا، غایغی – غام یوق. اما، اوتور ایندی چاغا دال آقا، آغا – غارا دۆشینیار. شونونگ اۆچین، اوندان خالقئنگ ایسلگی باشغاچا بیر زات.

یوقاردا مثال آلان قوشغئمنز دۆشنيکلی. اما حاضیرکی زامان اتاپلارئندا اونچاقلی بیر گۆمۆرتیک قوشغولاری دۆرتمک هم یونگ بولوپ باریار. مونگا مثال حۆکمینده، ع. دۆیه جی نینگ "گۆرینگ، گۆملپ بار یارئن" قوشغوسئنی توتوشلئغئنا مثال کئیریلی:

هر سۆزینگ غوشی اۆلكأمدن اۆچاندا،
تانشلق، سۆزلمه گینگ سرحدیندن گچنده،
من بیر غارئش یر آستئنا چکیلیان.
بو گۆن بیر آغر گلپ،
باش سانی چاغا غوشی،

دئرناقلا رننا آلئپ،
 اوچوپ گيتدى اولكأمن.
 ائسغئندان دوشىپ دىلیم،
 تئترأپ آياقلارئم،
 ينه گيرديم بير غارئش ير آستئنا.

ينه بير گون،
 اون سوزلمينگ بيبىلى،
 اوز اولكأمدە مانگا سويگى يوق دىيپ،
 غئشا غارشى اويكه لاپ گيتدى اوچوپ،
 ديل توتولئپ، دينگە زوردان آخ چكىپ،
 گيرديم ينه بير غارئش غارا قومئنگ آستئنا.
 ينه بير گون اون سانى گول،
 اق يوركلى سوزلوكيمز ينگ اون سانى كبه لگينه،
 باها برمان، ساودئللار يوزلرينى،
 كبه لكلى ياش ادىپ گوزلرينى،
 يوللوق طوپانى نئنگ ايچينه غارئلئپ،
 ارمان چكىپ گيتدى اولكأمدن آيرئلئپ.

من ينه – ده چكىلديم بير غارئش ير آستئنا.
 ينه – يوللوق طوپانى نئنگ ايچينه غارئلئپ،
 ارمان چكىپ گيتدى اولكأميزدن آيرئلئپ.
 من ينه – ده چكىلديم،
 گريشيمه دنگ گومولديم،
 گومولپ بار يان ينه،
 زوردان غئغئر يان ينه،
 اى بيبىل لر گولال ك لر، كبه لك لر!

منگ دادئما يتيشينگ،
 اندام – جانئم غئسئلئپ، توكئيپ بار يار دمىم،
 اى اولكأمينگ يار اوسئز لال ديل لرى،
 گلينگ، بير ذيكير چكىنگ،
 بلكى، قوواتا گليپ،
 يردن داشارى چئقايدئم.
 دوستلار! من اولپ بار يارئن،
 گورينگ گومولپ بار يارئن...¹²¹

¹²¹. “Durmuş”, / görk. iş/, ... 41 sah.

ایسم، بو قوشغودا ناهیلی پیکیر بار؟ خالق کۆپچیلیگی – اُدال، حاتدا اؤنگده بارنجی اینتالیگنسیا وکیلی هم مونگا دۆشینردن اجیز گلیار. مونگا گۆنأکار، البته، اونگا دۆشینمه یان آدام هم دال دیر. بو مسئله ده اوتوری – دا گۆنأکار حاساپلاماق بولماز. اگر پیکیرینگی حاضیرکی زامان شرطلرینده آج – آچان آیتماق ممکن چیلیگی دؤرانلیگینده، شاعیر سطیرلری بیله بیر چنلشئرئملاشدئرئپ هم دورمازدی. دورموشنگ بو هیلی یاپئق یاغداپی، دورموش بیلن مجبوری یاغداپی دا ائلالاشیان ماضمونداقی، شولار یالی اثرلرینگ دؤرمگینه سبأپ بولیار.

ج). دورموشی اؤندیان ماضمونلی اثرلر.

بو ماضمونداقی اثرلر حاقدا گۆررینگ قوزغالاندا، ایلکی بیلن شو سوراغ یۆزه چئقیار: "اول هایسی دورموشی اؤنده یار؟".

خالقننگ ائقبالننی همه طاراپلایئن تۆملۆگه طاراپ چکیان دورموشننی یا – دا، خالقننگ باهیدینی قاناغاتلاندریان دورموشی می؟ البته، ایراندای شرطره غاراننگدا، خالقننگ باهیدینی قوراماق ممکن بولوپ بیلمه یار. حاضیرکی شرطلر خالقننگ ائقبالننی بارها تۆملۆگه طاراپ چکیار. شونونگ اۆچین اونی اؤنده یان و دوام ادیب دوران ظولمننگ یۆزۆنه پرده چکیان اثرلر هم رئاکسیون رژیمننگ طاراپنندا دوریار.

خالق آراسندا اولدان شاعیرچئلنقدا – دا همیشه ایکی سانی توپار بولوپ دئر. بیر توپار کۆشکلرداکی حؤکیمروان لارننگ و پادشالارننگ قوللوغندا بولوپ، کۆشک شاعیری یا – دا خان باغشی سی بولوپ دئرلار. ایکینجی بیر توپار بولسا، خالق آراسندا یاشاپ، اونونگ یاغشی سننا – دا، یاماننا – دا دنگ یاراپ، دردینی چکیشیپ گلیپ دیر.

بییک عاقلدار شاعیرئمنز مختومقلی پئراغئنی غنزلباش لار طاراپنندان توتولاندا، آسترآبادننگ خانی اسنخان (حسنخان) اونگا کۆشک شاعیری بولوپ خندمات اتسه آزاد بولجاقدئغنی آیداندا، مختومقلی فراغی اونونگ بو پیگیرینی اینکار ادیب، کۆشک شاعیری بولماقدان بویون غاچئریار. سبأبی اول شاعیر کیشی نینگ عاقل – پایخاصی دینگه خالقننگ قوللوغندا بولاندا، ایل حالار اثر دؤردیب بولیاندئغنا دوغری دۆشینیار. کۆشک شاعیرلاری ننگ اثرلری نینگ ماضمونی همیشه اوتوران حؤکیمروانی واصف اتمکدن عبارات بولانی اۆچین، بیله اثرلر دورموشدان اؤزنگه بولیار. حاضیرکی دؤورده بیله تیپ داکی شاعیرلار دورموشنگ تۆملۆک شرطلری هم رئاکسیون رژیملر بیلن ائلالاشئپ، اولاری تانقیدا چکمکدن – ا گچن، غایتام خالق آراسندا دییلیشی یالی، اولارننگ یۆزینی یوماغی و آلئپ باریان ظولمی ننگ اؤستونی

باسئرماعی ماقصات ادینیآرلر. سونگگی 30 ینلئقدان باری بیلله ماضمونلی اثرلره ایران تۆرکمن ادیبئاتئندا آزدا – کآنده دوش گلسه بولیار.

شولارئنگ ایچینده تاریخ حقدا یازنلان اثرلرینگ هم یویولیان طاراپلارئنا – دا غابات گلسه بولیار. شیلله اثرلرینگ بیرى – ده، دین وکیلی آرازمحمد سارلی نئنگ "ترکستان در تاریخ (تاریخدا تۆرکیستان)" آتلی کیتابی دئر.¹²² بو کیتاپ تۆرکمستانئنگ فیلولوگیا علم لاری نئنگ دکتوری پروفیسور نورمحمد آشرپور مرداف طاراپئندان تانقیدا چکیددی. اول کیتاپدا تۆرکمستانئنگ تاریخی نئنگ XIX عاصرئنگ ایکینجی یارئمی بارادا دینی نکته ی ناظاردان درنگو ادیلیار. ایلیکینجی نوباتدا بلله ملی زات، بو کیتابئنگ حاضیرکی رئاکسیون ایده یالی بورژواز ایده یالوگلاری نئنگ قولداماعی بیلن ایران تۆرکمئلی نینگ اینتلیگئسیاسی پروگراسیو ایئنالارئنا غارشی گۆنیکدیرلیپ نشیر ادیلگی دیر.

بو کیتابئنگ آتوری آ. سارلی اورتا مکدبی قوتارئپ، قوم شأهریندآکی دینی مدرسه ده اوقاپ، دینی بیلیم آلاندان سونگ، بو اثرینی یازیار. اوندا بریلیان ماغومات لار، عمومان پارس - عرب دیل لریندآکی بار بولان بللی چشمه لردن و یورویا عالمئاری نئنگ پارس دیلینه ترجمه ادیلن ایشلریندن عبارات. شیلله هم آ. سارلی نئنگ بو کیتابئندا مختومقلی فراغی نئنگ شئئرلارئنی هم تاریخی چشمه گۆرنؤشینده اولانئلیار.

بو کیتابئنگ دولی آدی "تاریخدا تۆرکیستان و XIX عاصرئنگ ایکینجی یارئمنندا تۆرکمستانئنگ یاغدایی" دیلیپ آتلاندئرئلیار. بو ایش گیریشن هم – ده اؤچ بۆلکدن عبارات بولوپ، اوندا بیگریمی آتلی چشمه، ادبیات حؤکمینده سالغئلانئلیپ دئر.

بو ایش بارادا فیلولوگیا علم لارئنگ دکتوری آشرپور مرداف دولی تانقیدی ماغومات بریار.¹²³ شول تانقیدی ماقالانئنگ پارس دیلینه ترجمه سی گۆنبتار گرمانیادا نشیر بولیان "ایران تۆرکمستانی (ترکمستان ایران)" آتلی پارس دیلینده چئقیان قازیتینده هم چاپ ادیلیار.¹²⁴

آشرپور مردافینگ آیدئشی یالی، بو کیتاپ دا تۆرکمن خالق نئنگ تاریخئندا گچپ دوران حاقئقات گۆمورتیک گۆرکزلیپ، ایران قاراقچئلاری طاراپئندان تۆرکمن خالقئنا بریلن سؤتمینگ اؤستی باسئرئلماغا سئنانئلیار. بو کیتاپ دا، عمومان بوخارا امیرلیگی و XIX عاصرئنگ ائقتصادی – جمغئیت چیلیک هم – ده سیاسی یاغدای لاری بارادا گۆررینگ قوزغالیار. اثر علمی ایش بولسا – دا، اوندا علمی پرنسیپ دآکی

¹²². Sarly A., "Tokestan dār taryh (Nime-ye dovvom garn-e nuzdahom)", enteşarat-e "Ämir Käbir", Tehran- 1364 ş., motabeg ba 1985/m.

¹²³. ۱۹. سارلی، آ، "ترکستان در تاریخ (نیمه دوم قرن نوزدهم)", انتشارات "امیرکبیر"، تهران – ۱۳۶۴/ش، مطابق با ۱۹۸۵/م.

¹²⁴. "EDEBIYAT we SUNGAT", № 18-nji Mart, Aşgabat – 1988 ý.

¹²⁴. "Näşriye-ye Torkmänestan-e Iran", organ-e Kanun-e Färhängi wä Syýasy-ye hälg-e torkmän-e Iran, dower-ye ävväl, sal-e ävväl, şomare-ye 7, Berlin gärbî, sal-e 1988/m., säf. 5.

²⁰. "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگی-سیاسی خلق ترکمن ایران، دوره اول، سال اول، شماره ۷، برلین غربی – سال ۱۹۸۸/م، ص. ۵.

بریلیان فاکتار نابللی و گۆمۆرتیک یاغدا دا دئر. حاقنقی فاکتار ننگ اوستینی باسئرلیار. اوقنجی ننگ پیکیری اؤنگده بارنجی پراگرسو پیکیرلرینگ غارشسنا گونیکدیر یلمآگه چالشنلیار. آ. سارلی ننگ بو ایشی کابیر پارس یازنجی لار ننگ ایران پادشالغی ننگ باهیدلرینه خذمات ادیان علمی ایشلریندن هم ایکی اسه اؤنگه سایلانیر.

ایران ننگ مشهور پارس یازنجسی ا. جمالزاده اثرلرینینگ بیرینده، XIX عاصردا ایران پادشالغی ننگ کمچیلیک لرینی دوغور چئل گۆرکزیپ، شیله یازیار:

"... هدف از یادآوری این مسئله این است که سیاست های اشتباه حکومت های ایران در پیش گرفتن روش های ناشایست آزمندی و فساد کارگزاران دولتی، مسبب اینهمه خونریزی و جور و ستم، ویرانی و سایر ضایعات بوده است. اگر حکومت ایران در قبال ترکمن ها سیاست درستی را در پیش می گرفت و با آنان مناسبات صادقانه و خدا پسندانه ای برقرار می کرد بیگمان می توانست آنان را مطیع و آرام نگه داشته و به منبع سود سرشار نیز بدل نماید." 125 ...

شونونگ یالی غابات گلینیان متن لرینگ ترجیمه سی شوندان عبارات:

"... شیله مسألنی یادلاماقدان ماقصادئمئز: اولار ایران حؤکومت لری نینگ غویبرن سیاسی یالنگشلق لار نندان پیدالانئپ، دؤولت عملدار لاری ننگ اوز پیس نفس لری اوچین، سیاساتننگ نادوغری طاراپلارنی دورموشا گؤیبریپ، دؤرلی غان دؤکوشیک لره، جووؤر(جبر) – سوتم لره و اهلی ویرانچئللق لارا سبأپ بولوپ دئرلار. اگر ایران حؤکومتی تۆرکمن لرینگ اؤنگونده دوغری سیاسات آلئپ باران بولسا و اولار بیلن یۆرکدشلیک بیلن، خودانلقلی و خودای پسند غاتناشغی یولا قویان بولسالار، اونداه، شۆبه سیز تۆرکمن لری آرام و باقنا ساقلاپ، اوز کۆلتۆم گیردجیلرینه اوووریپ بیلردی لر." ...

اما بو گۆن تۆرکمن یازنجسی حاضیرکی زامان بورژوازیاننگ بیطاراپ عالئملا ننگ اقرار ادن حاقنقاتنا – دا، گۆز یومیار. حتدا اول ایران باسئپ آلنجی لاری ننگ رناکسیون سیاساتلارنی فاش اتمکدن ساقلانیر. اونداه حاقنقات بیئتپ گیدیار. مثال اوچین اول مختومقلی فراغی ننگ:

غافل لئقدا دشمان آلدی داشئمئز،

125. "Jänge torkmān", tärjomeye M.A. Jämälzade, Tehran – säf. 19

21. "جنگ ترکمن"، ترجمه جمالزاده محمد علی، تهران – ص. 19

داغاتی هر یانا دنگی – دوشمنز،
باش یلدا بیر کیتاپ ادن ایشیمیز،
غزئلباش لار آلئپ، ریگان ایله دی.¹²⁶

دیة ن سطیرلرینداگی "غزئلباش" سۆزینی آیتماقدان چکینیار. آ. سارلی یوقارقى بندداکی "دوشمان" سۆزینی هم "باسماچی" معنی سنندا گۆرکزیپ، باسماچنی هم غزئلباش لار دال – ده، ایسم مختومقلی نئنگ غارشئسنا گیدن سرحد بویونداقی یاشایان "تۆرکمن لر" دیپ دوشیندیریار. دورموشدا شیله گۆلکینچ ذاتلارا – دا غابات گلسه بولیار. اما مسئلانی بیله چۆزمک عاقلدار شاعیرئمنزنگ حاقنقی ماضمونئنداکی اؤنگه سۆریلیان آیدنگ و بللی فاکتلارنی یویماقدان باشغا هیچ ذات دال دیر. شیله لیکده، آ. سارلی نئنگ پیکیری علمی اصول و رئال گۆزیتیم لردن اؤران داشدا دوریار. ...

ایران تۆرکمئری نینگ آراسندا بو گۆرنۆشدکی ایشلر دورموشی اؤنده یان ماضمونلی اثرلر توپارئنا گیرییار. شونگا منگزش ایشلردن اسلام دینچی لارنگ آگیتاتورلارنئنگ بیرى حلیم بردی عادل-ئنگ (1984-1982) ییلاردا چاپا طاییارلان قوشغولار یئغئندئسنی هم گۆرکزمک بوللار. اول یئغئندی دا، عومان حاضیرکی رئاکسیون دورموشی اؤنده یان دینی ایده یالار واغظ ادیلیار.

1955 – نجی ییلدان باری ایران پادشالغی نئنگ غارشئسنا یۆزه چئقان گۆیچ لری، توتالیتار رژیم طاراپئندان پئترادلاندان سونگ، دورغونلق یئل لاری نئنگ اتابی باشلانیار. شول دؤورده گۆرگن رادیوستانسایسی نئنگ پروگرامالارنی آلئپ بارانلارنگ بیرى ده، نوربردی چۆرجانی دی. اول رادیو دا ایشله مک بیلن دورموشی اؤنده یان ماضمونلی اثرلرینگ انچه مه سینی دؤردیپ دیر. اونونگ اثرلری نینگ بیرى "گیمن (سرود)" حۆکمینده اقرار ادیلیپ، اول تا 1979 – نجی یئل لارا چنلی گۆرگن رادیو سنندا هر گۆن افیره غوییریلیاردی.¹²⁷ اول شیله ماضموندا بریلیار:

دۆنیأ سانگا قوانیار، آدنگ اولی، ایرانئم،
باطرلارنگ قورایار هر طاراپدان، ایرانئم،
گۆلیستاننگ گۆل آچئپ، میوه بریار، ایرانئم،
تازه دۆنیأ ایچینده آدنگ بلند، ایرانئم،
کۆنه تاریخنگ اتلی بیزه قوانچ، ایرانئم،

¹²⁶. Sarly A., "Torkestan dār. ...", /görk. iş/, sáf. 82

¹²⁷. Mo,iyni Ä., "Jografiya wä. ...", /görk. iş/,

ياشا، واطانئم، ايران، ياشا هميشه ليك سن،
دوشمانا دوشمان واطان، دوستننگا خايئرلى سن،
اور – آتا توپراغئنگا سن، خيانت قدم باسان،
اودا قورسالار گوزى، ايرانلا گوز غارالدان،
ينگيش بيزينگ بيلن دير گورش ميدانا واطان.
ياشا ياشا شاهئئمز، ياشاسئن بيزينگ ايران،
آچئلدى اقبالئئمز، گچدى اول غارا دؤوران،
طاييار ايران ميللتى برسە شاهئئمز پرمدين،
تازە دؤورانا غارشى بيز گيدريس قوللاشئبان،
ياشا ياشا شاهئئمز، ياشاسئن بيزينگ ايران،¹²⁸ ...

عمومان أهلى ايران خالق لارئنا، خصوصان – دا تورکمن خالقئنا اونگايلى گون گورکزمديک
محمدرضا شا پهلوى بو يرده عادالاتلى شا حؤکمينده واصف اديليپ عارشا چئقارئليار. يونه ولين شيله بير
عارشداقى اوتوران و آمريکانتنگ اينگ سونگقى اوسن ياراغلارى بيلن گؤمولىپ ياتان سؤتمكار پادشا، اينگ
سونگوندا، تاريخئنگ زيبيل غابئنا آتئلدى. ايسم - ده، شولار يالى بى عادالاتئغى واصف ادیان اثرلرينگ اقبالى
شول هيلي بولماقدان باشغا يولى بولئپ بيلرميكا؟!

اينه شولار يالى ماضمونلى اثرلر دورموشدا بولوپ دوران سؤتمه باش اگيپ، اونگا "هاوا" ديبانى
اوچين، خالق طاراپئندان قابول اديلمه يار. اول هيلي اثرلر تيز گوزدن دؤشيار.

شيله ليكده، بو هيلي اثرلر دينگه بير خالقئنگ سؤتمكارلرينى واصف ادیان، دابارالاندئريان اثرلر دال –
ده، ايسم گؤس – گؤنى خالقئنگ غارشئسنا گونيك ديريلن اثرلر دير. ...

III- نجى باي: ايران تۆركمىنلىرى نىنگ ادبىياتى، دىل، يازو مدنىتى و ساز صونغاتى

شاعىرچىلىق يولونىنگ تارىخى گۆزباشى (كۆكى):

مركىزى آسيا خالقلىرى نىنگ دىل و ادبىيات تايدان بىرى – بىرىنه باغلاننىشى اوز گۆزباشنى عاصرلارنىنگ جۆمۆشىندىن آلنىپ غايدىار. بار بولان ماغولماتلارلا گۇرا، شول رگيوننىنگ كۆپ يىرلىندى دىنگە سۆز باباتدا دال، ايسم ادبىياتنىنگ دۆرلى فورمالارى باباتدا هم باغلاننىشى نىنگ، بىرى – بىرىندىن گۆزباش آلنىپ غايدىان يىرلىنه كۆپ دوش گلاسه بوليار.

دىل و ادبىيات هر خالقنىنگ مدنى تايدان اؤسۆش مرتبه سىنى گۆركىيار. هر خالق اوز روحى ايسلگىنى قاناغات لاندۇرماق اۆچىن، بىله كى بىر قونگشى خالقنىنگ مدنى غازانچلارنىندان بللى بىر درجه ده پىدالاننىپ دۇر. مونونگ اوزى خالق آرا قاتناشق لارى نىنگ يىغلاشماغىنا اونگىلى تائىر ادىپ دىر. بو پروسس ادبىيات عالمىنده – ده، بولوپ گچىپ دۇر.

اورتا و گۆنبتار آسيدا بللى بىر تارىخى شرطلرده دۇران عاراپ، پارس و تۆركى ادبىيات عاصرلارنىنگ دوامىندا بىرى – بىرى بىله غاتناشق، ائىنىشىپ گلىپ دىر. تۆركى ايل لرىنگ اىنگ قادمى لارى نىنگ بىرى بولان تۆركمىن دىلى هم شىله تائىرلرىنگ نىتىجه سى بىله باغلاننىشقا اؤسۆپ دىر. حاضىركى دۆوره غارانىنگدا گچن عاصرلاردا شىغىر چىرچىلىگىنه پارس هم – ده عاراپ شىغىر دۇردىجىلىگى نىنگ تائىرى اوران گۆچلى بولوپ دۇر.

اۇنگى دۆورلرده مكىپ – مدرسە لىر آخون - ملالارنىنگ گۆزگچىلىگىنده بولوپ دۇر و شولارنىنگ اولار اوقوو – يازوو دۆزگۆنلىرى بويونچا اؤورنىلىپ، بو ياغداى عاراپ دىلى و ادبىياتى نىنگ تۆركمىن ادبىياتىنا اورناشماغىندا اولى رول اويناپ دۇر. ¹²⁹

هر دۆورده عالمىلار، شاعىرلار و حۆكىمدارلار هايسى دىل جمغىتت ده رول اوينا بولسا، شول دىلىنگ ادبىياتىنى اولاننىپ دۇرلار. اونونگ شىغىر دۆزىلىش فورمالارنى هم يازغىلارنى اوز يىرلى ادبىياتىنا گىرىزىپ دىرلر.

¹²⁹. Durdyew K., “XIX asyr. ...”, / görk iş/

VII عاصرلاردان باشلاپ، اسلام دینی عاراپلار طاراپنندان اورتا آسیا اورناشدئرلنئپ دئر. اسلام دینی تۆرکمن لرینگ آراسنندا ایلکینجی گزک 674 – نجی یئلدا خوراساننگ عاراپ حاکیمی بولان عبیدالله بن زید طاراپنندان گنیریلیار. ن. ریچارد "بوخارا تۆرکمن لرینگ تابئن لئغئندا عبیدالله ننگ زامانندا عاراپلارا پاچ – خنراچ تۆله ماگه بویون بولسالار – دا، اولارنگ تابئنلئغئنا گچمأندیرلر." ¹³⁰ شوننگ اۆچین، شول دؤورده بوخاراننگ پادشاسی ملیکه بیرنأچه ماحالا چنلی اول یرده حؤکومروانلق سؤریپ دیر. اوندان سونگ 697 – نجی یئلدا اومیة ابن عبدالله اورتا آسیاننگ رگیون لارنداقی خالق لاری عاراپ لارا تابئن اتمک اۆچین، کؤپ آادا ادیار. حؤجاج ابن یوسف، آمودریاننگ دمیرغازئق طاراپلارنا چنلی اؤزونه بویون اگدیرپ دیر. اینگ سونگوندا بولسا، 706 – نجی یئلدا "قتیبه بن مسلم بایکند دییلن یری قورشاپ، 709 – نجی یئلدا اورتا آسیانی آچیار. توغشادا، قتیبه طاراپنندان بوخاراننگ حؤکومروانی بولوپ سایلانئپ، اول یرده 32 یئل (707-739) حؤکومروانلق ادیار. ¹³¹

شول دؤوردن باری عاراپ و تۆرکمن یازئجلارنگ آراسنندا دؤورینگ سوسیال و جمغنیة چیلیک دورموشی ننگ شرطرینه گؤرأ، گینگدن پیدالانئلئپ گلینیپ دیر. شیخ حافظ، شیخ سعدی، جلال الدین رومی، قانی یالی شاعیرلارنگ دوردیجیلیگنده مونونگ آیدنگ مثالئنی گؤرسه بولیار. اولار عاراپ دیلی نینگ و ادبیاتی ننگ دؤرلی چیرچیلیک فورمالارنی گینگدن اولانماق بیلن پارس ادبیاتی ننگ عاراپ لاشئپ گیدمگینه تأثیر ادیب دیر.

شول دؤورده شیله یاغدایلار یوزه چئقئپ دئر:

عاراپلار دینی ایده یالارنی یایراتماق و آقائلق سؤرمک اۆچین، هر خالقنگ اوستینه جوزانلارنندا، ایلیکی باشدا اولارنگ یازوو – ادبیات میراثلارنی یوق ادیب دیرلر. "ماخمت کاشغارلی (محمودکاشغری) – ننگ آیتماغئنا گؤرأ، تۆرکمن خالقنگ 24 سانی طاغمالاردان عبارات بولان حارپلئغی بولوپ دئر." ¹³² شول حارپلارنگ شیله تالانگچئلئغئندان آمان غالماندئغی اۆچین اول حاقددا دؤرلی روایاتلار بار. پارسلارنگ ادبیاتنی بولسا بۆتینلی یوق ادیب بیلمسه لر – ده، اونونگ دویپ – دؤزگۆن گراماتیكالارنی عاراپلاشدئرئپ، اۆیتگدیب دیرلر و بو دیلی اساسی اوزه نیندن اوزیب، اونگا اپ – اسلی زیان یتیریب دیر.

¹³⁰ Sarly A., "Torkestan dār ...", / görk. iş /, 16 sah.

¹³¹ Riçard N., "Fāra-ye Buhara - dāstāvārd-e gorun-e vosta", tārjome-ye Māhmud Māhmudy, enteşarat-e "Bongah-e nāşr-e ketab", Tehran – 1348 ş., 1969 m.

۲۷. ریچارد. ن. "فرای بخارا – دستاورد قرون وسطی"، ترجمه محمود محمودی، انتشارات "بنگاه نشر کتاب"، تهران - سال ۱۳۴۸ ش.، ۱۹۶۹ م.

¹³² Абул- Газы Бахадор хан Хивинского, «Родословная Туркмен», издательства АН СССР – Москва – Ленинград 1958 г., 54 – 53 с.

اسلام ایدیالوگیا سئنی دولی دۆشیندیرمک¹³³ اۆچین، عاراپلار اینتالیگنسیا وکیل لری نینگ اۆستی بیلە عاراپ دیلینده یازوو یایرادنپ، اهللی دؤولت ایشلرینی عاراپ دیلینده آلتپ بارنپ دنرلار. شیلە لیکده، شول دؤورده ایکی حاتدا کابیر حالاتلاردا اۆچ دیل یوراپ دیر.

عاراپلار نینگ حاکیمیتی نینگ بیر نأچه عاصر لاپ دووام اتمگی نتیجه سینده، عاجامی (عاراپ بولمادئق) خالقار نینگ یازووی ننگ و ادبیاتی ننگ کۆپ بؤلگی آسنمله شئپ، عاراپ دیلی نینگ کۆپ اولانلماغننا و ادبیات دا تازە چپر چیلک فورمالاری ننگ یۆزه چنقماغننا سبأپ بولوپ دئر. شئخ حافظ، شئخ سعدی، جلال الدین رومی، قآنی و بیلە کی شاعیرلار اوز یازوونئی عاراپ دیلینده اؤورنیپ، پارس دیلینده قوشغی دوزیپ دیرلر. مثال اۆچین، حافظ دینی کیتاپ لاری یاد توتوپ دئر، شونونگ اۆچین هم "حافیظ – حافظ (یاد توتغر) دیه ن لاقاما لایئق بولوپ دئر.

سلجوقلی لار ایمپریاسی باشلاناندان سونگ، اۆچ دیلینگ (تۆکی، پارسلی، عاراپ دیلی) آراسئندا مدنی آرا-باغلانئشغی ننگ بولاندئغنی قادمی بیر روایات خابار بریار:

... "یغنی، دؤولت گۆجی تۆرکمئلرینگکی، مدنی غاتناشق پارسلار ننگی، دین غاتناشق عاراپلار ننگی بولوپ دئر".¹³⁴ – دیپ، ادبیاتی عالم دوردیف، قاقاجان اوز علمی ایشینده بللیک ادیار.

البته، شول دؤورده تۆرکمئلر ادبیاتئندا اولی بیر اؤسۆش گۆزه ایلمه یار. اما سونگاباقا، سلجوقلی لار دؤورینده مارو (مرو)، بوخارا، خیوا، بایکند یالی اولی علمی مرکز لری دؤرأپ، اولار اسلام دینینگ گۆندوغاری حؤکمینده مشهورلئغا ایه بولوپ دئر. اول علمی مرکز لردە دینی کیتاپ لار بیلە بیرلیکده، یاتلانئپ گچیلن کلاسیک لار ننگ پارس دیلینده یازان اثر لری هم اؤرنیلمآگه باشلانئلیار. اول کیتاپ لاردا چپر دؤردیجیلیکدن باشغا – دا، ماضمونی بویونچا دینی دۆشینجه لر، گومانیستیک پیکیرلر هم، خالقننگ جمعیت چیلک غاتناشق لاری ننگ دؤرلی سوسیال اساسلاری – دا ایشله نیلیپ دیر. تۆرکی (تۆرکمئلر) دیلینده اینگ گۆرنیکلی ایش بیتیرنلرینگ بیری عالیشیر نوائی بولوپ دئر. شونننگ دؤوریندن باری، ائلایتا – دا XVI عاصر دان باشلاپ، پارس ادبیاتی هم تۆرکمئلر اوقئجلاری ننگ آراسئندا یایراپ، اوندان دگرلی پیدالانئپ دنرلار.

"گۆندوغار علمالاری اوز شاگیرت و طالب لارئنا سعدی شیرازی ننگ مشهور "گۆلیستان"، "بوستان"، اثر لری بیلن بیرلیکده، "غوشلار ننگ صؤحبتینی (منطق الطیر)" هم اؤوردر اکن لر".¹³⁵

¹³³. دۆشیندیرمک: (دۆشۆندیرمک)

¹³⁴. Riçard N., "Fära-ye Buhara ...", / görk. iş /,

¹³⁵. Durdyew K., "XIX asyr. ...", / görk. iş /,

XVIII-XIX عصر تۆركمن ادبىياتى نئنگ تارىخىندا تۆركمن خالقى نئنگ بىيىك عاقتلدارى، عالم شاعىرلارى نورمحمد عندالىپ، دؤولت مأمىد آزادى، مختوم قلى فراغى، ملاء نفس يالى بىرناچه شاخصىت لىر يۆزه چىققىپ دىر.

"XIX عصر نئنگ كلاسىك لارى مسلمانچىلىق شرط لىرینه برىلن شاخصىت لىر دىر. اولار "قورآن نئنگ" تاغلىماتلارنى اقرار ادىپ دىرلر، خودايى حاق، اونونگ وكىلى محمد رسوال الله نى برحاق دىيىپ دؤشىنىپ دىرلر." 136

شولار نئنگ آراسىندا مختوم قلى مدرسه لىر ده اوقان يىل لار نئدا و اوندان سونگ دؤنيا نئنگ دؤرلى كؤنچكلرىنده، ائلايتا - دا ايران، عراق و هىندىستان يالى يورتلارا ادن سىياحاتلارى دؤورىنده 137 پارس و عاراب ادبىيات لارى بىلن اؤزباشداق غزئقلا نئپ دىر. اول دؤرلى كىتاپ لار نئنگ اىچىنده ابونصر الفارابى (اوزلىغ بگ بن طرخان) 138، ابورىحان البىرونى، ابن سىنا، عمر خىيام ... يالى عالم لار نئنگ، حافظ، عمادالدىن نسىمى، جلال الدىن رومى، فرىدالدىن عطار، عاليشىر نوائى و فضولى يالى كؤرنىكلى شاعىرلار نئنگ اثر لىرى بىله خاص - دا، اىچكىن تانئشئپ دىرلار. اؤز دؤردن قوشغولار نئدا اولاردان اوغور آلئپ دىر. اىسم - ده، اول "سن بولسام" دىه ن بىر قوشغوسىندا اولار نئنگ آتار نئنى حور مات بىلن توتىار:

ابو سعید، عمر خیام، همدانى،
فردوسی، نظامی، حافظ پروانی،
جلال الدین رومی، جامی النامی،
اولار نئنگ يانئندا من همسان بولسام ... " 139, 140

مختوم قلى پئراغى دىنگه بىر اولار نئنگ دؤردىجىلىگىنه ايه رمان، اىسم اولار نئنگ هايسى دىر بىر آيدان پىكىر لىرىنى، اؤنگه سؤرن اىده ياسئنى غايتالامان، اولار نئنگ واطان سؤيؤجىلىك، گومانىسم، اركىن سؤيگى و بىله كى باباتلاردا قوزغان مسئله لىرىنى XVIII عصر تۆركمن ادبى دور موشى نئنگ كسگىتلى مسئله لىرى بىله اوتغاشدئرئپ، چىر دؤردىجىلىگى نىنگ رئاللئغنى كؤچلندىرىپ دىر.

136. Durdyew K., "XIX asyr. ...", / görk. iş /,

137. كآبىر اىده يالاردا مختوم قلى اول يورتلارا كىتمزدن، اولار حاقدا گر كلى ماغوماتلارى بار اكن! - دىيلن، پىكىر لىر هم بار.

138. هو أبو نصر محمد بن محمد بن أوزلغ بن طرخان، مدينة فاراب، وهي مدينة من بلاد الترك في أرض خراسان،

139. "Ak ýol", (Ýol mäjälläsinin türkmançe älaväsi), Ýusof Gojuk, şomare-ýe 25, enteşarat-e "Keýhan", Tehran - sal-e 1992 m., säf. 12.

32. "آق يول"، (بول مجله سىنين ترمكجه علاوه سى)، يوسف قوجق، شماره 25، انتشارات "كیهان"، تهران - 1992 م.، ص. 12.

140. [در ایام تدوین، و طی و دفاع این رساله تا سال 1995، در مورد این شعر مختوم قلى هیچگونه اظهار نظرى وجود نداشته است. در طی تحقیقات تدقیقى آثار مختوم قلى از جانب دكتور آشورپور مرداف در سال های 2001-2006، این شعر از مختوم قلى از سوى وی به عنوان اشعار الحاقى به آثار مختوم قلى اعلام گردید. البته نمونه اشعار دیگر مختوم قلى که با مضمون فوق مطابقت دارد، در دسترس مى باشد (د.خ. اونق-تورنتو)].

شيله هم اول اوز حالئالارئندان گۆندوغار قوشغى چپرچىلىگى نىنگ گىزلىن سئزلارئنى، تأسىن طلسم لرىنى اؤورنىپ دىر.

اوقاپدئم سعدى نىنگ من "بوستانى"،
گۆر نه عاجاپ حاقانى نئنگ "مدائىنى"،
ايستار من "شاهناما"، "ساقى نامانى"،
مألىك عمر بيله سؤلىمان بولسام".¹⁴¹

يوقارقى بند ده آيراتئن آدى توتوليان "شاهناما" اثرى نىنگ اوتورى فردوسى پارس خالقى نئنگ آراسئندا "پارس شئغرىئىتى نئنگ آتاسى" حؤكمينده تاناليار. اول اثرلرىنده عاراپ سؤزلرىندن پيدالانمان، پارس دىلىنه غايتادان رواج بريپ اؤسدۆرمك اؤچىن، اول دىلىنگ قادمى سؤزلرىنى يىغناپ، "شاهناما"¹⁴² اثرىنى دؤردىپ دىر. اول اثره اورتا عاصر پارس ادبىياتى نئنگ ايلكىنجى فوندامنتال كرپىچى حؤكمينده غاراليار. "شاهنامانئنگ" باش قهرئمانى رۆستم - و- زال دئر. اول أهلى تۆركى - تۆركمن لرىنگ آراسئندا - دا يۇرگۆنلى اوقالتپ دئر. حتى اونونگ دؤيپ ماياسى قادمى تۆركمن اپوسلاردان عبارات دىيپ حاضىركى عالئملا نئختاپ گچيارلر.

"قونگشى خالقلارئنگ كآبير عالمى رۆستم اوبرازئنى ايلكىنجى دؤران ىرى اورتا آسيا توپراغئندا ياشان قادمى ساكالارا دگىشلى دىر دىيپ تاصدئق لايارلار."¹⁴³ "پرافسور ى. ا. برتلس يىنگ غارائىشئنا گؤرأ، رۆستمىنگ اوبرازئنى تۆركمن فولكليورلارئنا حاصىئتلى بولان فيگورا، ازىلن لرىنگ بللى بولان گؤراوغلى سى بيله دنگشديرمكلىك خاص گؤرنىكلى بولاردى."¹⁴⁴ بو ياغداى بولسا تۆركمن فولكليورلارئندا رۆستمه چت ىرلى حؤكمينده دأل - ده، ايسم اونگا اوزلرى نىنگ قادمندان گلىان سؤيگۆلى و حورماتلى قهرئمانى حكمنده غارالاندئغئنى بلله يار.

شيله ليكده عالئمئنگ بو پىكىرىنه قوشولوپ، مختومقلى هم اوز گزگينده فردوسى نئنگ "شاهناماسى نئنگ" باش قهرئمانى رۆستمه سالغئلانمان، خود تۆركمن خالق دؤردىجىلىگينده ايشله ن رۆستم اوبرازئنى، ياغنى خود "تۆركمن رۆستمينه" يۆزلىنىپ، اونى اوزىچه ايشلاپ دىر. پاراساتلى شاعىرنئنگ ادبى ميراثئندا ادىل گؤراوغلى بولشى يالى رۆستم دىر زال هم سىمپاتيا بىلدىرىليار. شاعىر اولارئنگ قهرئمانچئلئقلى حركتلرىنه تۆيس يۆركدن قووانيار.¹⁴⁵

¹⁴¹. Pyragy Magtymguly, "Saýlanan eserler", Aşgabat – 1988 ý.

¹⁴². بو اثر حاقدان ايران تۆركى لرىنگ آراسئندا دىسكوسيون غارىش لار بار. اولار بو ايشىنگ قورالان دؤورينده تۆركمنىستاندا بيله گۆرىنگلر يوق دى، بلكى، اوقوچى طالئپلار و داشقى اوقئجىلار اؤچىن تازە ماغولمات حؤكمينده سرادىلياردى. (اوتور-دونق)

¹⁴³. Зарыфов Х.Т., 4 «К изучению Узбекского Народного Эпоса», Москва – 1958 г., 103 стр.

¹⁴⁴. Çaryýew Myrat, "Oçerkler, Magtymguly we halk döredijiligi", "Ylym" neşriyaty, Aşgabat – 1983 ý., 123 sah.

¹⁴⁵. Şol ýerde, 123 sah.

مختومقلى اوز قوشغولارنىدا فردوسى نىنگ خالق آراسىندا ادئغان قهرئمانلارى نىنگ اوبرازلارنى پيدالانسا، اۇنگە سۇريان ايده يالارى نىنگ، نىغتاماق ايسله يان پىكىرلىرى نىنگ خاص تائىرلى بولجاقدئغنا اننائىپ دئر. شونلئق بيله، شاعير اول ديوانداقلى اوبرازلاردان اوز گرگىچە اولانئىپ دئر:

"... هانى اول ايسگندر دؤنيانى آلان،
رؤستم و زال اؤتدى قلئجنى چالان..."

يا – دا:

ظئون بارئىپ، رؤستم زال زور سالسا،
رؤستمىنگ دردينه من درمان بولسام.¹⁴⁶

يوقاردا غنىغاچا گؤرىپ گچيشيمىز يالى، مختومقلى نىنگ دؤردىجىلىگىنده بيله كى يورت لرىنگ هم ادبياتى نىنگ باى بازاسنى پيدالانماقلى، اونونگ اثرلرلىنى خاص – دا اؤويشگؤنلى ادبىپ دىر. شيله اؤويشگؤنلى ليك بيله كى تۆركمن شاعيرلارنىنگ دؤردىجىلىگى اؤچىن هم مشهور دئر. بىز بو يرده دىنگه بىر شاعيرنىنگ، مختومقلى نىنگ قوشغولارى نىنگ مثالنىدا شول اؤويشگى نىنگ اهمىتىنى اشيگار اتمآگه سنئانئىق، قوشغولارنىنگ معنى – ماضمون، ايده يا، اوبراز تايىدان گؤزباش چشمه لرى بارادا هم اوزاق گؤرىنگ گچدىك. اما شيله چشمه لرىنگ فورما باباتداقلى تائىرلى بارادا هم گؤرىنگ اتسه بولاردى. ...

¹⁴⁶. И. Н. В. 1123 б 126 стр.

2. ایراننگ قانمی ادبی چشمه لری نینگ مختومقلی ننگ دوردیجیلیگینه

تأثیری.

یوقاردا بللاپ گچیشیمیز یالی، عاراپ، ادبیاتی، خصوصان پارس ادبی دوردیجیلیک لری اورتا آسیاننگ جمعیّت چیلیک شرطلرینه گورأ، تۆرکمن کلاسیک مدنیتیینه – ده آرا لاشئپ دئر. البتّه، عاراپ - پارس ادبیاتی ننگ تأثیری تۆرکمن کلاسیک ادبیاتی ننگ همه وکیل لرینه - ده گوررینگ سیز یتیب دیر. ائلایتا – دا آل مختومقلی ننگ دوردیجیلیگینه تأثیر یتیریپ، اونونگ اوستی بیلن بیله کی کلاسیک لارا – دا گچیپ دیر. شوننگ اۆچین بیز آشاقدا دینگه مختومقلی فراغی ننگ دوردیجیلیگی بیله پارس کلاسیک ادبیاتی ننگ مللی باغلانئشقلاری بار اداقی مسأله سر ادیب گچریس.

شیله هم بو مسئله بارادا ی. ا. برتلس – ینگ آچئق بلان بلیگینه یۆزلنسک، " ... XIV - نجی عاصردان باری، گوندو غار اولکه لرینده غزل اولچگینه قوشلان قوشغولار اینگ خنجولاندئرئجی و لافنظلی قوشغولار خاطرئندا دوروپ دئر. شول اولچگه باغلانئشقلی دا اونی اساس توتونئپ دوزیلن قوشغلاردان دینگه بیر پارس لار دال – ده، تۆرکی – تۆرکمنچه شئغر صونغاتی ننگ قالدیلارئندا هم شاعیرلار شئغر دوردیب آیدئپ دئرلار. شولارنگ آراسئندا، لطفی، امیری، یقینی، برهان الدین سیواسی، سقاک (سکاک)، عمادالدین نسیمی، عطائی، علیشیر نوائی، نورمحمد عندالیپ، دؤلت مأمدا آزادی و مختومقلی یالی شاعیر یازئجلارنگ آدنی گتیرسه بولیار.¹⁴⁷ اولار سونگق عاصرلاردا تۆرکی – تۆرکمنچه ادبیاتی ننگ اؤسمگی و گۆله مگی او غورئندا اولی رول آلئپ بارئپ دئرلار. " شونگا باغلانئشقلی لئقدا مختومقلی فراغی ننگ اثرلرینده – ده، " غزل " فورمادا قوشولان قوشغولار اونونگ دیوانی ننگ اساسی ستونینی دوردیار.

مختومقلی ننگ دوردیجیلیگینه پارس کلاسیک لرینگ قادا – دوزگۆنلرینه تابئن اثرلر کۆپ دوش کلسه بولیار. مونگا مثال اۆچین، شو آشاقداقی اثر " عروض قوشغی " دوزیلیش اولچگینه ایشلنئپ دیر:

غالمامئش بو کۆنه دۆنیأ روؤستم ایله زالنئا،
 غره بولما ایکی گۆنلیک ایگی و ایچگی مالئنا،
 حاقئقات عارفنی گور، آطلاسئن بردی شالنئا،
 تور سآحر، مختومقلی، یئغلا بو گۆن اوز حالئنگا،
 ارته اول محشر گۆنی درلاپ اویالمازدان بورن.¹⁴⁸

¹⁴⁷. بو دؤورده، برهان الدین و قول مسعود و شیخ اوغلی صدرالدین شیله هم یقینی و میرزاگدایی و سکاک و امیری و لطفی و میرزا حیدر همچین مقیمی ... بو عاصرننگ II – نجی یارئمئندا، تۆرکمن ایلیندن بولان علیشیر نوائی اتلی عالم دۆنیأ کلیار. اول سلطان حسین باقراننگ عالم وزیر ی بولوب دئر.

¹⁴⁸. Pyragy Magtymguly, "Saýlanan eser.", /görk. iş./...

گۆرنۆشى يالى، شاعير ننگ "اۆلمسدىن بورون" آتلى مخمسى¹⁴⁹، "رمل – مسمط – محذوف" اۆلچگينده دۆز يليب دىر. اونونگ "استمن"، "عاشق بولموشام" آتلى مخمس لرى – ده شول اۆلچگده، "پوقارايام (فقر ايم)" آتلى قوشغوسى بولسا "رمل – مربع – محذوف" اۆلچگينده دۆز يليب دىر.

معلم بولشى يالى، مختومقلى ننگ قوشغولارى دىنگه اۆلچگ تايىندان دال – ده، ايسم ماضمون باباتدان هم پارس كلاسيك لرينگ شول دؤوردكى دوردن اثرلرى بيله ياقىندان تاننىش بولاندىغى گۆركز يار. مختومقلى اثرلرى نىنگ دوردن اۆچ بۆلگىدىن قاوراغىنى بوغون اۆلچگده قوشوپ دىر. شول اۆلچگده اۆنگدن دورغونلاشان 11، 8، 7، 11، 16، 15، 14 بوغونلى مۆچبرلر هم اولانلىق، آراسىندا 11 بوغونلى قوشغولار – دا آزلق اتمه يار. اما اولاردان باشقا 16، 15، 14 بوغونداق قوشغولار ننگ همه سى عروض اۆلچگينده بولوپ، پارس ادبىياتىندا هم شول اۆلچكلرده دۆرلى شاعيرلاردان قوشغى دورد يليب دىر.

مختومقلى فراغى ننگ اثرلرى نىنگ پارس شاعيرلارى ننگ اثرلرى بيله باغلاننىشقى يىرلرىنى تايماق غاتى قىن دال. اونونگ اۆچىن پارس ادبى چشمه لرىنداكى يۇرگونلى قوشغى واريانتلارى ننگ دۆرلى اۆلچكلرىنى عمومى و غىسغا شكلىنده بارلاپ كچمك كرك:

غزل – VII عاصردان بارى اۆسۆپ گلن بللى ماضمون و فورما اۆلچگلى قوشغولار دىر. اونونگ هر بندى ايكي سطرىدن عبارات بولوپ، بىرىنجى بيت "a-a" گۆرنۆشده، غالان بيت لرى b, a, w-a, g-a, d-a ... يالى قافىلاشيار. بو اۆلچگىنگ گۆرنۆكلى وكىلى شىخ حافىظ بولوپ دىر.

قاصدا (قصيده) – مۆچبرى 15 – 2000 بيته چىلى آرائقدا بولوپ، حاضىركى دؤوره چىلى اولانلىق گلىنىان قوشغولار دىر.

مثنوى – هر بيتىنگ ايكي مصراع سى بولوپ، هر مصراع اوز آرا قافىلاشدرىپ دۆزىلن شىغىرلار دىر. جلال الدين بلخى ننگ "مثنوى سى" سعدى نىنگ "بوستانى" نظامى ننگ "خمسه سى" شول اۆلچگده دۆز يليب دىر.

¹⁴⁹ خمس يا تخميس به مسمط پنج مصراعى مىگويند كه چهار مصراع اول آن هم قافيه (مصراع) هستند. معمولاً دو مصراع آخر خمس تضمينى از يك غزل مشهور است.

قطعه – اسلامدان اؤنگگی عاراپ پواز یاسئندا – دا یۆزه چئقئپ دئر. اول مؤچبر تایدان 2 – دن 20 بنده چنلی بولان شئغئر فورماسی. اولاردا سطیرلرینگ همه سی بیر منگزش قافیالاشیار. اگر – ده بیر قاصئدا یا – دا غزالدان بللی بیر ماضمونلی بؤلگی سایلانسانگ، شول بؤلک بیر قئطعه بولیار.

گۆندو غارئنگ مشهور شاعیری رودکی دن بیر قطعه:

" زمانه پندی آزاد مرد داد مرا،

زمان را چو نکو بنگری همه پند است،

بروز نیک کسان که گفت غم مخور زینهار،

بسا کسا که به روز تو آرزومند است،"¹⁵⁰

Şonuñ transkripsiýada ýazylyşy:

Zamaneh pändi azad märd dad mära,
Zamanep ra ço näku bängäri häme pand äst,
Be ruz-i nik-e käsan ki goft gäm mähor zinhar,
Bäsa käsa ke beruz-e-to arzumänd äst.

تۆرکمن دیلینده ترجیمه سی:

مردانا آزاد پند بردی زامان بیزلره، گۆر قاراپ،
چوخ عاجاییپ گۆزلسنگ، شول زامانئنگ هرسی پند،
یگدیر گۆنی، اول خالایق، دیدی غم چکمه مئراد،
چوخ انسان لار سن گۆنینگه آرزومند.

مختومقلی نئنگ شو اولچگده دۆزین "عالمه بلگیلی دیر" اتلی قوشغوسی قاصئدا، غزال، قطعا
گۆرنیشه قوشولوپ دئر:

اؤزگه عاشق لارئنگ بولسا پایی بند زولفی تارئنگا،
من غارئپ بندائینگ هم آیاغی، هم الی دیر.
غایری لار بزم ایله سه خوش کؤنگلیمی یار،
مجلس ایچره یاد ادیدینگ اول غارئپ غایغئلی دئر.

¹⁵⁰ Färivär H., "Taryh-e ädäbiyat-e Iran wä taryh-e şo,era", entesarat-e "Ämir-Käbir", Tehran – 1958 m.M.Z., 1924
39. فریور حسین، "تاریخ ادبیات ایران و تاریخ شعراء"، انتشارات "امیرکبیر"، تهران – ۱۹۵۸/م.م. ز. ۱۹۲۴.

گۆرنیشی یالی، شاعیرئنگ یوقارقى شئغرى بيله رودكى نینگ قوشغوسى اولچگ، فورما و قافیه تایدان بیر منگزش دیر. البته، مختومقلی ننگ قوشغولارئندا شونگا منگزش دوردیلن اثرلره ("غاشی یای"، "ای دوست"، "بیقرارام دوغروسى"، "غام چنقار"، "صدجان" و بيله کی لر) کوپ دوش گلسه بولیار.

مسمط – دوزیلن هونجی یالی بیر قافیه لی 3، 4، 5 مصراع دان عبارات بولوپ، سونگکی مصراع سی بولسا ایراتئن قافیه بيله دوزیلیار. شول حالات دا اونگا:

موراپیا (مربع) – دورت مصراع دان عبارات، اوچ مصراع سی اوزارا قافیالاشان قوشغی.

مخمس – باش مصراع دان عبارات بولوپ، دورت مصراع سی قافیالاشان اثر.

مسدس – آلتی مصراع دان عبارات بولوپ، باش مصراع سی قافیالاشان قوشغی. 1796-1733 – نجی بدللاردا یاشاپ گچن شاعیر شاهاپ اصفیهانی مسمط – مخمس اولچگینده دوزن اثریندن بیر مثال:

"نوروز فراز آمد با اختر پیروز،
با اختر پیروز فراز آمد نوروز،
گشتند برفتار یک اندازه شب و روز،
شد مهر به بیت الاشرف ای ماه شب افروز،
وقت است که گیری ره بوستان و گلستان." 151

ترانسکرپسیون گۆرنیشی:

Nowruz fāraz amād ba ähtär-i piruz,
Ba ähtär-i piruz fāraz amād nowruz,
Gäştänd beräftar ýek ändaze şāb-o-ruz,
Şod mehr be beýt-il-äşräf eý mehr-i şāb äfruz,
Vägt äst ki giri räh-i bustan-o gülistan.

ترجمه سی:

نوروز ایبندی همراسی ینگیش یئلدنز،
ینگیش یئلدنز بيله ایبندی اول نوروز،
عداتچا گچدی دنگ گیجه و گوندیز،

¹⁵¹. Şol ýerde, M.Z. 1924.

بلند كعبانگ اۆستينده دير گۆن، اى عزيز،
گيتمك واقتي بولدى بو گۆليستانا.

گۆرنيشى يالى "مسمط - مخمس" اۆلچگينداكى اثرينگ 4 مصراع سى اوزارا قافيا لاشئپ، باشينجى مصراع سى بولسا آيراتئن قافيا بيلن علاماتلاندرئلئپ دئر. مختومقلى نئنگ "نوروزدان سنى" اتلى اثرى هم ماضمون و اۆلچگ تايئندان بو مثال آلنان اثر بيله بير منگزش چئقئپ دئر:

باغنغا گيرسم سآحر، بيليل بولوپ سالسام اويون،
غافلاتا غالسا راقئپ، بيردم سالتشسام قول بويون،
حاقدان اۆزگه چاره يوق دور، نأ قئلار من نيلايين،
اينچه بيل، شيرين زبان، كيدر توپوق سن غاز بويون،
ساقلاسن تانگري پناهئندا يامان گۆزلردن سنى ...¹⁵²

مختومقلى نئنگ "گۆلينگ سنيگ"، "شاتلق بيلن"، "يوسف ديه ديه"، "اۆلمسدن بورون"، "ناس اتان"،
"چيليم"، "بيلمزمينگ"، "كۆنگۆل دير ويران"، "بيريانا بولسام"، "ايندى"، "بولودا غاردى منى"، "غالماغالى
نيلارم"، يالى بير توپار قوشغولارى - دا "مسمط - مخمس" اۆلچگينده قوشولوپ دئر.

منوچهرى اتلى پارس شاعيرئنگ "خازان" حاقدا بللى اثرى "مسمط - مسدس" فورماسئندا دئر:

"خيزيد و خز آريد كه هنگام خزان است،
باد خنك از جانب خوارزم وزان است،
آن برگ خزان بين كه بر آن شاخ رزان است،
گوئى كه يكي پيراهن رنگ رزان است،
دهقان به تعجب سر انگشت گزان است،
كاندر چمن و باغ نه گل ماندونه گلزار".¹⁵³

Transkripsiýasy: ترانسكريبسيون گۆرنيشى
Hizid-o-ház arid ki hengam-i házan äst,

¹⁵². Pyragy M., / görk. iş /, 179 sah.

¹⁵³. Färivär H., / görk. iş /, ...

Bad-i hunāk āz janeb-i harāzm wāzan āst,
 An bārg-i hāzan bin ki bār an šah-i rīzan āst,
 Gu'yi ki 'yeki pirāhan-i rāng rīzan āst,
 Dehgan be tā'ājob sār-i āngošt gāzan āst,
 Ki-āndār çāmān-o bag ni gül mand-o ni gülzar.

ترجمه سی:

تور گتیر خاز¹⁵⁴، خازان هنگام گلیپ دور،
 سالقن شمال، خوارزیمدن اوسیب دور،
 مل – شاحادان گویز یاپراقلا ریاغنپ دور،
 گویا بیر اشیکلرین بویاپ دور،
 بو باغ ایچره نه گول غالدی نه گولزار.

مختومقلی هم "کونگلوم" اتلی اثرینی مسدس فورماسیندا دوزیپ دیر:

عالم لار سوزینی دینگله، نصیحاتن آل گوتر،
 تور حاقننگ درگاهینه مناجات قنل، قول گوتر،
 ریاضت ننگ یوکینی آرقان یوزین، سال گوتر،
 بو ایش مردینگ ایشی دیر، مردانا دور، قول گوتر،
 کامیل آیاغا باش غوی، یالانچی دان، ال گوتر،
 توبا قنلپ، بیر پیرینگ توپراغنا بولان کونگلوم.¹⁵⁵

روباغی – دورت مصراع دان عبارات بولوپ، اوچینجی مصراع سی آزاد قافیا و بیله کی اوچ مصراع سی بولسا اوزارا قافیالاشیارلار. تورکمن شاعیرلاری ننگ آراسیندا روباغی بیله غنرقلانان آز بولوپ دئر. مختومقلی ننگ قوشغوسیندا روباغی دوش گلمه یار. XX عاصرنگ ایکینجی یارمئیندا بو اولچگده تورکمن صأحرالی کومیش دپه شأهرینده یاشاپ گچن آراز محمد شاعیری "آرام" تاخاللوصی بیلن روباغی اثرلری دوردیپ دیر.

تورکمن ادبیاتیندا پارس ادبیاتی بیلن بیر خاطر، یوقاردا یادلاننلان اولچکلردن باشغا – دا، "ترجیع بند (بند غایتالانماسی)"، "موستازات (مستزاد)"، "نغز"، "توشیح"، "تاصنیف"، اولچکلرده مختومقلی ننگ اثرلرینده گورونمه یار.

شیله لیک بیله، یوقارداقی آیدنلانلاردان چن توتساق، مختومقلی ننگ دورلی اولچکلرده دوردن شغئرلاری دینگه بیر اولچگ بابتدا دال، ایسم اوزی نینگ چپرچیلیگی جأهتدن – ده مرکزی آسیاننگ شغئر صونغانیندا پارلاک یئلدنز بولوپ لاووردایار.

¹⁵⁴. خاز (خز): شو یرده بادا معنی دا،

¹⁵⁵. Pyragy M., " Saý. ...", /görk. iş/

3. حاضیرکی دؤورده شاعیرچئلنغنگ یولوندا "آق قوشغی"

XX عاصرئنگ بیرینجی و ایکینجی یارئمی نئنگ سپگیدینده یاشاپ گچن ایرانئنگ پارسی شاعیری نیما یوشیج – ینگ پارسچا شئغر عالمینده دؤردن اؤیتگه شیک فورمالارئندان سونگ باشلانان تازه بیر چیرچیلیک یولی اؤنگکی قالنپ لارئنگ اؤلنگؤسیندن چئقئپ، تازه بیچؤوه ایه بولدی. اول تازه فورما پارس شئغر ادبیاتئندا "شعر نو" (تازه شئغر)، یاغنی "آق قوشغی" دیلیار. اونى پارس ادبیاتئنا ائمنقلی اورناشدئران شاعیر نیما یوشیج دیر.

شاعیرئنگ حاقئقی آدی علی ایسفندیار بولوپ، نیما یوشیج اونونگ لاقامی دئر. اول ائبراگیم (ابراهیم) آتلی بیر خانئنگ ماشغالاسئندا 1315 –نجی ه.ش. یئلدا مازاندران ولایاتی نئنگ نور اطرابی نئنگ "یوش" اوباسئندا دؤنیاً ایینیار. شاعیرچئلئق یولوندا مشهورلئغا ایه بولوپ، 1963 – نجی یئلدا دؤنیادن اؤتیار.¹⁵⁶ حاضیرکی واقئندا نیمانئنگ اؤیی ایرانئنگ مدنیت میراث لاری قوراماسی نئنگ طارپئندان موزه ی ادیلدی.¹⁵⁷

"آق قوشغی" فورماسئندا قی شئغرلاردا اؤلچگ، بللی بوغون بولمایار. موندا دار قالنپ دییلن غولباغلائیجی دؤزگؤن لر یرینی آچئق و آزاد دؤزؤملر بیله چالئشیار. سونگکی واقئلار بو فورماداقی اثرلرده کؤپلنچ قافیا – دا بولمایار. قافیا عموماً قوشغی نئنگ بوتیه وی اهنگینده بلی بیر ترتیب ده دال – ده، قوشغی نئنگ اوزئنا باغلئئندا اولانئلیار. قافیا دییلن مسئله شاعیرئنگ اوز ارکین دویغوسئنا باغلی بولوپ، گرک یرینده بولوپ، گرکدال یرینده هم بولمان بیلر. مونگا نیما یوشیج – ننگ دؤردیجیلیگیندن بیر مثال آلالی!:

می تراود مهتاب،

می درخشد شبتاب،

نیست یکدم شکند خواب به چشم کس و لیک،

غم این خفته چند،

خواب در چشم ترم می شکند ...¹⁵⁸

¹⁵⁶. Dästgeýb Abdulla, "Nima Ýuşij", (nägd-o-bärräsi), enteşarat-e "Pazänd", Tehran – 1354 ş., 1976 m., säf. 5.

۴۴. دستغیب عبدالله، "نیما یوشیج"، (نقد و بررسی)، انتشارات "پازند"، تهران – ۱۳۵۴/ش، ۱۹۷۶/م، ص. ۵

¹⁵⁷. Häsän zadeh, "Don'ya-ye sohän", mäjälle, çap-e: "çaphane-ye Ziba", şomare-ye 49, enteşarat-e Tehran – 1371 ş., 1992 m.

۴۵. حسن زاده، مجله "دنیاى سخن"، شماره ۴۹، چاپ: چاپخانه "زیبا"، انتشارات تهران – ۱۳۷۱/ش، ۱۹۹۲/م.

¹⁵⁸. Dästgeýb A., "Nima Ýuşij", /görk. iş/, 23 sah.

ترانسکریپسییاسی: Transkripsiýasy

Mitaraväd mähtab,
 Midärähşäd şäbtāb,
 Nist ýek dām şekānād hab be çeşm-i kas-o leyk
 Gām-i in hofteýi çänd,
 Hab dār çeşm-i tārām mişekānād...

ترجیمه سی: Terjimesi

... یالپنلدا یار ماھتاپ لار،
 یئادئرایار شبتاپ لار،
 هیچ بیر کسینگ گۆزۆنده، اوقی کسيلمس بیر دم ،
 اما،
 بو اوقوچئلنگ غامندان، اوقی منینگ ترگۆزۆمده دؤوۆلیار...¹⁵⁹

شولار یالی ارکین قوشغی فورماسئندا سونگقى دؤورده کأبیر یاش شاعیرلار یؤریته اثرلر دؤردیپ اوغرادئلار. شيله ليكده، حاضیركى دؤورده ایران تۆركمن و پارس ادبى دؤردیجیلیك لرینده آق قوشغی بارها اولی اهمیتته ایه بولوپ باریار. بو فورمادا اثر یازماق اؤز غارایشئنى آزاد – ارکین آیدنپ بيلمکده شاعیرا دولی مؤمکینچیلیك بریار. شونونگ اؤچین بو تیپ دأكى شئغرچئلئق یولونا "شعر-ی-آزاد"، یاغنى "آزاد شئغر" دییلیپ هم آت بریلیار. نیما یوشیج – ینگ دؤوریندن باری بو فورمادا شئغر دؤردیان بللی پارس شاعیرلاری نئنگ خاطرئندا احمد شاملی (احمد شاملو)، اخوان ثالث، فروغ فروخزاد، س. کسرائی، س. سپهری، ح. مصدق، م. گرمارودی، ... یالی اونلارچا شاعیری آتلاندئرماق بولار. بیله قوشغی فورماسی حاضیركى زامان ایران تۆركمن شاعیرلاری نئنگ دؤردیجیلیگینده – ده اؤز تآثیرینی یتیرمان دورمایار. مثال اؤچین، دانگ آتار شاعیرئنگ "یدیگن لر" آتلی قوشغوسى مونگا گؤوآ گچیار:

گۆن گچیار،
 آی آیلانیار،
 یئل لار،
 بیرى – بیرى نینگ انزنندان،
 ال یتمز ماقصادی انزار لایان،
 ایرگینسیز کرون دک،
 شول ینگپ باریار، ینگپ باریار...

¹⁵⁹. Goşgylaryň terjimesi awtordan .

غار اۆستۆنه غار دۆشيار،
 غوبار اۆستۆنه غوبار...
 يامانلار ئىمىز، ياغشئلار ئىمىز،
 ياغشى گۆنلر ئىمىز، يامان گۆنلر ئىمىز،
 گۇيا،
 هيچ هاچان،
 هيچ هيلي حاديتا بولمادئق يالى،
 شول گۆمۆپ بار يار، گۆمۆپ بار يار...
 غار اۆستۆنه غار،
 غوبار اۆستۆنه غوبار...
 گۆنئمه يانگى يالى،
 مراد آقانىنگ عايالى –
 قونگشئمىز سولطان اجه،
 غار اۆيۆنگ داش ايشيگينده،
 سولوپ گيدن دۆشگينده،
 دولان آينىنگ ائشئعئندا،
 پيشگه سيني سۆيندريپ،
 سۆيجى – سۆيجى گۆررينگينگ،
 داتلى بالا دۆندريپ، ايگ اگريپ اوتورانى ...¹⁶⁰

بو اق قوشغى فورما تايئندان پارس ديلينده "بحر – ي – طويل"، ياغنى "اوزاق پاياما (poema)" ديبليار.
 اثرينگ دوامئندا سولطان اجه آغئقلارئنا دولان آيلى آراسسا آسمانداقى يئلدئزلارنىڭ آدئنى بيريىن – بيريىن
 ساناپ، اولارنىڭ حأصيتلرى بيله غاباتلاشدئرئپ، هر سينه 1980 – نجى يئلداقى ايران تۆركمنلرى نينىڭ
 آتونوم گۆرشينده وپات بولان تۆركمن ييگيتلرى نينىڭ آدئنى داقيار. ...

تۆركمن خالقى ننىڭ آنگئندا "اوجاق" ديبلىن دۆشۆنجه اۇران موقدس اورنا ايه دير. اونونگ اۆچين 1979
 – نجى يئلداقى قورولان قوراماچئلىق حركتة "اوجاق" آدى قويولدى. اول "ايران تۆركمن خالقى ننىڭ مدنى و
 سياسى اوجاغى" دى. بو قوراما شول آت بيلن هم تاناليار. اول اۆز آكتيوال دۆورينده ايرانداقى هر بيري

¹⁶⁰. Gerey B.(Dañatar), "Ýedigenler", Berlin – 1990 ý., 2 sah.

تۆركمن آتا - باباسنندان ميراث غالان اساسى آرزولارنى پىرينه يتيرمگىنگ آلا داسنندا بولدى. حاضىركى دۆورده بو قورامانننگ آلئپ بارئجى لارى داشارى يورتدا بسغون چئلئق دا ياشاپارلار.

اول قوراما اوز غنسىغا تارىخندا ايران تۆركمنلرى نىنگ اوتونوميا دۆورينده خالقننگ يادنندان چئقماچاق اونگايلى ايشلرى پىرينه يتيردى. شونونگ اۆچىن هم بو "اوجاغننگ" اودى خالق آراسنندا هنيزه چئلى اۆچە نوق. اونونگ حورماتننا حاضىركى دۆورينگ ياش تۆركمن شاعىرى **آنامحمد سادە** "آ. ساتچار" لاقامى بىلن "اوجاغنم" دىه ن سطىرىنى آق قوشغى فورماسنندا دۆردىپ دىر. گلنىگ اونى گۆرىپ گچلىنگ!:

سلانگا اوجاغنم دىيان،

سانگا دۆينىم،

شوگونىم --،

سانگا

- گلجگىم دىيان،

سانگا اوجاغنم دىيان.

اوجاق آق اؤيلرىنگ كراماتى دئر،

اوجاق دىرلىگىنگ علاماتى دئر.

ايزدان اوونئپ، سنى گۆزله دىك،

اوموردن ايمنىپ سنى گۆزله دىك،

سن گىجه لى گۆزلگىردن دؤرانسىنگ.

سن اومئندان،

اؤچغونلاردان دؤرانسىنگ،

قورشون سنده اره يار،

پولات - دا سنده تاپلانىار.

اؤيؤم،

اوبام،

بوتىن ايلىم،

سندن نور آليار،

انانىنگ ماهرى بار يئلى حورننگدا،

آتانننگ غوجىرى، انانىنگ ماهرى بار يئلى حورننگدا،

آتانننگ غوجىرى اصل شوعلانگده،

عاصرئنگ پاهيمى غنزل غورننگدا،

(اۆمزۆك آتتپ اؤنگه بار يارئس نوروندا)
 تۆركمن سن سيز سسين عالمه يايماز،
 تۆركمىنىڭ بخت ناماسن سن ياز دىنگ،
 اۆزگه يازماز.
 سن تۆركمىنىڭ دولى آرزو گۆزلىرى،
 دوقوز يئل،
 بىر سر ادسنگ آزاجئق عۆمۆر،
 يۇنه، گۆر، سن، ناچه منزىل گچىلن،
 دوقوز يئلدا --
 اونلارچا سئر آچئلان.
 ائقبال دان نالاماق بيزه ياد دئر ياد،
 بو دورموش دئر، آصلئندا شيله رأك دىر،
 اويونلارى باردئر، هر هىلى هر تويس،
 گۆرؤلمه دىك ذاتلار دأل،
 زئندان،
 سۆرگۆن،
 تۆهمت،
 ياس...
 يۇنه هىچ ذات بؤوت بولماز اومئدا،
 اومئت آتاسى دئر! بار ينگىش لرىنگ،
 داشئندا پىكىرلنىان بو پروانالار،
 قوراپ دى ينه – ده قورارلار نامئسى،
 حقنقات ينگىپ دى ينه – ده ينگر،
 اوجاغئم ياقئپ دى عۆمۆر تۆملۆگى،¹⁶¹
 ينه – ده ياقيار،
 قدراتئنگا انئانيان،
 سانگا اوجاغئم دىيان!¹⁶²

¹⁶¹. "تۆملۆگى" يا – دا "تۆملىگى" اىكىسى هم دوغرى.

¹⁶². "Näşriýe-ýe Türkmenistan-e Iran", Organ-e Kanun-e Färhängi - Syýasyýe hälg-e turkmän-e Iran, seri-ýe ävväl, sal-e ävväl, şomare-ýe 6, Alman-Berlin-e gärbî- 1987 m.

۴۹. "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگى - سياسى خلق ترکمن ایران، سرى اول، سال اول، شماره ۶، آلمان- برلين غربى - ۱۹۸۷ / ميلادى، از اشعار سانجار (آئه محمد ساده).

يوقارقى قوشغودان گۇرنىشىنە گۇرا، شاعىر اۇز پىكىرىنى دولى بۆزە چىقارماق اۆچىن، "اق قوشغى" فورماسىندىن پىدالانىپ دۇر. خالقۇنۇڭ ازاتلۇغى اوغروندا "اوجاغۇنۇڭ" اوينان رولونى شاعىر دۆرلى چىر منگىزتمە لرى اولانماق ارقالى، آيدىنۇڭ بۆزە چىقارماغۇنۇڭ ھۆندە سىندىن¹⁶³ گلىپ دىر. قوشغوداقى اىچكى ساكىنمە لىر شاعىر قلبى نۇنۇڭ اىچكى جوشغونى بولوپ، اونونۇڭ پىكىرىنى دولى آچىپ گۇركىزمىدە اونگايلى رول اوينىار. سونۇڭقى دۇورده ايران تۇركمنلرى نىنۇڭ شاعىرلارى، دۇردىچىلىگى نىنۇڭ شو يولوندا اۇزلىرىنى تاپلاپارلار.

4. دىل و يازو مدنيتى:

دىل اوليوساسى نىنگ اۇنگە گىدىشلىك كامىللىقى اۇران ايركى دۇورلردن، بارئپ – ها ايلكى دورموش آبشئناسئنىنگ¹⁶⁴ عمومى جمعئيت چىلىك غاتئاشئق لارئندان اوغور آلئپ غايديار. ايلكىنجى گىلپيش دىللىرى آداملارنىنگ گۇندە ليك اقتصاى، آلئش – چالئش و سۇودا آراغاتئاشئقلارى نتيجه سينده، شيله هم ياشائشئنىنگ كۇچىلپىلكىين شرطلرینه گۇرا يۇزه چئقئپ اوغراپ دئر. "دىل حاقئقاتدا بولان آماتلى آنگ دئر. اول پىكىرىنگ گۇس – گۇنى حاقئقاتى بولوپ، اوزى هم اۇران قادنمى دئر."¹⁶⁵

خاص قادنمى دىل لرینگ بىرى – ده تۇركى دىل لر توپارى دئر.

"تۇركى دىلى آلئى دىل لرى توپارى دىلپ آتلاندئرئليار. مانغول¹⁶⁶ و تونگوز دىل لرینه دگيشلى بولان دىل دىيپ تاناليار. تۇركى دىلى گئوگرافىك – تاريخى نوكتاى ناظار بيله فونه تىكى نوكتاى ناظار لارنىنگ اساسلارئندا بۇلۇنيپ، شوننىنگ بىرىنجى بۇلۇنشىگىنى كۇپراك قابول اديپ دئر."¹⁶⁷

تۇركى دىلى نىنگ بۇلۇنشىگى بىرىنجى غارائئش بويونچا، آشاقداق لاردان عبارات بولوپ دوريار:

– اورخون و ينى سئى ياز غئلارى بيله كسگيتلنئان قادنمى تۇركى دىلى (اويغور دىلى).

– اورتا عاصر تۇركى دىلى يا – دا گۇنباتار تۇركى دىل لرى. (تاريخى تۇركمانى دۇورى)

– اوغوز شاخاسئندان بولان گۇن اورتا – گۇنباتار دىل لر توپارى; اونگا تۇركمن دىلى – ده گىريار.¹⁶⁸

تۇركمن دىلى نىنگ تاريخى اوزاق جۇمئيشلردن گۇزباش آلئپ، بىزىنگ دۇورريمىزه چنلى گلىپ يتنديگى حاقدا، اونونگ گۇوريمى نىنگ شيله گىنگ بولاندنغى بارادا دۇرلى عالئملارنىنگ علمى ايشلرى شايدلئق اديار.

سونگقى عاصرلاردا تۇركمن دىلى عاراپ و پارس دىل لرى نىنگ تاثيرى نتيجه سينده شول دىل لرینگ حاسابئنا اب – اسلى اويتگشمه لر بولوپ گچىپ دئر. تۇركمنستان دا، اۇزبىگىستان دا، تاجىگىستان دا، اوغانئستان دا، ايران دا، اورسيدىنگ استاوروپل اولكه سينده ياشايان تۇركمن لرینگ انه دىلى حۇكمينده تۇركمن دىلى اوز ياشائش عۇمرۇنى دووام اديار.

¹⁶⁴. ايكى دورموش آبشئناسى: آدامز ادنىنگ بىرىنجى ياشائش اتاپلارى.

¹⁶⁵. Маркс К., Энгельс Ф., «Немецкая Идеология», Москва – 1933 г., 20 стр.

¹⁶⁶. مانغول: مغل

¹⁶⁷. Käsraiyān N. Vā Ārşi Z., “Torkmānha-ye Iran”, enteşarat-e “Sekke”, Tehran - sal-e 1370 ş., motabeq ba sal-e 1991 m.,sāf.25

۵۱. كسرائيان ن. و عرشى ز., “تركمنهاى ايران”, انتشارات “سگه”, تهران – سال ۱۳۷۰ ش., مطابق با سال ۱۹۹۱ م., ص. ۲۵

¹⁶⁸. Vāmeri Arminyus, “Syāhāt-e dārvişi drugyn dār hanta-e Asiya-ye Mārkaži”, tārjome-ye F. Hajejnuriyan, enteşarat-e “Elmi - Fārhāngi”, Tehran – 1982 m., sāf. 195

۵۲. وامبرى آرمينوس, “سياحت درويشى دروغين در خانات آسياءى مركزى”, ترجمه ف. خواجه نوريان, انتشارات “علمى - فرهنگى”, تهران – ۱۹۸۲ م., ص. ۱۹۵

حاضیرکی دؤورلرینگ سیاسی جمعئیت چیلیک اؤزگیشلری نینگ نتیجه سینده ایران دا دیل و یازو اؤسؤشینى پسلتمکده و اول گؤزل دیلینگ یویولماغئندا بیرنأچه نگاتیو چأره لری دورموشا اورناشدئرئلیار. شول نیکاتیو چأره لرینگ اساسئنى ایران پادشالئغى نئنگ اول یرده یاشایان آز سانلى خالقلا غارشى آلئپ باریان شوونیستیک سیاستلاری دؤزیار.

بو هیللى سیاست گچن اون یئللئقدان اوزال (شو متنینگ یازئلان دؤوریندن یاغنى 1979 – نجى یئلدان 1- 12 یئل گچیپ دى). رضا خان و اونونگ اوغلى محمدرضا پأهلوی نینگ اللى بیله اؤنگه سؤریلن بولسا، 1979 – نجى یئلدان سونگ اسلام رسپوبلئکاسى نئنگ، آز سانلى خالقلا غارشى شوونیستیک سیاستلاری بویونچا اؤنگه سؤریلیار. اگر – ده پأهلوی لرینگ دؤورینده دینگه پارس میللت چیلیک سیاستلاری بیله تۆرکمن خالقى نئنگ مدنئینه غارشى چمه له شیلن بولسا، حاضیرکی دؤورده هم بو یول دووام اتدیریلیپ، اوندان داشغاری – دا شائىی (شیعه) فوندامنتال چئئغى اساسئندا آیری دین – مذهپلى و دیللى خالقارئنگ مدنئیتی یویولوپ، اولاری هم شائیلاشدئرماق اوغروندا چمه له شیارلر

هر بیر دیلینگ اساسى ائیاجى اونونگ یازو الیبیى دیر. هر دیلینگ شکیلندیرش یازوئى بولماسا، اول دیلینگ یویولماغئنا آلئپ باریار. اگر – ده ادبى دیل ایشله نیپ اؤسدوریلمه سه، قادنمى سؤزلر، ترمین لر، ناقئل لار، و ... یویولئپ، شول خالقئنگ دیلینده تآزه سؤزلر اورون تاپیار. هر خالقئنگ مدنئیتی نینگ اؤسمگى اونونگ ادبیاتئنى اؤورنمک بیلن باغلانئشئقلى بولوپ، اونونگ هم یؤریته اؤزلشدیریلن یازوی بولمالى دئر. دیلینگ اهمئیتی بیرینجى اوروندا دورسا، ایکینجى اورون خط و یازوا دگیشلى دیر. ادبى دیل خط – یازو آرقالى گلجک نسیل لریمیزه آرلاشئپ، اول دیل مدنئیمیزینگ بیتمه سیزلیگى نینگ اساسئنى دؤزیار.

کأبیر تاریخی شرطلر اساسئندا، کؤپ سؤزلر شکیل و متنى تاپدان اؤیتگه مآگه سزه وار بولوپ دى. بو یاغداى تۆرکمن دىلى باباتدا – دا، بللى – بللى دؤورلرده شيله بولوپ دئر. حاضیرکی زامان شرطلرینده ایران دا یاشایان تۆرکمن لر هم شيله پروسسى باشدان گچیریارلرو اگر – ده ایران تۆرکمنلری باباتدا یؤریته لشدیریلن خط و یازو گرافیکاسئنا اؤنس برلیپ، بو اوغوردا بللى بیر قارارا گلینمه سه، اوندا اول یرده یاشایان تۆرکمن لرینگ دیل مدنئیتی یویولئپ، زامانئنگ گچمگى بیله بؤتینلى یوق بولوپ گیتمگى – ده ایکی اوجسئر دئر.

ایراند، حاتدا تۆرکمن اینتئلیگنسیاسى نئنگ وکیل لری – ده، تۆرکمنچه یازئلان اثرلری اوقاجاق بولاندا، اؤزینى نأبللى، گنگ حارپلئقلارئنگ اؤنگؤنده اونگایسئر دویبار. شونونگ اؤچین، ایران تۆرکمنلری نینگ

دیل بیلیمی باباتدا سوادلی دیبیلیان آداملار اونگا دۆرلی چاره لری آغتاریارلار. اما شو اوغوردا هنیزه چنلی بیر دۆبیلی ایش ادینیپ بللی بیر قرارا گلنمه دی.¹⁶⁹

ماخمئت قاشغارلی (محمود کاشغری) نئنگ بریان ماغوماتننا گؤرأ، اسلام دینی اورتا آسیا اورناشماسنندان اوزال، تۆرکمن مدنیتینده کأبیر عالاملار یازو حؤکمینده اولانئلئپ دئر. اول عالاملار 22 کأبیر روایاتدا 24 حارپدان عبارات بولوپ، یوریته تۆرکمن الیبیبینی عمله گتیریپ دیر. شیله هم تۆرکمن خالقنندا قادمندان اولانئلیان حارپ بلگیلری نینگ بولاندئغنی هنیزه چنلی مال – غارالارننگ بللی بیر طاغمالار بیلن عالاملاندئرئلشنندان هم آنگنپ بولیار.

نورمحمد عندالئپ اوز "اوغوزناما" اتلی اثرینده 24 سانلی تیره – طایپالارننگ طاغماسی نئنگ تۆرکمن لر آراسیندا حارپلئق حؤکمینده اولانئلاندئغی بارادا ماغومات بریپ دیر.¹⁷⁰

XVII عاصردا یاشاپ گچن تۆرکمن شاعیری "شاقندی" اوز اثرینده تۆرکمن لرینگ قادمی 24 سانلی حارپ دان ماغومات بریار. شیله هم عاراپ خاطنی تنقیدلاماق بیله، بیئیریلن حارپلئغی واصف ادیار:

بیر آسمانی بلا اینیپ نهاندان،

یووتدی اول دۆرلی قنمات باهانی.¹⁷¹

"بولغاضی بهادئرخان هم تۆرکمن خالق نئنگ 24 سانلی طاغماسی و اولارننگ حارپلئق درگینه اولانئلئشی بارادا ماغومات بریپ دیرلر".¹⁷² اما شیدائی اوز دۆردن "گۆزل ییگریم باش" اتلی اثرینده بو حارپلارننگ 25 سانلی دئغنی بلله یار:

"یدی سینده اواز چنقار،

اون سکیزینگ تارتار چکیپ،

اۆچ مۆنگ یاشدا عؤمرۆنگ یاقئپ،

گچیردیک، گۆزل ییگریم باش.

ماتام، مرئیّه، شاقاندی،

یازئپ گچملی نیچه بندی،

¹⁶⁹ شو دستراسیاننگ یازلان دۆورینده، شو اوغوردا تۆرکمنصحرادا اول دیبلن آکتیوالئق یوق بولسا-دا، حاضیرکی دۆورده یاغنی 2015 – نجی یئللاردا کأبیر تازه چه قاریئشلاری تۆرکمنصحراداقی تۆرکمن آکتیوالیستلرده گۆرسه بولیار و بیزینگ ادیاتئمئزدا شو مسئله اولی اهمیتته و اورنا ایبه دیر.

¹⁷⁰ Bekmyradow A., "Andalyp hem oguznamaçylyk däbi", Aşgabat – 1990 ý.

¹⁷¹ MGI (ИНВ).

¹⁷² Родослав, «Туркм. ...», /görk. iş/, 54 c.

اوقاپ ياد ادرلر شيندى،

سنى انزلاپ، گۆزل بيگريم باش. ¹⁷³

هاچان – دا تۆركمن لر طاراپنندان اسلام دىنى اقرار ادیلندن سونگ (IIX – عاصردان X عاصرئنگ آخترلارننا چنلى) دۆرلى ياز غنلاردا عاراپ الیپبى اولانئئپ اوغرایار. یۇنه بو الیپبىنگ تۆركمن دىلى نینگ فونه تىكى و سس آیراتئئلق لارنى دولى گۆركزیپ بلمه یاندىگى اوچین، تۆركمن دىلى نینگ فونه تىك آیراتئن لئغنى اوزگردیار. شونونگ اوچین 1915 – نجى یئلدان سونگ، تۆركمن لر ایلکینجى گزك "جذیدچه (تازه)" الیپبى بيله عاراپ – پارس الیپبى سینی تۆركمن دیلینه لایئقلئقا اویتگدیپ باشلایارلار. شول یئلاردا "ماوراء – ی – بحرى خزر"، "تۆركیستان"، مختومقل نئنگ دیوانى"، و ینه بیرنأچه شونگا منگزش دۆرلى نشیر لر جذیدچه الیپبى بيله نشیر ادیلپ دیر. 1924 – نجى یئلدا عمومى تۆركى دىلى خالقار، آذربایجانئنگ مرکزی باكو شاهرینده تۆركى دیللرینگ یۆریته الپ بیینی دۆردمک بارادا کانفرنسیا گچیریلپ، اوندا لاتئن الیپبى سینه گچمکلىك قارارى ادیلیار. شوندان سونگرا تۆركمنستان دا اون یئلا قولای (اوتوزئنجى یئل لار) لاتئن الیپبى یۆردیلیار. یۇنه ایران تۆركمنلری نینگ آراسئندا بو باباتدا هیچ هیلى ایش آلئئپ بارئلمان دئر. دینگه 1979 – نجى یئل لاردا بولان اوزگريشلرده تۆركمن اینتلیگنسیا وکیل لری طاراپنندان بو اوغوردا دۆرلى پیکرلر اورتا آئتئدی. ¹⁷⁴ شول دؤورده ایلکی لاتئن الیپبىنده دۆزیلن حارپلئنگن کؤمگى بيله عاراپ – پارس حارپلئغنا بیرنأچه اویتگه شمه لر گيريزیلدى. تۆركمن سس آیراتئئلق لاری بولسا آیراتئن بیر بلگی یا – دا حارپ بيله گۆركزیلدى.

عمومان، ایران تۆركمنلری نینگ خط مسئله سینی دۆیپلى چۆزمک ده دۆرلى پیکرلرینگ و غاراپئشلارئنگ آراسئندا ایکی غاراپئش اساسى رول اوینایار:

(الف). خطى دۆیۆندن اویتگدیپ، لاتئن الیپبىنه گچمک.

(ب). كؤنه عاراپ – پارس یازوی اساسئندا تازه چه تۆركمن الیپبى نى دۆرتمک.

كأبیر یرلى سبأپره و شرطلره گؤرأ، یاغنى پارس دىلى و یازولى خالق لار بيله بیر دؤورده یاشاپ اوتورماقئلق سبأپلى، بیرینجى غاراپئشى دورموشا اورناشدئرماق ایشى نینگ قئئچئلئغى هنیزه چنلى دووام

¹⁷³. Şeydaýy, "Diwan", Aşgabat - 1975 ý., 47 sah.

¹⁷⁴. شول اوغوردا انگليادا اوقاپ گلن آرچئن تكين (مرحوم نجيب جافارى) ايران تۆركمنلرینگ فوراملاشدئرئلان "مدنى و سياسى" اوجئغئندا عاراپ – پارس الیپبىنينگ تۆركمنلر شديريلن گۆرنؤشینی اوردیاردی (1978-1979-نجى يئلار).

اديار. شوننگ اوچين – ده، حاضيرليکچه ايکينجی غارايئشا قوللوق اتمک¹⁷⁵ باراداقی پيکير يورگونلی بولماغندا غاليار.

خوت شو جاهتدن هم ايراندا سونگکی دؤورلرده تورکمن دیلی نینگ فونه تیکی آیرانتئلغی گوزاؤنگونده توتولئپ، عارپ الپ بیله تورکمن دیل بیلیمینه دگیشلی کابیر ایشلر نشیر ادیلدی. شولارننگ بیرى – ده کومیش دپه لی تورکمن عالئمی نورمحمد متقی ننگ "فرهنگ-ی-سینا" اتلی سوزلؤگی¹⁷⁶ دیر.¹⁷⁷

- سینا سوزلیگی:

بو سوزلیگینگ اهمیتلی طاراپلاری حاقئندا ایران تورکمنلری نینگ ادبیاتی و دیلی بارادا بارلاغ ایشلرینی آلپ باریان فیلولوگیا علم لاری ننگ دکتری ق. نوربادف "تورکمنستان" قازیتینده اوز و اقتئندا چئقئش اتدی: "شو ماحالا چنلی تورکمن دیلی دؤرلی کونجک لرده، دؤرلی سوزلر، دؤرلی خطلار بیله یازئلئپ، بیرى – بیریندن کان پارخلی بولوپ گلیار. اوزینه گرک آیراتئن قادالی، دوزگونلی خطی بولسا – دا، اونى بریلمانی، گوزاؤنگونه آلئئپ اولانئلمان دئر و کؤپ سوزلر اوز دورموشئندان اؤیتگدیلپ، چئقارئلئپ، باشغا سوزلر آرا گلیپ قوشولماق سبألی، شو گوزل دیلینگ بایلغی یوق بولماغا چنلی باریار."¹⁷⁸

کیتابننگ اوتوری کومیش دپه لی تورکمن نورمحمد متقی بو سوزلؤگی دوزمک بیله "گوزل دیلینگ بایلغئنی" نسیل لره یتیرمگی ماقصاد ادینیپ دیر. اوتور "سوزباشئندا – دا" نئغنائشی یالی، "آت بولماسا یول بولماز، دیل بولماسا ایل بولماز" دپه ن ناقئلا اویوپ، تورکمن دیلی نینگ هر بیر سوزینی مومکین بولدوغئچا، دولی آیدئنگلغی بیله خالقا دوشیندیرمآگه سینانشیار. شونونگ بیلن بیر خاطرادا، تورکمن دیلینده اولانئلیان شول بیر سوزینگ پارس دیلینه ترجمه سینی هم بریار.

اوتور بو سوزلیگی دوزمکده "فرانسوزچا – پارسچا"، "پارسچا – انگلیسچه" سوزلیکلردن، ایراننگ قابوس نشیریاتئندا چئقیان "تورکمن دیلینینگ سوزلیگیندن"، "آتالار سوزلریندن"، "تورکمن ارته کیلریندن"

¹⁷⁵. اتمک: ادمک، عاراپ – پارس الپبیینده تورکمنجه گراماتیکاسئننگ اساسئندا "ادمک" دوغوراق. سبأی هر بیر سوز اینجه چکیملی باشلانسا "ت" سزى "د" سوزی بیلن دگیشلمی دیر.)

¹⁷⁶. سوزلؤگی: یازو قاداسی بویونچا، عاراپ-پارس الپبیینده هم ایران تورکمنلرینینگ دیل فونه تیکاسئندا "سوزلیگی" یازئلئشی خاص دوغری دئر. بو گورنوشدأکی سوزلر لاتین تورکمنجه ده اگر بیرینجی سس اینجه دوداقلانما اینجه چکیملی ایکنجی اینجه هم دوداقلانما اینجه ده بریلیار ولین ایران تورکمنلرینینگ یازونئدا ایکنجی دوداقلانما اینجه چکیم دوداقلانما اینجه چکیمده بریلیار. مونگا شو آغزالان سوز مئثال بولوپ بیلر. البته شو مسئلانی گلجکده قادلشدئرارئس!

¹⁷⁷. Muttagy N., "Färhāng-e sina", Kümmeťkowus – 1993 m.ý., 1-60 sah.

۵۷. متقی نورمحمد، "فرهنگ سینا"، گنبد کاووس - سال ۱۹۹۳/م. ص. ص. ۶۰-۱

¹⁷⁸. "Türkmenistan", 2-nji iýun, 1993 ý.

دوكتور يوسف آزموننگ "دستور زبان تركمنى" ديه ن ايشيندن و بيله كى بير توپار ادبىياتلاردان و علمى چشمه لردن پيدالانئپ دئر.

بو سوزليگينگ اوزينينگ قورلئشى و دوزيليشى باباتدا بيرناچه ايرائئنلئقدان عبارات دئغنى ايلكيجى نوباتدا بلله مك گرک. اول هم شولار يالى سالداملى سوزليگينگ ايراندا تورکمن ديلينده ايلكيجى گزک چئقارئليان دئغئندان بولسا گرک.

کيتاپ دا "سوزباشئندان" سونگ سانلارننگ پارسچا و تورکمنچه آيدئلئشى هم اولارننگ ترتيبى و موقدارى انگلاماقداق ايرائئنلئغى آيرى – آيرى لئقدا بريليار.

مثال اوچين:

"يک - بير، دو - ايکى، سه - اوچ..."

يکم - بيرينجى، دوئم - ايکينجى، سوئم - اوچينجى..."

اوندان سونگرا بو ايشه دگيشلبيکده پارسچا، عاراپچا، تورکمنچه آى اتلارى گتيريليار. اوتور بو يرده آى اتلارى ننگ عاراپچا آيدئلئشنى قادادان چئقما ياغدايدا گتيريار، بو مگرم، آى اتلارى ننگ تورکمنچه آيدئلئشى ننگ اصلى ننگ هايىسى ديله دگيشلى ديگينى آيدئنگلاشدئرماق اوچين شيله اديلن دير. شيله هم اوتور آى اتلارنا دگيشلى صاحئپادا ايلارننگ ميلادى حاسابى بويونچا انگلادئلئشنى هم گورکزيار. بو - دا ايلارننگ دوزليجه اتلاندئرئلئشى بارادا دوشينجه آماقدا سوزليک داقى اوقئجا پيدالى ايرائئنلئق دئر.

سوزليک "گورمک"، "اييمک"، "اورماق" يالى سوزلرينگ مثالئندا سوزلرينگ يونگمه مه بيله اويتگديليشى هم ايگى ديله - تورکمن هم پارس ديللرينده بريليار. بو هم سوزليگينگ بير پارخلئلغى دئر. سوزليگينگ ايرائئنلئغى ننگ بيرى - ده تورکمن ديليندكى سوزلرى عاراپ اليببى نينگ ييگريمى دورت حارپ بيله انگلادئپ بوليانئلغى باراداقى اوتورننگ اوزى نينگ اونغه سوريان اليببى کانسپسياسى دئر. اوتور پارس اليببى اوتوز ايکى حارپدان عبارات بولسا، تورکمن ديلي ييگريمى دورت حارپدان عبارات ديپ بلله يار.

حرکتلر، سسلر، اوستون، استئن، اوتور، دئغى، تنوين ارقالى شول ييگريمى دورت حارپ بيله تورکمن ديليندكى اهلى سوزلرى يازئپ هم اوقاپ بولياندئغنى ثبوت اديار. اوزئلئق، غئسغئلئق مسئله سينده - ده نورمحمد متقى ننگ اوز غارايشى بار. اول اگر، حارپننگ اوستونده "کسه چئرئق" (-) قويلسا، شول حارپننگ چکيملى سسى دورديانديگينى تکرارلايار. مثال اوچين، "اق" سوزينينگ "آ" حارپننگ اوستونده

"كسه چنزئق" قويلسا، اول "آق" ("a:k") دىيلىپ اوزئن آيدىليار و رنگكى انگلادىيار. اگر شول حارپ "كسه چنزئق سنز" بولسا، اوندا اول "آقماق" معنسىندا بولوپ، حركىتى انگلادىيار.

موندان باشغا – دا اوتور "واوننگ" ("w" سسى) اوستوندن اوتور، دنغى، تنوين يالى دگيشلى بللىكلر قويماق آرقالى، تۆركمن دىلينده "أ"، "او"، "او"، "اؤ" ("o"، "ö"، "u"، "ü") سسلرىنى عمله كتىرمك مۆمكىن دىگىنى ثبوت ادىار. بو ياغداى تۆركمن دىلى نىنگ سۆزلىرى نىنگ آيدىلئش آيراتئىلغىنى دولى يۆزه چىقارماقدا پيدالى ثبوتناما دئر.

كىتابئىنگ باشئندا، انتك سۆزلىگه گىرىشمأنكأ، يوقارداقى لار بارادا، غىسغا – دا بولسا، دۆشىنجه برمكى، سۆزلىكدە سۆزلىرىنگ اوقالئشنى قادالاشدئرماغا، اولارنىنگ معنلارنى آيدىنگلاشدئرماغا اوقئجا دولى مۆمكىنچىلىك دۇردىار.

تۆركمنچە – پارشچا سۆزلىك دىنگه بىر سۆزلىرىنگ گۆنمىل ترجمه سى دأل – ده، ايسم اونونگ تۆركمنچە بۆله گى كۆپ باباتدا دۆشىندىرىشلى سۆزلىك دىر.

مثال:

آسغئن: گۆجى پس، گۆچجسىز، قوشاق – ناتوان، بىحال (پارسچاسى).

سۆزلىكدە دىنگه بىر دۆيپ سۆزلىر دأل، ايسم تىركشدىرىلپ اولانئلىان سۆزلىرە – ده دۆشىندىرىش برىليار.

مثال:

آبئر – زابئر: بولار – بولماز هاييات، آباى، دوپولماق – تهديد (پارسچاسى).

سۆزلىكدە شول بىر سۆزلىنگ انگلادىيان معنلارى نئنگ دۆرلى – دۆرلى ليگى بويونچا دۆشىندىرىشى هم

برىليار. مثال اۆچىن:

آغاچ" باغ – درخت.

آغاچ: اودون، ياقئللىان غورى آغاچ – هيزم.

آغاچ: تاختا، اوستالارنىنگ ايشله يأن قاوى، يئلماناق، گىيم آغاجى، تاختاسى – چوبى صنعتى.

آغاچ: پارساغ "فرسخ (فرسنگ)"، آلتى مۆنگ متر اوزاقلئق، آرائق – شش كيلومتر.

يا – دا،

قاق: دىلينيپ قورادئلىان قاوون.

قاق: غورى، سئئلان، غوران، سووى غاچان، غوراق.

قاق: چؤل يرده اوى يره يئغنانان ياغئش سووى.

قاق: اور.

سۆزلىكدە سۆزلىرىنگ معنلارى نئنگ گىنگلمكى بيله عمله گلن آتارنىنگ دۆشىندىرىلشینه – ده، يتريلىك

اورن برىليپ دىر. مثال:

قالام: چمچه – قاشق (پارسچا).

قالام: قارداش، خط یاز ئلیان آزال - قلم، مداد (پارسچا).

بیله یاغدا سۆزلرینگ اولانئشنلئشی نئنگ اوریسینی گینگلتمکده اونگایلی بولوپ، اونگا دیالکت سۆزی حۆکمینه غاراماق نأوغری دئر. غالئبرسه – ده، عمومی ادبی دیلینگ اۆزه نی دیالکت سۆزلرینده آختری. عوممان، "فرهنگ ی – سینا" دیلیپ آتلاندئرئلان نورمحمد متقی نئنگ سۆزلیگی بارادا، اونونگ اھمیتی دوغورسئندا نأچه آیتسانگ آیدئپ اوتورمالی. اول ایلکینجی نوباتدا تۆرکمن دیلینی اھلی گۆزلیگی بیله اولانماغا، اؤورنماگه هر بیر ماینل آداما دیسنگ قئماتلی قوللانما دئر.

البئته، کیتاپ دا یتمزچیلیک یوق دیپ بولماز. "بیر کمسیز، گۆزل بولماز" ¹⁷⁹ دیلیشی یالی، اوندا – دا هنیز بآردن غایتمالار باردئر. مونگا "سۆزباشی دا" بویون آئشی یالی، اوتورئنگ اۆزی – ده ائنائیار. البئته، اوتور ینه بیر زادا ائنائیار، اول هم شو سۆزلیکن پیدالانجاق آداملارئنگ تۆرکمن دیلی نینگ بایلئغئنا ینه – ده بیر گزک گۆز یئیرجکدیکلرینه بولان ائنام. اونونگ شیلہ دیگینه بیز هم ائنائیارئس.

موندان باشعا – دا سونگقی دؤورده تۆرکمن دیلینی عاراپ الیبیی نینگ اساسئندا غاراشئسز تۆرکمنستاندا حاضیرکی اولانئلیان کریل الیبیی نینگ اۆستی بیله ایراندا یاشایان تۆرکمن لره اؤورتکده – ده، بللی بیر ایشلر ادیلدی. مونگا مثال ادیب، محمود عطاگۆزلی نینگ تۆرکمن دیلینی اؤزباشداق اؤورنیانلار اؤچین طایپارلان "خود آموزی-ترکمن" (نشیر ادن حاجی طلائی) اتلی کیتاپچاسئنی گۆرکزمک بولار. ¹⁸⁰ بو کیتاپچانئنگ اھمیتی هم بآردن غایدیان طاراپلاری بارادا ق. نوربادف "تۆرکمنستان" قازیتینده چئقئش اتدی. ¹⁸¹

تۆرکمن دیلینی ایران تۆرکمن لرینه عاراپ الیبیی نینگ اساسئندا لاتین الیبیی بیله باغلانئش دئرئپ اؤورتک مسئله سی هم اؤنسدن دؤشیریلمدی. بو اوغوردا مراد دوردی قاضی نئنگ طایپارلان "تۆرکمن دیلی" کیتابی دگرلی قولانما بولوپ خئدمات ادیار. ¹⁸²

پارس دیلینده یازئلان بو چاقلانجا کیتابئنگ اساسی ماقصادی پارس دیلی اوقتئلارا تۆرکمن دیلینی و اونونگ دؤرس یازوئی اؤورتکدن عبارات بولوپ، اوتورئنگ بو اوغورداقی تاغلیماتلاری تاغاللاری کؤپ باباتدا یرینه دؤشیپ دیر.

¹⁷⁹ بو ناقلئنگ اصلئندا آیدئلئشی "بیر کؤس سیز، گۆزل بولماز"، اما بو شکل ده آیدئلماق ادبی دیلده یونگ دأل!

¹⁸⁰ Kazy haç Myratdurdy, "Hod amuz-e torkmäni", Mäshäd – 1372 ş., säf. 120.

۶۰. قاضی حاج مراد دوردی، "خودآموز ترکمنی"، مشهد – ۱۳۷۲/ش، ص. ۱۲۰

¹⁸¹ "Türkmenistan", 1994 ý., /görk. iş /,

¹⁸² Kazy haç M., "Hod. ...",

بىيىك تانگىرى نىنگ آدى بىلن باشلانغان بو كىتاپدا ايلكىنجى توباتدا سس و حارپ باراسىندا باشلانغىچ ماغلومات برىپ، توركىمن دىلپنده بىر بولان اوتوز سكيز سانى حارپ الپبى تىرىبى بويونچا كرل (روسچا) خطى نىنگ نوسغاسىندا يرلشديريليار. سونگرا اولارنىنگ چكىملى سسلر دىيىپ ايكى توپارا بولونياندىكى، اون اوچ سانى چكىملى سسىنگ دوردىسى نىنگ ايكى سسلى (يه، يو، يو، يا : (Ye, yo, yü, ya)) حارپدىغى، چكىملى لرىنگ دوردىسى نىنگ يوغىن (أ، ا، يو، ائ : (a, o, u, y))، باشىسى نىنگ اينچه (أ، ا، او، آى، يه : (a, e, ü, I, I)) چكىملى ليگى دوشينديريليار. شيله هم چكىملى لرىنگ اوز ارالارنىدا دوداقلانغان و دوداقلانمايان چكىملى لره بولونياندىكى بلله نيار. شو يرده اوتورنىنگ دوداقلانغان و دوداقلانمايان چكىملى لر باباتدا اوزبولوشلى انگلاتما (ترمىن) اولانيدىغىنى هم ايتماق گرك.

ياغنى، اوتور دوداقلانغان چكىملى لر (أ "ا"، او، او، او : (o, u, ö, ü)) "تگه لك ايدىليان" چكىملى لر، دوداقلانمايان چكىملى لر (او، ا، ا، ا، آى : (y, a, ä, e, i)) "ياسسى ايدىليان" چكىملى لر ديسه هم بولجاقدىغىنى نىغتايار.

اوتور توركىمن دىلپنده قوشولمالارنىنگ قوشولش يول لارى بارادا هم گوررىنگ اتمك بيله، هايسى چكىملى دن سونگ، هايسى چكىملى نىنگ گليپ بىلش يول لارنى مثال لار ارقالى دوشينديريليار. مثال اوچين، "آ" – دان سونگ "آ" (آدام)، "ى" (ياردام)، "او" (غاوون) و ش.م. گليپ بىلش يول لارى بارادا ماغلومات بريلار. مونونگ آرزى، البته، اوتورنىنگ توركىمن دىلى نىنگ حاصىتلى ايراتنىلغى نىنگ بىرى حوكمىنده گوركىمك ايسله يان اوريچينال پىكىرى دئر.

كىتاپدا توركىمن دىلى نىنگ سسلرى و حارپلارى بارادا ماغلومات برىلنده، ينه – ده اوتور اونگا اوز نوكتاى ناظارنچا چمه لشييار. ياغنى ايلكى چكىملى لر هم اولارنىنگ يازىلش حاقنىدا، انزندان هم چكىمىزلر و اولارنىنگ يازىلش حاقنىدا دوشينجه بريلار. هر سس و حارپ بارادا ماغلومات برىلنده، شول سس و حارپا دگيشلى ايراتنىلق حاقنىدا هم غىسغاچا دورولوپ گچيليار. مثال اوچين، توركىمن دىلپنده "ب" سسى نىنگ سوزىنگ سونگىندا گلمه ياندىگىنى، اونونگ يازودا "پ" بيله بريليان دىگىنى اوتور "آچىپ"، "گليپ"، "گچىپ" يالى سوزلرىنگ مثالنىدا دوشينديريلار. (23 ص). يا – دا عاراپ، پارس سوزلرىنده سوزىنگ سونگوندا اشيدىليان و يازىليان "ب" سسى نىنگ توركىمن دىلى نىنگ دورس يازوندا "پ" گورنوشينده يازىلياندىغىنى دوشونديريلار. ياغنى، پارسچا: "كباب"، "ادب"، "توركىمنچه "كباب"، "ادب". توركىمن دىلپنده "ب" سسى نىنگ اورتادا گلنده، ياسسى اشغالانگلى "و" (W) يالى ايدىلياندىغىنى، يازودا "ب" يازىلياندىغىنى "ابا"، "يابى" يالى سوزلرىنگ مثالنىدا دوغرى دوشينديريلار.

عمومان، اوتور تۆركمن دىلى نىنگ هر سسى، هر خارپى بارادا ماغومات برنده، اونونگ پارس دىلى اوقنجلارا دوشنىكلى بولماغى اوچين، دنگشديرمه اوصولندان پيدالانيار. بو بولسا اؤورنيليان سسى، خارپى دوغرى اؤزلىشديرماگه مۆمكىن چىلىك دؤرديار.

تۆركمن دىلىنداكى "پ" سسى بارادا ماغومات برنده، بو سسىنگ عاراپ، پارس دىل لرینداكى "ف" سسىنه لايىق گليانديگىنى، يۇنه اونونگ تۆركمن دىلىنده "پ" يالى آيدنلياندنغىنى و يازنلياندنغىنى ايكي دىل - ده دوشنىكلى بولان "دپتر (دفتر)", "پيل (فيل)" سؤزلىرىنگ مثالندا آنقلاشدئريار. (14ص).
ادىل شونونگ يالى، پارس دىلى اوچين مخصوص حاصيتلى بولان سؤزىنگ سونگوندا يازنليان "د" سسى نىنگ تۆركمن دىلىنده "ت" يالى آيدنلياندنغىنى و يازنلياندنغىنى آنق مثال لار بيله دلئل لنديريار.
مثالان: "مرد - مرت", "شاد - شات" و ش.م. - لر. (27ص).

بىلىشىمىز يالى، عاراپ الپيىبىنده تۆركمن دىلىنداكى بيله دنگشديرىنگده، كابير خارپلارنىنگ ايكي، اوچ، حاتدا دؤرت گؤرنؤشى بار. گؤرىنگى ادىليان كىتاپدا اوتور تۆركمن دىلىنداكى "ت", "ه-ح-خ", "س", "گ", "ك", "ك", "g", "s", "h", "t" سسلىرى (خارپلارى) بارادا دوشىنجه برنده، اولارنىنگ عاراپ الپيىبىنداكى ايكي، اوچ گؤرنىشلى خارپلارنىنگ همه سى اوچين بىر عمومى اولانلياندنغىنى دوغرى دوشىنديريار. مثال اوچين، "توپ", "ساغات", "پاغتا" يالى سؤزلىرداكى "ت" سسى پارس دىلىنده "تى" خارپى بيله يازنلسا، "خاط", "طالب" سؤزلىرىنداكى سسى پارس دىلىنده "تى" خارپى بىلن يازىلار. اما تۆركمن دىلىنده شولارى آيرى - آيرى يازنپ گؤركزيان ايكي سانى "ت" خارپى ننىنگ يوق دىغىنى، اونونگ يكه - تاك "ت" خارپى بيله يازنلياندنغىنى دوشىندىرنده، اوتور ايكي دىل اوچين هم دوشنىكلى سؤزلىرى مثال آليار. بو بولسا اونگا دولى و دوغرى گؤز يتيرماگه ياردام اديار.

ادىل شونونگ يالى، عاراپ الپيىبىنداكى دؤرت گؤرنؤشى بولان "ز", "ذ", "ظ", "ض" سسى نىنگ (خارپنىنگ) پارس دىلىنده آيرى - آيرى سؤزلىر اوچين دؤرت هىلى، تۆركمن دىلىنده بولسا يكه - تاك گؤرنؤشده يازنلياندنغىنى دوشنىكلى مثال لار آرقالى دلئل لنديريار. مثلم: عاراپ الپيىبىنده "اؤكوز", "بىز", - "ز" بيله، "كاغذ", - "ذال" بيله، "ظالم", "وعظ" - "ظا", بىلن، "ماضمون", "رضا" - "ضاد" بىلن يازنليار. اما تۆركمن دىلى نىنگ كرىل خاٹننداقي حاضيركى زامان دؤرس يازونندا اولارنىنگ أهلى سى يكه - تاك "z (ز)" بيله يازنليار.

كىتاپدا شولار يالى غزنىقلى ماتريال لار بيله بىر حاطاردا، تۆركمن دىلى نىنگ حاضيركى زامان الپيىبىنداكى "تت", "تش", "غاتنلق بلگىسى", "يومشاقنلق بلگىسى", "ب", "ب", "III", "II", يالى

حارپلاری بارادا – دا، اۆز بولوشلی دۆشینجه لر بریلیار. "И" حارپی نئنگ روس سۆزلری اۆچین مخصوصلۇغى، اونی پارس دىلىنده "تث" بىلن انگلاتماق مۆمكىندىكى آيدىنلۇپ، پارس دىلى نىنگ دۆرس يازوئندا اونی "س" بىله يازماق ماصلاحات بریلیار. (سمنت – تسمنت"، "تسيرک – سيرک") (35ص.).

"تش"، "يومشاق"، "غاتى" ("Б", "Б", "И") حارپلارننگ هم اصلندا روس سۆزلری اۆچین مخصوصلۇغى آيدىلار، اونونگ "ياشيك"، "سنتياير"، "ايول"، "چارىك" ... يالى سۆزلرده تۆركمن دىلى نىنگ دۆرس يازوئنا گيرندىكى بلله نيار.

تۆركمن دىلىنداكى "نگ (ñ)" "گونگلىك" سسى بارادا دۆشینجه برنده اوتور بو سسىنگ پارس دىلىنده "ن،گ،(“NG”) – سسلرى بىله انگلادئلياندئغنى دوغرى بلله يار.

موندان باشغا – دا كىتايدا تۆركمن دىلىنده دئمق چكىمسيزلرنگ ("ك، پ، ت، چ" : ("K, П, T, Ч") آچئغا ("گ، ب، د، ج" : (G, B, D, J)) اؤوريليش رول لارى بارادا – دا دۆشینجه بريار. شيله هم اوتور "آت"، "ساج"، "كوك"، "چوپ" يالى سۆزلرده ائزنا چكىملى بىله باشلانان قوشولما قوشولاندا هم سۆزىنگ سونگونداكى دئمق چكىمسيزلرنگ آچئغا اؤوريلميشىنى دوغرى بلله يار.

كىتايدا هر حارپنگ يازماچا نوسغاسى نئنگ شرح لرى بىله دۆشنىكلى ادىلپ گۆركزىلمگى اؤزلىشديريليان حارپى دوغرى يازماغا مۆمكىن چىلىك برجكدىكى ايكى اوجسز دئر.

سانلارننگ يازماچا و باسماچا نوسغالارى نئنگ برىلمگى هم كىتابننگ ينه بير پارخلى طاراپى دئر. كىتايدا اؤزلىشديريليان حارپلار بىله باغلانئشئقلى صوراتلارننگ يرلىشديرىلمگى هم بو كىتابننگ قنماتئنى آرتدئريار.

كىتابننگ آخئرئندا مختومقلى نئنگ "بارمى، يارانلار"، "گۆزۆم دۆشدى"، قوشغولارى، ميرعلىشير نوائى نئنگ "شيرين – فرهاد" اثرينده بۆلك، بايرامخانننگ قطعالارى عارپ و تۆركمن اليببى لرينده برىليار. بو بولسا، پارالل تكستى اؤزلىشديريان اليببىده اوقاماغا اونگايلى تاثير اديار.

كىتابننگ سونگقى صاحئپالارنى تۆركمن اليببى نىنگ عارپ، كرپل و تازه لاتئن خاقلارننداكى نوسغالارننا دگيشلى تابليسيالار دوزيار.

البته، بير كم سيز گۆزل زات يوق. بو گۆررىنگى ادىليان كىتاپچا باباتدا – دا شيله دير. كابير صوراتلارننگ اتلارى نئنگ يالنگش يازئلماغى، كابير سۆزلرىنگ تۆركمن دىلى نىنگ لكسيكاسئنا مخصوص دالدىگى، خاص و جنس اتلارننگ ترجمه سىنداكى و اوتوبيوگرافياسئنداكى كابير ساوويللىك لر – بولار ايندىكى نشيرده يۆزوارا دوزديپ بولجاق زاتلار. ¹⁸³

¹⁸³. Kazy haç m., “Hod.” / görk. iş/...

گورنۆشى يالى، غاراض تۆركمن دىلىنى يېتىرمە سىزلىك باباتدا ايران تۆركمنلىرى نىنگ آراسىندا بللى بىر درجه ده ايش ادلىيار. اولارنىڭ همه سى – ده بللاپ گچىشىمىز يالى، عاراپ – پارس الپىبى نىنگ اوستى بيله يرينه يىتيرىليار. اۇنگده – ده بللاپ گچىشىمىز يالى، عاراپ – پارس الپىبى حاضىركى دوام اديان شرطلره لايىقلنقدا ايراندا تۆركمن دىلىنى اورتىمگىنگ اساسى يازوئى چشمه سى بولوپ دوريار.

حاضىركى زاماندا يازماقدا "اقتا"، "تىزلىگه"، "غىسغالتما"، صارپا قويوليان دؤورده، گلجكده ايران تۆركمن دىلى نىنگ لاتتن خاطندا اساسلانيان الپىبىنه گچىلمك چاره سىنىنگ ايشله نىپ دوزىلجكديگينه انناسا بولار. سبابى، لاتتن الپىبى اهللى باباتلاردا دؤنيا درجه سىنداكى اوسوشلرىنگ اساسنى دوزيار. شو جاهتدن، غاراشسىز تۆركمنستاننىڭ رسمى گرافىكاسنى لاتتن الپىبى اساسىندا قابول اتمگى (1996- نجى يىل) اونگلاننمالي تارىخى حادىثا دئر. لاتتن الپىبى نىنگ خالقلارنىڭ، ائلاينا – دا، روحى مدنيتى نىنگ اوسوشينه اپ – اسلى قوشانت قوشجاقدئغنى گوز اۇنگونده توتسانگ، ايران تۆركمن دىلى نىنگ هم بو الپىبىه اساسلاناغى قوتولغوسىز دئر.

- ايران دا اوقو دوزگونلىرى:

ايندى ايران تۆركمنلىرى نىنگ اوقو سىستىماسى و ايلكىنجى موغاللئملارى بارادا غىسغاچا ياتلاپ گچلىنگ. گون اورتا تۆركمنستاندا اوقو مدنيتى 1954 – نجى يىلا چنلى ايكى مركزه بولونىپ دىر:

- **بىرىنجى سى** – قادمى آستراباد (حاضىركى گرگان) شاهرينه تابئن ادپلن اوقو دوزگونلىرىنى يورپته لىدېرىيان مركز (اداره كلّ آموزش و پرورش دشت گرگان "گورگن صأحراسنئنگ مركزى علم و بىلىم اداراسى")،

- **ايكىنجى سى** – شول ادارا تابئنلئقدا كؤممت قاوس (گنبدكاوس) شاهرى نىنگ اوقو و تربيه اداراسى. 1954 – نجى يىلدا سونگ اولارنىڭ هر هايسى بىر – بىرىنه غاراشسىز ادارا اؤورىليار.

ايراننىڭ پارس يازى سى اسدالله معىنىنگ برىان ماغلوماتئنا گورأ، تۆركمن صحرادا 1925 – نجى يىلا چنلى قائمى مدرسه لردن عبارات باشغا، حاضىركى گورنوشداكى مكدپ يوق دى. اما دؤولتىنگ حاربى قوشونى اول يرداكى تۆركمنلىرىنگ ياراغلارنى يىندن آلتانان سونگ، 3 سانى مكدپ (دبستان) گورنوشده كؤميش دپه، خوجه نفس و اومچالى يالى اوبا شاهرلىرىنده قورولوپ دئر. 1926 – نجى يىلدا كؤممت قاوس شاهرىنده "قابوس ابن وشمگير" اتلى مكدپ قوروليار. 1929 – نجى يىلدا ينه – ده اينترنال (شبانه روزى) گورنوشىنده "دارلترپيه" اتلى مكدپ آچئلئپ، اوندا 100 سانى تۆركمن چاغالارى اوقادئلئپ باشلانئپ دئر.

اولار 1932 – نجى يئلدان آلتنجى كلاسدان سونگقى (يوقارى) بىلىمى آلماق اوچىن بندرشاه (حاضىركى بندرتوركمىن) شاهرىنداكى آچلان "هونار و صناغات تكنىكى (هونارىستاننا)" اوقووا گىتملى بولوپ دئرلار. 1936 – نجى يئلدا بو تكنىكومى (هنرستان صنعتى) آسترآباد شاهرىنه گچىرىلر.

شول دؤورلرده اوقاپ، تربيه لىن اينتلىگنسىا وكىل لرىندن كوچوسى امانجان آبائى، صفر خطىبى، سارى داده گوكلانى، صفر انصارى (آخاللى)، باى محمد مئرسى، كريم مظفرى، نورمحمد آشرپور مرداف، راحمان رجب اف، م. آ. مولامى و دكتور فرزانه داغى لار سونگا باقا ايران پادشالغى نىنگ غارشئسنا گورشىان اپوزىسيون پارتيا – قورامالارى نىنگ آغضالارنا اوورىلار.

عثمان آخوننىگ غاراشئسز حاكىمىتى باسئلىپ يانئرنلاندان سونگ (1926 – نجى يئلار) ايران توركمىنلرى نىنگ تازە مدنيتى نىنگ علم آتاسى حوكمىنده اون يئللاپ بوخارادا اوقاپ بىلىم آلان خوجه نفس لى حاج امانگلى آخون حنفى نىنگ آدى آغزالىار. اول توركمىن اينتلىگنسىاسى نىنگ ايلكىنجى موغاللىمى دئر.

گون اورتا توركمىنستان ايران پادشالغى نىنگ حاربه گويچلرى طاراپئندان باسئلىپ آلتانندان سونگ، امانگلى آخون حنفى خوجه نفس اطرانداقى "مدرسه زاهدى" اتلى مكىپ ده موغاللىم بولوپ ايشه باشلاىار. اول مدرسانىنگ آدى سونگا باقا "دبستان مير جرجانى خواجه نفس (خوجه نفس اطرابى نىنگ مير جورجانى آندىداقى مكىبى)" – دىيىپ، اتلاندئرلىار.

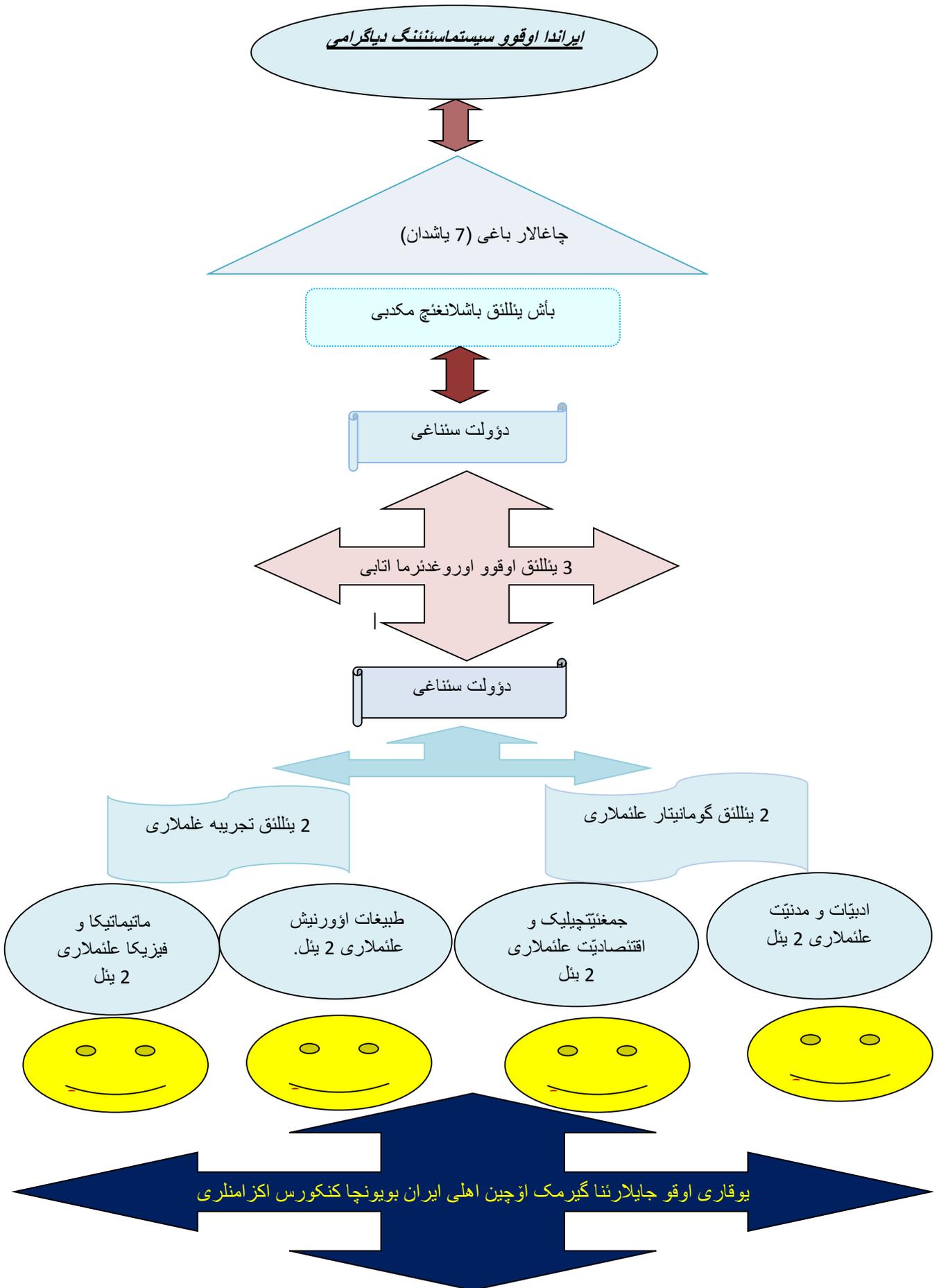
ايلكىنجى توركمىن موغاللىمى مرحوم ميرعلى صوفى نىنگ اوغلى نيازقلنج آخون حنفى دئر. اول 1917 – نجى يئلدا اومچالى اوباسئندا دوغولىار. بوخارادا يوقارى اوقووى قوتارئپ، آخونلىق درجه سىنى آلئپ، ينه اومچالى اوباسئنا غايدئپ گلىار. اول هم شول تازە قورولان اوقووا جايئندا موغاللىم چئلئق اديار.¹⁸⁴ اوچىنجى موغاللىم بولسا بللى توركشناس عالم يوسف آزموننىگ آتاسى ماشدى ملا آزمون دئر. اول هم كومت قاووس شاهرىنده موغاللىم چئلئق بيله مشغول لانىپ دئر. كومىش دپه شاهرىنده ايلكىنجى موغاللىم حوكمىنده اناملا شىروانى دىيلىپ اتلاندئرلىار.

ماخالصى، ايران توركمىنلرى نىنگ شول دؤورن سونگقى اينتلىگنسىا وكىل لرى شو دورت موغاللىمىنگ اليندن چئقان اوقوچئلارى دئرلار.

شو يرده بير مسئلانى ياتلاپ گچمك ضرور: اول دؤورده مدرسه ايكى توپارا بؤلونىپ دىر. بيرىنجى توپار حوكومت توپارئندان سالنان يورىته جاي لار بيله اوچون اديلىپ دىر.

ايلكىنجى توپار اونگدن بار بولان حجره لرده اوقادئلىپ، اولاردا دىنگه دىنى بىلىم برىلىپ دىر. سونگا باقا ايران پادشاسى محمدرضا پاهلوى نىنگ حوكومتى طاراپئندان مالا لار حاربه قوللوغا چاغئرئلىپ، بو حجره لر اوز تارىخى اهمىتىنى ييتىرىپ دىرلر.

¹⁸⁴. Mo,iyni Asadulla, "Jografiya vä ...", / görk. iş /,

س. دمیدوفئنگ بارلاغ اتمگینه گورأ، XV-XVI عاصردا ایل آراسئندا "دانا آتا" لاقامی بیلن تانالان "آغسان شیخ / احسان شیخ/" گونباتار تۆرکمینیستاندا یاشاپ سۆیینخان۱۸۷ تۆرکم لرینگ مشهور اوغوزناماچی سی بولوپ دئر. ۱۸۸ اونونگ ریره توارئنداقی اوغوزنامالارئنگ قولیازماسئنی سونگرا حیوا خان۱ ابولغاضی اۆزی نینگ "تۆرکم لرینگ شجره سی" دیه ن ایشینه گیریزیپ دیر. ۱۸۹ بیلکی بیر روایاتلاردا تۆرکم لرینگ دوتار قورالی اوغوزخانئنگ دؤورینده قورقوت آتا طاراپئندان اوغوز روایاتلاری بیان ادیجی "یکه تانگری" ایدیالوگیاسی نئنگ مؤجیزه سی (معجزه) حکمینده گورکزیاپار.

XVII عاصردا مانگغئشلاق^{۱۹۰} تۆرکم لرینگ آراسئندا آمان دؤولت باغشی قالمئق لارئنگ چوزوشئنی دنگیزه بالئق اولاماغا گیدن تۆرکم لری ساز هنگی بیله آگا ادیب، اولاری هم اوزلرینی دوشمانئنگ الیندن خالاص ادیب دیر. ۱۹۱

1846 – نجی یئلدا روس انئوگرافی آ. پ. آرخیپوف مانگغئشلاق تۆرکم لری نینگ یوسف قاضی اوباسئندا اوباسئندا اۆچ گؤنلأپ مهمانچئلئقدا بولوپ، اولارئنگ آیدئم – سازلارئنی هوس بیلن دینگلأپ دیر. ۱۹۲ شول باغشی لارئنگ آراسئندا مشهور غارری شاعیر، محمد باغشی نئنگ اوغلی الله قلی باغشی، آجی مئرات باغشی، مشهور کؤر باغشی سلیمان داغی لار شول دؤورده گونباتار تۆرکمئستانئنگ بللی آیدئمچی باغشی لاری بولوپ دئرلار. اما بو باغشی لارئنگ یاشان دؤوری بللی بولسا – دا، دوردن ساز – موقاملاری حاضیرکی دؤوره چنلی بیزه اونچاقلی معلم دال دیر. اما نسیل لرینگ اوستی بیله بیزینگ گؤنلریمیزه گلپ یتن کابیر ساز – صونغاتی بیزینگ بای صونغاتئمئزئنگ بولاندغئنا شایادلئق ادیار.

XIX عاصردا یاشاپ گچن آمانگلدی گؤنی، قول گلدی اوسسا، غارادالی گؤکلنگ، یکن اوراز باغشی، حاجی قولاق، نوبات نیاز باغشی، اوغلان باغشی، همرا شئخ، یاو باغشی، دوردی باغشی، شکورباغشی، چاودورباغشی، وجان باغشی، ... و ینه – ده شونگا منگزش تانئلمال باغشی – سازاندالارئنگ کابیر آیدئم – سازلاری دولودئغی بیله بیزه گلپ یتیپ دیر. اوز یاشان دؤورلری نینگ هر هیل قنچئلئق لارئنا دوز

¹⁸⁷. سۆیینخان۱ (حسینخان۱)

¹⁸⁸. Демидов С., « Туркменский Овляды », Изд. « Ылым », Ашхабад – 1976 г., 116 стр.

¹⁸⁹. Короглы Х., « Огузский героический Эпос », Москва – 1976 г., 45 стр.

¹⁹⁰. مانگغئشلاق (مؤنگ غئشلاق)

¹⁹¹. Weliew B., « Türkmen halk poeziýasy », Aşgabat – 1983 ý., c.100

¹⁹². Şol ýerde, c.100, sah. 5

گلیپ، خالقئنگ اودی بیلە گیریب، کۆلی بیلە چئقان بو باغشی – سازاندالار غاپما – غارشی لئقلى یاوز واقعالارئنگ بیانئنی ساز آرقالی خالقئنا میراث غالدئرئپ دئرلار. بو حالئیا باغشی لارئنگ آتلاری خالق آراسئندا روایاتا اؤوریلیپ دیر. بو روایاتلار بولسا دیلدن – دیله، نسیلدن – نسیله گچیپ، حاضیرکی گۆنلره چنلی گلیپ یتیب دیر.

خالقئمزئنگ اوزاق تاریخی نئنگ آقئمنئدان گۆز باش آلان روحی مدنیتیمیزده آیدئم دئر – سازلارئنگ اولی اورنا دگیشلی دیگینه پروفسیونال درجه ده دؤردیلن موقاملارئمز دولی شایادلئق ادیار. اساسان تۆرکمن خالقئ نئنگ حاضیرکی دؤوره چنلی قادمندان دورنوقلاشان دوتار (تامدئرا)، غنجاق، تۆدۆک (یدی بوغون، دیللی تۆدۆک، شادیان تۆدۆک)، قوپوز ... یالی ساز قورال لاری بولوپ دئر. شو ساز قورال لاری نئنگ اینگ قادمقی سی دیللی هم ده غارعی تۆدۆک بیلە قوپوز بولمالی. حاضیرکی واقتدا سونگقى دؤران کلاویاتورلی ساز – قورال لاری (آکاردئون، پیانین، گارمون، اورگان، سینتیزاتور...) توی – بایرامچئلئق لاردا باغشی چئلئق پولوندا هم استرادا دورلی آیدئم فورمالارئندا پیدالانئپ گلینیار.

هاچاندا آیدئم – ساز صونغاتی حاقدان گؤررینگ غوزغالاندا تۆرکمن خالقئ نئنگ اهللی ساز قوراللاری نئنگ آراسئندان ایلکینجی بولوپ دوتارئنگ اوازی غولاغئنگدا یانگلانیار. دوتارئنگ خاص ایرکی و قادمقی قورال بولانی اؤچین بو قورالئنگ دؤریشی حاقدان بللی بیر ماغلومات غالماندئر. اما، بو باباتدا دؤرلی روایاتلار بیلە کأبیر چاقلامالار بار. حضرتی علی نئنگ دؤوریندأکی باباغامارئنگ آدی بیلە باغلانئشقلی روایات هم شولارئنگ بیرى دیر.

روایاتا گؤرأ، گۆنلرده بیر گۆن حضرتی علی نئنگ دۆلدۆل آتلی مشهور آتی قاتی کسلأپ، هیچ هیللی اییم ایماندیر. بو آتئنگ سیسی هم مشهور باباغامار (قنبر، عنبر یا عامار) بولوپ دئر.

شیلە بیر یاغداى دا اول اؤران اؤکده سازاندا بولانی اؤچین، حضرتی عالی دان اون گۆنلیک مهلت آلیپ، بیر دوتار یاساپ دئر.. باباغامار آتئنگ اؤنگۆنه اییم دؤکۆپ، یاسان دوتاری بیلە آتئنگ غارشئسئنا گچیپ، ساز چالئپ باشلاپ دئر. دۆلدۆل دوتارئنگ اوازئنا غولاغئنی کیگردیب، اؤنگۆندأکی دؤکۆلن اییمه ائمسئئپ باشلاپ دئر. شیلە لیک بیلن اول آت کم – کم دن اییمی ائسغاپ یواشلئق بیلن اییب دیر. شیلە لیک بیلن آت اؤلۆمدن خالاص بولوپ دئر.

تۆركمن لر هاچاندا چاغا غنزامنق اؤرنده، اونگا دوتار دئر يا – دا چوپان تۆديگي بولان يدي بوغون اوازي بيلن شئيا بريپ ديرلر. (ايران تۆركمنلري نينگ آراسندا بو كونه دن غالان دأپ – دستور هنيزه چنلي دوام اديپ غايدئپ دئر). شو حاقنقاتننگ اؤزي يوقارقى رواياتى رئاللاشدئر ماغا ياردام اديار. تۆركمن خالقى ننگ آراسندا شيله درجا گؤتيريلن دوتارى ابونصر فارابى (محمد طرخان) ايكي توپارا بؤليار. بيري "تنبوره بغداد" (ياغنى بغداد تامدئراسى). و ايكنجيسى بولسا، "تنبوره خراسان" (خوراسان تامدئراسى)¹⁹³ تنبوره سؤزي بولسا، تۆركمن ديلينده فونه تيك اؤزگريشه سزه وار بولوپ، "تامدئرا" گؤرنوشينده آيدئليار.

اورتا آسياننگ ساز – صونغاتننى اؤورنيجي مشهور عالم و. آ. اوسپنسكى تۆركمنستان دا گچيرن اؤز اكسپيديسياسندا 1927 – نجى يئلدا حسنقلى اطرابندا بولوپ دئر. اول يرده ايران تۆركمنلري نينگ آراسندا آدى بللى باغشى لار بيلن دوشوشئپ دئر. "بو عالم حسنقلى دا يرلى سازاندالارننگ اؤچيسى بيلن دوشوشيار. 56 ياشلى مأمدئفس بردى اوغلودان¹⁹⁴ بيرنأچه ساز يازئپ آليار." 84

يازئجى قاسئم نورباداف "خوجانياز آقا سلام آيدئنگ" ديه ن اثرينده مأمدئفس باغشى بارادا غنزنقلى ماغوماتلار بريلييار. اونونگ "مايا سبجا"، "واى، كلأم" ديه ن سازلارى دؤرييش واقعالارى بيلن باغلانئنقلى حكايالارندا مأمدئفس آقائنگ گؤيچلى سازاندا بولانى بيان اديليار. حاتدا، اونونگ ساز چالئپ، كؤشگيني آلمايان مايا كؤشگيني آلدئرئشى انئاندئرئجى تصويرلنيار:

"... آيدئمنگ سونگنى سازا يازدئر يار. چالئپ اوتئرقا، مأمدئفس، بيري- ا گلينه، بيرم كؤشگيني آلمان دوران مايا دييب، گؤزي نينگ غنئاغنى آيلاپ – آيلاپ گؤيبريار، دييار. بير گؤرسه، اونگ كؤشگيندن غاچئپ يۇران مايا اصوللق بيلن كؤشگينه طاراپ بارئبردى، دييار. سونگام انئغاشدئرئپ اوغرايار. كؤشگى ده شول وقت سوقچاپ، انه سيني اميپ باشلايار. مأمدئفس آقا – دا قاقووى كؤشگينگ سوقچاپ – سوقچاپ امشينه گؤرأ، سازلايار!

¹⁹³ تامدئرا سوزينگ عرفى يازئلئشى "تامدئرا". عارپلاشان "طاموغئر" سوزيندن، "طاموغ": كؤز، اودونگ حالولى قورى. تۆركمن تامدئرالارننگ آغاچلارنى شولار يالى تامدئر قوروندا بيشيريلييار. بلکم – ده، شو جاهئتن "تامدئرا" سؤزي يۆزه چئقاندئر.
¹⁹⁴ سونگلاردا مأمدئفس آقائنگ آدى داقتلانى "ساللاخ" اوباسندا اوتوروملاشئپ، ياشادى.

سازئنگ قاقووننا گۇرۇ – دە، كۆشك سوقجايار دىيىا. اوتوران يريندن كۆشكى قاوالاپ اوغرايار. شول بارمانا، يانگقى مايا – دا كۆشكى نىنگ بۇكۆشینه گۇرۇ بۇكۆپ باشلايار. گۇزىنگ بىلن گۇرمه سنگ، ائنانار يالى دال، بولدى بير هزىللىك! - دىيار، قونگشى قولاملارئنگ بارى سى داشارى چئقدى، دىيار. بير گۇرسنگ – ا، انه سى بىلن كۆشك سزا گۇرۇ بۇكيان يالى، بير گۇرسنگم سزا مايا بىلن كۆشكىنگ بۇكۆشینه اويكۆنيلپ چالئنيان يالى، بو قودراتا حيران غالامالى، دىيار. چاغالارام بۇكۆشيب، غئغئرئشئپ اوغرادى دىيار: "مايا سىچا!"، "مايا سىچا!". ايل لىر شوندان سونگرا، مأمدنفس آقانئنگ بو چالان سازئنا "مايا سىچا!" – دىيب، آت قويوپ دئرلار، - دىيار. ... "85

بو اثرده مأمدنفس باغشى نئنگ مشهور چاودور كۆرينگ هم ايلكىنجى حالئپاسى¹⁹⁵ دئغى ياتلانيار. 86

شول اكسپديسيادا و. آ. اوسپنسكى مأمدنفس باغشى دان ايران تۆركملىرى نىنگ آراسئندا مشهور بولان آيدئم و موقام سازلارى نئنگ بيرنأچه سىنى يازغا گچيريپ دىر. اولارئنگ آراسئندا "نوائى"، "يار غار اگۇزلى"، "جانئم"، "آزاد ايله گيل"، "ياندى باغرئم"، يالى سازلار بار.

"تۆركمن ساز – صونغاتئنى اۇرنىجى ع. آحمدافننگ آيشى يالى، تۆركمن خالقى نئنگ كۆپ بۇلگى گچميشده اوتوروملى خالق بولمان، اساسان مالدارچئلئق و چارواچئلئق بىلن مشغول لائىپ دئرلار. نئيجه ده اولارئنگ ساز – صونغاتى هم شول شرطلره لائىقلئقا اۇسدؤريلىپ دىر. مونونگ شيله ديگينه تويدؤگىنگ چوپان ساز قورالى دئغى – دا، تۆركمن دوتارئنگ، اويونگ دۇرت تاريمينه نئئلن "پس سسلى" قورال بولماغى – دا شاياتلئق اديار. "196] 87

¹⁹⁵ . حالئپا: خالئفا، خاليفا، خليفه

85. Nurbadow K., "Dilim gyrk", Aşgabat – 1992 ý., 46-47 sah.

86. Şol ýerde, 48 sah.

87. Ahmedow A., " Dutaryň owazy halkymyň sazy", Aşgabat - ? ,51 sah.

اونونگ بو پيكيروي پروفيسور و. م. بلياييف - ينگ
پيكيروي بيلن اوتغاشئپ گيديار: "توركمين سازى بو
خالقئنگ روحي - رواننى يوزه چئقاريار. شول بير
واقتئنگ اوزونده - ده، شول يوردئنگ طبيغاتئنى شوھله
لنديريار. بيز اوندا يا-ها ياپراپ ياتان گينگ
صاھرالارئنگ (ۇقال سازى، تويدوك سازلارى) يا - دا

اوى ايچينينگ كيپى - صافالارئنگ (دوتار سازلارى نئنگ) بيانئنى گوريارىس - ديپپ، و. آ. بلياييف
يازيار. اولى معركائينگ يئغانئشان پرينده، آچئق هوادا غارشلاشئپ اوتوران ايكي تويدوكچى نينگ
سازى عاداتچا، مومكين بولدوغئچا كوپ ادامئنگ اونسونى اوزونه چكمك اوچين چالئنيان زووام
سسlerden عبارات بوليوار. دوتار حاقتا آيدئلاندا ولين، اوندا شيله بايلنقلارئنگ آيراتئن غويالدىلان خصوصيت
لرينگ گوريمي نينگ توركمينينگ ياشايان اويى و اوني اهلى ماشغالاسى بيلن غار - غايدان اغئتبارلى
قورايان قارا اوينگ گوريميني قاوى سازلاشئپ گيديانديگى بيلن طاپاوتلانيار. 88"

شيله شرطلرده طاپيا - تيره لر بولوپ، داغئئق ياشايان توركمين خالقى نئنگ باغشئچئلئق صونغاتى
دورلى يول لار بيلن اوسدوريلپ گلينيپ دير. آراغاتئناشئق سر يشته لرى نينگ جودا اوچئسئزلئغى سبأپلى،
بيرى - بيريندن آرالارى خاص اوزنگه توركمين تيره لرى نينگ هر سينه دوتار چالماق، ساز صونغاتئنگ
عمومى اوسدوريليشى دورلى اصول لار، اوزبولوشلى آيراتئئلئق لار آرقالى عامالا آشرئلئپ دئر.
شونونگ اوچين هم دوتارچئلئق دا و باغشى چئلئق دا اولارئنگ هر سينده، اساسان اوزلرينه ماخصوص
اصول لارى دئر آيراتئئلئق لارى اورناتئپ گلپ دير. شيله بير ياغدايدا دورلى يول لار عمله گلپ، اونگا
"باغشى چئلئق يول لارى" ديپليپ آت بريليار. مثال اوچين: "دامانا يولى"، "آخال تكة يولى"، "سالئر-
سالئق (سارئق) يولى"، "چاودور يولى"، "يموت گوكلنگ يولى"، "اترك - گورگن يولى" يالى آيدئم -
ساز يول لارى بو خالقئنگ آراسئندا يورگولنى بولوپ دئر.

ايران توركمينلرينگ باغشى چئلئق يولى بولسا، اوز يرلى طاپيا - تيره شرطلرى بويونچا، "يموت -
گوكلنگ يولى"، "اترك - گورگن يولى" و شولار يالى يول بيلن كسگيتلنيپ دير.

تۆركمن سازئنى اؤورنيچى گؤرنىكلى عالم و. آ. اوسپنسكى حسنقلى دا بولاندا يموت – گؤكلنگ صونغاتى بارادا شيله بلأپ دير: "يموتلارننگ آيدئم پيسالارى نئنگ لافظى جذا بيتى، كؤپلنچ حالاتدا اولار كووارتا بيلن كيويئتانننگ چاگينده اوينايارلار" [197] 89

1. تويدؤكچى باغشى

XI-XVII عاصردا گؤنباتاردا، ياغنى مانگغئشلاق و اؤستى يورت اولكه لرينده ياشايان تۆركمن لر اول ييرداكى يرلى ياشايش شرتلرى نينگ اؤيتگه مگى ضرارلى، يرلى طايپا – تيره لرينگ كؤپ بؤلگى، اوندان اؤنگكى عاصرداقى آتا – بابالارى نئنگ كيدن انزلارننى انزارلاپ، كؤپلرلى گؤن اورتا – گؤندوغارا طاراپ و كؤپلرلى بولسا، حازار دنگزى نينگ گؤندوغار كنارلارننى سئرنپ گؤن اورتا تۆركمنستانا (اترك – گورگن) طاراپ سؤيشيارلر. حاضيركى باغشچنلق يولونننگ دؤرلى يول بويونچا طاپاوتلاندئرئلشننا غارامازدان، شول عاصردا تۆركمن باغشى چنلق صونغاتى بيرى – بيرينه اؤران ياقئن بولوپ دئر. مونونگ اساسى سبأبى شول دؤورده تۆركمن طايپا – تيره لرى نينگ بيرى – بيرى بيلن ياقئن غاتناشق دا آغزى بير بولوپ ياشاندئقلارنندان گؤزلنيلملى دير.

تۆركمن لر كؤپير ياغداى لاردا داشقى دوشمان لارننگ اؤنگؤنده آغزى بير بولوپ دئرلار. بو آغزى بير بولوپ بيله لشمه لر بولسا، اؤز گزگينده، ساز – صونغاتى نئنگ اؤسؤش درجه سينه هم دگرلى تاثير غالدئرئپ دئر.

XVII عاصرننگ آخئرلارندا بالكان ثبيت لرينده دؤران تكه – يموت بيرلشيجى دميرغازئقدان اونكات ياراغلانان و روسيانننگ راياتلارى حاساپلانان قالمق لارننگ چوزوشلارننى انزننا سريكديرمكه تۆركمن لرينگ آغزننى بيرلشديرماگه ياردام اديپ دير" 90.

ينه – ده شول تاريخى ماغلوماتلارننگ حابار برمگينه گؤرأ، "XVII عاصردا گؤنباتار تۆركمنستان دا سو يئتمزچيليجى سبأبلى (اوزبوينگ سووى كسيلپ، سارى قامئش كؤلى نينگ سووى نئنگ شور بولماغى)، كؤپ ايلاتى اكله ماگه رسورسلارى بولمان دئر، اونگا گؤرأ – ده، شول عاصرننگ

88. Беляев В. М., и Успенский В. А., « Туркменская музыка »,

89. там же, I том, 177 стр.

آخۇرلارنىدا يىموتلارنىڭ – تىكە لىرىنگ ايرى بۇلگى گۆن اورتا تۆركمىستانا سۆيشىپ باشلاپ دىرلار".^[198] 91

اۇنگدە بللۇپ گچىشىمىز يالى، شول عاصردا امان دۇولت باغشى شىلە بىر آغزى بىر طاپيا – تىرە لىرىنگ گۆرنىكىلى باغشى سى بولوپ دىر. ياتلانان حادىثادا يىرىنە يىتىرن سىزى هم "غىرنلدى" آدى بىلن ھىزىزە چىلى باغشى – سىزاندالارنىڭ آراسىندا يۇرگۆنلى سىز لارنىڭ بىرى دىر.

شىلە ياغدايلاردا، ياغنى ير – يوردى تاشلاپ، آيرى يرلرە گۆچمك و داغنىق ياشاماق پروسىنىڭ قىچىقلىغى، قالمىق لار، خىوا – بوخارا امىرلىرى و ايران شالىغى يالى داشقى دوشمانلار طاراپىندان ادىلن چوزوشلار و چاقنىشنىق لار گۆنبتار تۆركمىن لىرىنگ سىز صونغاتى نىڭ پىسە دۆشمىگىنە – دە سىبۇپ بولوپ دىر. سونگا باقا بو اطرابىنىڭ تۆركمىنلىرى اوتوروملاشۇپ باشلاندا، خىوا و داش – اوغوز يىموتلارى بىلن آراغاتناشنىق لارى اوزۇلمان دىر. حاتدا كآبىر ياغدايلاردا داش – اوغوز يىموتلارى بىلن اترك - گۆرگىن يىموتلارى نىڭ باغشى چىلىق يولى ياقىن بىر مىنگىزلىكىدە بولوپ دىر. "گۆرگىندە مالى بولاننىڭ، خىوادا غارنى دوق!" – دىيلن ناقىل هم ايركى دۇورلردن بارى گۆرگىن تۆركمىن لرى نىڭ داش – اوغوز نىبىت لرى بىلن غاتناشنىق دا بولاندىغىنى خابار بىرأر.

و. آ. اوسپىنسىكى بىلن و. م. بلىايف – يىنگ "تۆركمىن سىزى (Туркменская музыка)" اتلى علمى ايشىندە حسنىقلى باغشى مأمىدنىس بىردى اوغوننىڭ خىوالى نىيازقلى بىچە مە كار باغشى دان، شاقاداملى باغشى قاووس ساتىل اوغوننىڭ نىيازقلى باغشى نىڭ شاكىردى امان باغشى دان پاتا آلاندىغى حاقدا آيدىلار.^[199]

بو تاصدىقلامالار بولسا، اترك – گۆرگىن اطراپلارى نىڭ باغشى چىلىق يولوننىڭ داش – اوغوز يىموتلارى نىڭ باغشى چىلىق يولى بىلن غاتناشنىقدا بولاندىغىنى بىزە مىالىم ادىار.

90. žurnal "Türkmenistan halk magaryfy", Aşgabat- 1992 ý., 2., 28 sah.

91. Jukyew A., "Türkmenistan XV – XVIII asyrdä", "Türkmenistan halk magaryfy" neşriyaty, A 1992 ý., 73 sah.

92. Успенский В. А., Беляев В. Мюб «Туркменская музыка», II том, 119, 159 сер.

XIX عاصرئنگ 2 – نجى يارئمنئدا، XX عاصرئنگ I – نجى يارئمنئدا كۆمىش دپە و خوجانفس اطراپلارئندا ياشان بللى و جان باغشى، دوردى باغشى داغى حسنقىلى لى مأمدئفس بردى اوغلونئنگ شاگىردى بولوپ، اولارئنگ اوستى بيلن يموت – گۆكلنگ باغشى چئلئق يولى ايران تۆركمنلرى نينگ آراسئندا – دا گىنگدن يياراندئغى حاقددا كۆره عايان گۆرۆنيپ دور.

شيله لىك بيلن، 1945-1917 – نجى يئللاردا، گچن عاصرئنگ 1888-1880 – نجى يئللارئندا "آخال شرطناماسئنا" اساسلانئپ، تۆركمن صحرا (گۆن اورتا تۆركمنستان) بيلن گۆنبتار – دميرغازئق تۆركمنستانئنگ آراسئنا سرحد چكىليپ، تۆركمنستانئنگ اساسى بىر بۆلگى ايران پادشالئغئنا تابئن اديليپ غوبوليار. شول دۆوردن بۇرى تۆركمن صحراداقي باغشى لار باغشى چئلئقا اۆز آتا – بابا دأبىنى ياووز آيرالئق لارا غارامازدان، اۆز بللى وكىل لرى نينگ اوستى بيلن ساقلاپ گليارلر.

عاشق آباد دؤولت كانسرواتورىياسى نئنگ داستنى خ. آمانگدئف 1995 – نجى يئلئنگ توموسئندا ايرانئنگ خوجانفس اوباسئنا بارئپ گۆرئندن سونگ، شول يرده ياشايان أهلى تۆركمن طابيا – تيره لرى نينگ آيدئم – سازا قويان اولى صارپاسى نئنگ باردئغئنى بللاپ، اول يرءاكي ياشايان تۆركمن طابيالارئنگ آيدئم – سازا اوقئپلى لئغئنى، ساز اشيديشلرى نينگ، ريتم دويغولارى نئنگ، ساز يادكشلىك لرى نينگ يوقارى درجه ده ديگىنى قووانچ بيلن گۆرينگ بريار.

يۇنه غئناساق – دا، آراغاتئاشئقلار كسيلئدن سونگ، گۆچلى حالئپالار بولمانى اۆچين، هم – ده بو صونغاتى ايران پادشالئغى نئنگ پارس شووينيستىك ايده يالى سيستماسى نئنگ يويماغى سبأپلى، تۆركمن آيدئم – ساز صونغاتى پسە دۆشيريلىدى. شيله – ده بولسا، سونگقى دؤورلرده بو يول غاراشئسئز تۆركمنستانئنگ رادىوسى و تلويدنياسى آرقالى حالى – شيندى افيره گۆبيريلىپ دوراندئغى و اونى ايران دا ياشايان تۆركمن لرينگ ده دينگلمآگه مۆمكىنچىلىك تاپاندئقلارى سبأپلى، بو يول بللى بىر درجه ده اۆز اؤسوشىنى باشدان گچيريار. يۇنه بىر زادى بلله مك گرک. يموت – گۆكلنگ يولونئنگ اساسى بىر شاخصى اترک – گۆرگن باغشى چئلئق يولونئنگ ايران تۆركمنلرى نينگ آراسئندا بللى وكىل لرى دۇردى. اولارئنگ آراسئندا قازاق پانق، آرازمئرات آرنخى، خوجا شارقى، آنامحمد كۆتۆكى داغيلارى ياتلاماق بوليار. عمومان افير اوستى بيلن يموت گۆكلنگ هم اترک – گۆركن يولونئنگ حاضيركى زامان مشهور باغشى سى نوربردى قولوفئنگ ايران تۆركمنلرى نينگ آراسئندا – دا شاگيردلرى دۇردى. غازاق

پانق (اومچالی اوباسئندان)، خوجا شارقى، آتجى باحرى، امانگلى شارقى (كۆميش دپه دن)، انامحمد كۆتۆكى (ساللاخ اوباسئندان)، نازبردى باغشى، عبدى باغشى، شيرمأند باغشى (بندرتوركم شأهريندن)، ياحيا مأمزادا، قاقا وجانى، مناطق ديبائى (كۆميش دپه شأهريندن)، غاپور كۆر، تاچ مأمد شئخ (خوجانفس شأهريندن)، خوجا باغشى (خوجاكل باغشى، قاراقاشلى اوباسئندان)، آراز محمد باخوشى، أشئرگلى گركزى (كلاله شأهريندن)، بايلى تكة، ناظارلى محجوبى، قلئچ انورى، منصور صبوخى، منات آهنگرى، دينى بركى (كۆمت قاووس شأهريندن)، آرازمئرات آرخى، دوردى طؤرىك، بأهمن دأليجه (آق قالا شأهريندن)، حمزه باغشى، قوجا باغشى، تويقلى نيازى، خوداقلى كاشانى، شاهنم باغشى، آناققلئچ هؤشيارى، آراز كلته (غئجاقجى)، راخمانقلئچ يمودى (غئجاقجى)، قوشلى بزيرگن (م. رژيم)²⁰⁰، مجيد تكة، راؤشى، آنابرىدى وجدانى، ماشات قلئچ طاغانى (غئجاقجى)، عبدل يمودى، حكيم كۆر، قوربانگلى كۆر (گلديجان)، ... ينه – ده شولار يالى باغشى – سازاندالار آزدا – كآنده حأضيركى دؤورده تۆركمن خالقى نئنگ آيدئم – سازئنا خئذمات اديپ گليارلر.

1960-1958 – نجى يئللاردان باشلاپ، تا 1978-1979 – نجى يئللارا چنلى پارس فنودال لارى نئنگ آراسئندان دؤرآن رضا شانئنگ اوغلى محمد رضا پأهلوى آمريكان امپرياليستلرى نينگ قولداماغي بيلن ايراندا اولى گؤيجه ايه بولدى. شول دؤورينگ آرانغئندا ايران خالقلارى نئنگ أهليسى نينگ آراسئندا ديه ن يالى مدنى – سياسى و جمغئيت چيلىك تايدان دورغونلق دؤورى يئللارى عمله گلدى. اول دؤور خالقئنگ روحى مدنيتى نينگ اؤسؤش باسغانچاقلارئندان پسه دؤشن يئللارى حاساپلانيار. ايران اپوزيسيون گؤچلرى طاراپئندان اول دؤور "آمريكانئنگ آقالق سؤرن دورنوقلى دؤورى" ديبليپ آتلاندئرلدى. سبابى محمدرضا پأهلوى نينگ شوونىستىك ايدياسى بويونچا دينگه پارس جمغئيت چيلىگى اؤندليپ اؤسدؤريلياردى. اما اولاردان غايرى ميللت لرى آسئمللشديرمكلىك گؤز اؤنگؤنده توتولئپ، بو اوغوردا دؤرلى چاره لر و سياساتلار عامالا أشئرئلياردى. تۆركمن خالقى نئنگ آتا – بابا گليان ساز – صونغاتى، دىلى و ادبياتى غئسئلئپ، خاص بئر خالقئنگ گؤزيندن دؤشأيمزلىك اؤچين هم، اونونگ اؤچگؤسى گؤرنؤشى گؤرگن راديوستانسىياسى نئنگ اؤستى بيلن حالكى بئر ياتدان چئقان كؤنه فولكليور حؤكمينده افيره گؤبيريلدى.

شو هيلي جمغئيت چيلىك شرطلرى نينگ اساسئندا، تۆركمن خالق آيدئم – سازلارى اؤز تاريخى أهميئتinden دؤشيريلپ، توى – توماشالاردا اونونگ درگينه، البورس داغلئقلارى نئنگ گؤر جنگلىك لرى

²⁰⁰ . M. Režim – bu dutarçy sazanda han Akyöwyň şägirdi bolup pata alan sazandalaryň biri

نینگ اتکلرینده یاشایان آز سانلی میللتی نابللی بولان سئغانلارا چالئمداش "گؤودارلار" دییلن توپارلار تۆرکم لرینگ تویونا گلیپ، شادیان (تۆیدۆک) بیلن ناغارا (لانگگارا) چالیاردئلار. اولارننگ آراسئندا بیر ارکک کیشی عیال اگین – اشیکینده تۆرکم یاش یتگینجک لری نینگ آراسئندا تانس اویناپ، بایراق آلیردی. اولار ایل سئرئپ، هایسی اویۆنگ غاپئسئندا توی – توماشا گیدیپ دوران بولسا، شول یره بارئپ شاغالانگ توروزیاردئلار. اولار اهللی توپلاردا آشاداقی یالی ایکی سطر قوشغئنی "تۆرکمچه" شول انزگیدرلی غایتالایاردئلار:

**اجوجان، اجوجان حاطدا گیدیلی،
حاطاننگ اۆستۆنده گۆرینگ ادیلی ...**

اما بیله گۆرنۆشدآکی شاغالانگلاری تۆرکم خالق ننگ صونغات مدنیتینه هیچ هیللی داخلی ننگ یوقلغی سبألی، خالق اولارا اوران اھمیت سیز غاریاردئلار. "گؤودارلارننگ" چالیان سازلارئندا تۆرکم مدنیتی نینگ هیچ هیللی نام-و نشانی یوقدی. دینگه "شادیان" دیلیان قورال، کأبیر ماغوماتلارا گؤرأ، تاریخنگ کأبیر اتاپلارئندا تۆرکم نرینگ آراسئندا اولانئلپ دئر. ق. نوربادافنگ بریان ماغوماتئنا گؤرأ، شادیان تۆیدۆک تا ایکینجی جهان اورشونا چنلی اترک – گۆرگن نیت لرینده ات چاپئشقارلاردا چالئئپ دئر. [201-202] 93

گۆرگن رادیوستانسسیاسی ننگ تۆرکم آیدئم – ساز صونغاتئنی آسئمیللشدیرمک باراسئندا تۆرکم نرینگ آراسئندا آلئپ باریان سسیاساتی حاقدان تاریخ علم لاری ننگ کانئداتاتی سردار آتایف "ایران گۆرگن رادیوستانسسیاسی و اونونگ ایدیالوگیاسی" [203] 94 آتلی ایشینه گینگیشلیین ماغومات بریار. 1968-1970 – نجی یئللاردان سونگ، حأضیرکی دووام ادیان دورغونلئک دؤورینه غارامازدان، توی – توماشالاردا تآزه چئقان ساز قورال لارننی پیدالانماق مۆمکینچیلیگی یۆزه چئقئپ اوغراددی. ایلکی تۆرک – آذربایجان سازلاری یرینه یتیریلیپ، سونگرا اونونگ یری تآزه دؤران تۆرکم آیدئم و اوین سازلاری بیلن چالئئلپ اوغراددی. شو مسئله باباتدا عاشق آباد و باکو رادیوستانسسیالاری ننگ افیره گؤبیریان آیدئم – ساز پروگراملاری خالقا اونگایلی یاردام ادیاردی.

93. Nurbadow K., /görk. Iş./, 49-53 sah.

93. Nurbadow K., /görk. Iş./, 49-53 sah.

94. Ataew S., "Eýran Gürgen radiostantsiýasy we onuñ ideologiyasy", Aşgabat – 1990 ý.

شول دؤورده تۆركمن صحرادا ياشايان تۆركمن سازاندالار ئندان:

ى. ديبائى، آ. ديبائى، ت. نديمى (كۆمت قاووس دان)، تاوانا، آ. جمالى، ت. برديار، خ. اونق، ا. كور، بندرتۆركمن شاهريندن، بللى آكاردئونچى و آيدئمچى خ. گلديخانى كۆميش دپه شاهريندن، آناقاقا اونق، خوجانفس اوباسئندان يادلاماق بولار.

كلاويشلى ساز قورال لارنى اولانماق ارقالى ياش سازاندالار استرادا گؤرنؤشدكى آنسامبئل لارى دؤرديارلر. شول دؤورده گؤرگن راديوستانسياسئندا چئقئش دن بللى استرادا آيدئمچئلارى نئنگ خاطرئندا ياقوب كور، نورعالى جاپارى، خوجانفس دن، خدرگلديخانى، آ. خوزينى، گ. كوچكى، كۆميش دپه دن، آنا كور، غنزلار توپارى بندرتۆركمن دن، قوربانوردى مدنى، جلال سوقى، آق قالادان، آنابردى وجدانى، شيرمحمدى، س. قلئچ طاغانى، ح. بركللى نژاد كۆمت قاووس دان و باشغالارئنگ اتلارنى – دا آغزماق مؤمكىن.

* 1975-1980-nji ýyllar töweregi türkmen toýlarynda çalyňýan gurallar.

اما 1981 – نجى يىلدا ايران تۆركمنلرى نينگ غازانان اوتونوميا اركىنلىگى يئغنالاندان سونگ، اهلى ياش اؤسؤپ بارىان تۆركمن استرادا آيدئم - سازچى لارى نئنگ دولاندرئجى لارى كم – كمدن دؤولت باسغى سى استئندا غالئپ، آيدئم – ساز مدنيتئنگ بو اوغرونئنگ گؤيچدن دؤشيريلمگينه سبأب بولدى.

شو آیدئانلار بیلن باغلانئقلى، ايران تۆركمن خالقى نئنگ مدنى و سياسى قوراماسى نئنگ "ايل گۆيجى" آتلى مدنى – سياسى ژورنالى نئنگ صاحىپالارئندا شيله بللىكلره دوش گليارس:

"1972 – نجى يئلئنگ توموسئندا كۆمت قاووس شأهرى نينگ ياش اؤسگينجكلرى نينگ توماشا زلئندا تۆركمن پراگرسىو ياشلارى طاراپئندان بيرناچه بللى – بللى باغشى لار سازاندالار يئغنائشئپ، اؤچ گۆنلىك كنسرت پروگراماسئنى گچيريليار. تۆركمن خالقى نئنگ آيدئم – ساز موشتاقلارى أهلى كۆنكلردن اونگا توماشا اتماگه يئغنائشيارلار. بو دابارالى كنسرت پروگرامالارى ايران شاسى نئنگ حوويسئلئق قوراماسى طاراپئندان ياتئرئليار". [204] 95

شولار يالى ياغداى اوندان سونگقى دؤور اؤچين هم مشهور دئر.

1981 – نجى يئلئدان سونگ بولان واقعالارئنگ اساسئندا تۆركمنلرينگ آراسئندا آيدئم – ساز مسئله سى كآبير باباتلاردا اسلام رسپوبليكاسى نئنگ ديندار توپارلارى طاراپئندان قاداغان ايدلدى. شونونگ بيلن باغلانئقلى ينه – ده سردار آتاي ابيلىكى بير روايتدا دوتار قورالى اوغوزخانئنگ دؤورينده قورقوت آتا طاراپئندان اوغوز رواياتلارى بيان اديجى "يكه تانگري" ايدىالوگياسئئنگ مؤجيزه سى (معجزه) حكمينده گؤركزييار. ز. علمى ايشينده شيله بيان اديار:

"... تۆركمن لرده انتاك چئلشئرئملى ياغدايلار ساقلانئپ غاليار. خصوصان – دا هايىسى دئر بير بايرامچئلئق گچيريلنده، تۆركمن لر اؤنگؤندن اسلام رولىوسياسى نئنگ ساقچى لارى نئنگ غارشئسئنا طابيارئلئق گؤريپ باشلايلارلار. شيله بير واقعا هم بولوپ دئر. تۆركمن لر ينگ آق قالا شأهرينده توى توتولئپ، باغشى چاغئرئليار. اولار شول تويئنگ دابارا – شاغالانگئنى اشيديلمز يالى بير يول تاپمالي بوليارلار. ياغنى 2-3 كيلومترليكه بير ناچه تراكتورى ايشله ديپ قويوپ، شولارئنگ موتورلارى نئنگ سسى نينگ كؤمگى بيلن توى گچيريب ديرلر". [205] 96

ايران دا شائيلارئنگ شريغاتي بيلن تاپاوتئلئق دا تۆركمنلرينگ سؤنى (سئى) شريغاتئندا باغشى چئلئق مسئله سينده آچئق شرطينگ بولانى سبأپلى، سونگقى دؤورلرده (1979 – نجى يئلئدان سونگ) خالق

95. Žurnal “ Il gūyji”, Eýran türkmenleriň medeni we syýasy Ojagynyň neşriýaty, 2, tomus, Berlin- 1364 ý., 33 sah.
95. ژورنال " ايل گويجي", ايران تركمنلرينگ مدنى و سياسى اوجا غئئنگ نئرى، 2، توموس، برلين – 1364 ش. ص. 33.
96. Ataýew Serdar, “Arkadaşlar hakda söz”, Aşgabat – 1991 ý., 23 sah.

باغشى چىلغى، ياغنى دوتار – غىجاق بىلن آيدىم – ساز اتمك اوز حاقنقى و طبيغى اوسوشينه ايه بولوپ اوغرادى. مونگا ايلكىنجى تارىخى سبأپ محمدرضا شاننگ تاغى نىنگ يئقنلماغى بولان بولسا، بيله كى سبأپ ساوت توركمنستاننگ راديو و تلويدياسى ارقالى افيره گويبريليان توركمن خالق آيدىم – سازلارى نىنگ پروگراملارى بولدى. اما شوندا – دا حاضيركى دوردده توركمن آيدىم – سازى نىنگ اوسيشى نىنگ اونغونه گچيليان (بوكدنچ دورديان) پورصاتلارى از دال دئر.

"1991- نجى يىلنگ ماى آيى نىنگ بيرىنجى گونى بندرتوركمن شاهرى نىنگ اسلام رسپوبليكاسى نىنگ پاسدارلارى (ساقچىلارى)، بير توركمن ياشولى سنى گدمليك بىلن آندىلار. شيدىپ، اولار گچىپ دوران توى – توماشانى غانا بولادىلار. پاسدارلارنىڭ بيرى تويدا ادىلجك بولونيان ساز – صحبتىنىڭ اونغونى آماق اوچىن، اول يره دوكوليارلار. ياشولى الياس آقا نازقنلجى اولاردان دىنگه بير ساغات آيدىم – ساز اتمآگه روغسات (رخصت) سورانى اوچىن، اولار اونى اوتومات اوقونا توتىار. ياشولى نىنگ غورساغىندان پاران (پران) يارنپ چىقان اوتومات اوقى ينه – ده، ايكى آدمى پارالايار. شيله لىك بىلن "اسلامنىڭ قوراغچى لارى" توركمنىڭ بو توى شاغلانگىنى ياسا اوريارلار.²⁰⁶

آصلنىدا آيدىم – ساز دىيلىنى پىغامبرىڭ دوردورينده – ده، بولوپ دئر. مكگه شاهرىندن هيجرته غايدان محمد پىغامبرى، مدينانىڭ خالقى آيدىم – ساز بىلن غارشى آلنپ دىرلار. عمومان، شريغات دا نىكا تويونى دابارالى آيدىم – سازلى قورناماق دوردورس و سوغاپ سايلىيار.²⁰⁷ شوننىڭ اوچىن هم بىزىڭ خالقىمىز:

ايله دىولت گلر بولسا، باغشى بىلن اوزان گلر.

ايلدن دىولت كيدر بولسا، مالا بىلن توزان گلر.

- دىيىپ، اوران جايدار آيدىپ دىرلار. وليلىك بىلن آيدىلان اول سوزلرىڭ حاقنقات دىغنى 20 – نجى عاصرنىڭ آياغىندا شوكونكى ايران توركمنلىرى نىڭ دورموشى بىلن باغلانىشقى بولوپ گچيان پاجىغالى (فاجعه) ياغدايلار دولى ثبوت اديار.

²⁰⁶. "نشرىه تركمنستان ايران"، ارگان كانون فرهنگى – سياسى خلق تركمن ايران، سال سوم، شماره 28-29، تابستان 1370 – آلمان غربى. (بو قوراما حاضيركى شول آتداق قوراما بىلن پارخلى غارىشدا و يورلگه ده اکتىو دى، اونغى قوراما 1995- نجى يىلدا داغدى.)

²⁰⁷. Ахметхади Максуды, Шеригат буйрукларының топумы, Ашгабат, 1992 й., 15 – сар.

ایران تۆرکمن لری نینگ ساز – صونغاتى بارادا اینگ سونگقى الیمیزه گلیپ قوشان ماغومات، ایران تۆرکمن لری نینگ مشهور باغشى سی ناظارلی محجوبی ننگ ناخوشلاپ آرادان چنقماغی بارادا بریلیپ دیر. گۆلیستان ولایاتی ننگ بللی نشیریاتی ننگ بیری "گۆلیستان – ایران" آتلی آیدا بیر گزک چنقیان قازیتی نینگ 2000 – نجی یئل آوگوست آبی 40 – نجی نومرئنداقی 7 – نجی صاحنپادا کومیش دپه شأهرینینگ حاکیمی موسی جۆرجنی بیلن "تۆرکمن باغشى لاری قولداوا مأتاچ دیر." دییلن صؤحبندشلیکده شيله ماغوماتلارا غابات گلیاریس: "تۆرکمن لری اینگ مشهور باغشى لار ننگ بیری خالئیا ناظارلی محجوبی دئر." 208 (بو بارادا 1989 - نجی یئلنگ توموسئندا عاشق آباد رادیوستانسایسئندا خود اوزیم هم یؤریته گپلشیک گچیریپدیم. (دسرانت خ. اونق)).

ناظارلی باغشى "چای قاوشان" آتلی اوبادا (کومت قاوس شأهری نینگ 15 ک. متر دمیرغازئق – گۆندوغارئندا یرلشیار). یاشایار. تۆرکمن کلاسیک سازی ننگ خالئیاسی ناظارلی محجوبی قادمی کونه دوتاری بیلن دورموشدا اغئر گچیریلن حاسراتلی عاذاپ لاردان صؤحبت آچئپ، گچمیشلری یاتلایار. اول حأضیر عؤمؤرنینگ اینگ سونگقى گۆنلرینی اوز اوباسئندا ناخوشلئق دؤشکچه سینینگ اؤستؤنده گچیریار. اونونگ تنها یولداسی شول دوتاردئر. اول ناخوشلئق دؤورینده یکه اوزی درد و حاسرات بیلن همرا بولوپ غالئپ دئر. هیچ کیم هم اونی سوراماغا بارمایار. ناظارلی حاسراتلی گۆزلری بیلن قادمی و کونه دوتارنا گۆز غنتاغی بیلن سرادیپ، الینه آئپ، اونی سؤیگی بیلن اؤپؤپ اونگا شيله دییار: "دورموشئنگ شاد گۆنلرینی یادئما سالیان یکه – تاک قورال سنسینگ!" – دییب، یواشلئق بیلن یکه لیک سازئنی چالئپ، بوغوق اوازی بیلن تنهالئق آیدئمئنی پئشردایار.

دوغوردانام بو غارری حالئیا یکه غالئپ دئر. گلینگ، اونونگ دورموشی ننگ سونگقى گۆنلرینده، اوز منتدارلئغئمئزی بیلدیرلینگ.

اساسی بیزینگ باغشى – سازاندالارئمئز دینگه بیر دوتار بیلن گۆن – گۆزرانئنی آیلامانی، ایسم مالدارچئلئق، دایخانچئلئق و بيله کی ایشلر بیلن هم مشغول لائئپ دئرلار.

موسى جۆرجانی بو یرده بيله کی باغشى – سازاندالار حاقدا هم شيله یاتلاپ گچیار: "آق قالاننگ بیر کیلومترگۆنباتارئنداقی آق قبر اوباسئندا یاشایان حالئیا دوردی طؤریک، سونگ کومیش دپه لی مرحوم حالئیا باغشى خوجا شارقى، بندرتۆرکمن شأهرینینگ بیر کیلومتر گۆن اورتاسئنداقی یموتلی اوبادا یاشایان

208. م. جۆرجانی نینگ شو ماقالاسی شو دسر تاسیاباننگ قورالان واقتئندان (1995) باش یئل سونگ دوکتورلئق ماتریاللارا گبیزیلدی. ...

غجاقچی راخانقلئچ یمودی، بندرتۆرکمن شأهرینینگ 7 کیلومتر گۆندوغارئنداقی قاراقاشلی اوباسئندا یاشاپ گچن و اون یاشئندا دوتار آلئپ قئرق یئلا چئلی دۆنیادن اوتینچا آیدئم آیدئپ باغشی چئلق ادن خوجا باغشی (خوجه کل باغشی)، هم – ده کۆمت قاووس شأهرینده – ده بللی حالئپا باغشی لار دؤرأپ دیر. حأضیر اول یرده ایکی توپار باغشلار بار. بیرى آزادی آدئنداقی و بیله کیسی بولسا مختومقلی آدئنداقی باغشی لار توپاری بولوپ دوریار. بو توپارلاردا تۆرکمنصحرادا مشهور بولان باغشی و سازاندالار طاراپئندان ایش آلئئپ بارئلیار. شولارئنگ آراسئندا 25 یئل باغشچئلق ادیان قلئچ انوری، کللا شأهرینینگ گۆندوغارئندا یاشایان "آرازمحمد باخوشی، ینه – ده حالئپا ناظارلی محجوبی نئنگ اونگات شأگیردلی نینگ بیرى حالئپانئنگ اوباسی نئنگ یانئنداقی گرکز اوباسئندا یاشایان آشرگلدی گرکزی، هم – ده، حالئپا ناظارلی نئنگ یاش شأگیردیندن منصور صبوحی (سازاندا)، دوردی طؤریک، حالاد سغادات، آشرگلدی گرکزی هم-ده عبدالمنان آهنگری داغی لار بو حالئپانئنگ شأگیردی دییپ یادلاسا بولار.

بو گپلشیکده بیلیکی حالئپا باغشی لار هم-ده یادلانئپ گچیلیار. شولارئنگ آراسئندا آتلی حالئپالارئنگ بیرى یانگی – یاقئندا مرحوم بولان دینی گرکزی هم – ده یری گلنده یاتلاماغا منئاسئپ حالئپالارئنگ بیرى 1980 – نجی سنلدا مرحوم بولان غارغی – اومچالی (حأضیرکی سیمین شأهر) شأهریندن حالئپا قازاق پانق دوتار چالماقدا یکه – تاک باغشی لارئنگ بیرى دیر. اول اساسان یموت – گوکلنگ باغشی چئلق یولونئنگ اترک- گۆرگن شاخامچاسئئنگ حاقئقی وکیلی دیسنگ یالنگئشمارئس. اونونگ آدی دینگه ایراندا دأل – ده، ایسم تۆرکمنستاندا – دا مشهور بولوپدی. شيله هم ناظارلی محجوبی بیلن دوردی تۆریگینگ آیدئملاری بیرنأچه گزک هم پروگراما بویونچا تۆرکمنستاندا افیره گؤیبریلدی. " [209] 98

بو گپلشیکینگ دووامئندا کۆمیش دپانینگ حأکیمی دؤولتینگ شو مسئله باراداقی جوغاپکار ایشگارلریندن باغشی سازاندالاری حمایت ادیلمگینی طالاب ادیار. اولارا آیلئق تؤلئپ، قولداو چاره لرینی یرینه یتیرمکلیگی خوائئش ادیلیار.

شيله هم تۆرکمنصحراداقی گۆرنیکلی یازئجی، شاعیرلار و سازاندا – باغشی لارئنگ وپات بولمازدان اؤنگ و سونگ سئلاغ حورماتلانئلماغی بارادا آیدئلیار.

98. Häftenname-ye "Golestan-e Iran", şomare-ye (40), 22-om-e ogost, Gorgan- 2000 m., säf. 7

97. هفته نامه "گلستان ایران"، شماره (40)، 22/م ا وگوست، گرگان - 2000 میلادی، ص. 7

"حالىپا ناظارلى محجوبىنىنگ وپات بولاندىغى حاقئندا "صحرا" قازىتى هم 2000-نجى يىلئىنگ
 آوگوست – سىنتىابر آيئىندا قى 23 – نجى سانئىندا 2 و 7 – نجى صاحىپالارئىندا خابار برىار". [210] 99
 اوندا گۆلىستان ولاياتى نئىنگ "فرهنگ ارشاد اسلامى (اسلام مدنىئىنىنگ يولسالغى اؤسۆشى)"
 اداراسئىنىنگ اساسى مۆدىرى قانچلئىنىنگ چىقىشى بىلان بلله نىليار.
 شول سان قازىتده باغشى نئىنگ ترجمه حالى بارادا غنىغاچا ماغلومات هم برىليپ دىر. بو حالىپا
 باغشى 1929 – نجى يىلدا غاراشسىز تۆركمىستانئىنگ غزئىل – اترک اطرابى بىلان سرحدش داشلى
 بورون اطرابى نئىنگ غاراماخر (قره ماھر) اوباسئىندا دۆنىا آيىنيار. اونونگ آتاسى "اۆركۆت" آدى بىلان
 تانائىپ دئر. اۆركۆت آقا دمىرچى اوسسا بولوپ دئر. اول باغشى چىلئىغا اوران غزئىقلانئىپ دئر.
 ناظارلئىنىنگ بىرىنجى حالىپاسى هم شول اوز آتاسى بولوپ دئر.

* Yslam respublykasynyň gelmezinden öňünçä türkmen toýlarynyň alynyp barylşy.
 Suratdaky sazandalar H. Ownuk we N.Tatarnejat

ناظارلى حالىپا 11 ياشئىندان دوتارى الينه آلئىپ باشلايار. اونونگ بو كاره مشغوللانماغنىنىنگ اساسى
 سبابى شول بىر واقئىداق قونگشى سى "آشرباغشى" طاراپئىندان اوندا باغشى چىلئىغا بولان خاص
 غزئىقلانما دؤرآپ دىر. آشرباغشى اوز دؤورىنده بللى باغشى بولوپ ناظارلى باغشا اؤيؤنده المئىدا
 دوتار چالئىپ آيدئم آيتماعى اؤوردىپ دىر ياغنى ناظارلى نئىنگ بىرىنجى رسمى حالىپاسى هم شول باغشى

99. Mahname-ye "Sähra", sal-e sevvom, şomare-ye 23, ogost vä septambr, Gorgan- 2000 m., säfhat-e 2 vä 7.
 99. ما هنا مه "صحرا"، سال سۆم، شماره 23، اؤگوست و سپتامبر، گرگان - 2000 ميلادى، ص.ص. 2 و 7

حاساپلانیار. ناظارلی باغشی ینه – ده "چالمان باغشی"، "ولیم کؤر باغشی"، و "سوخان سازاندا" یالی حالئپالارننگ شاگیردی بولاندغنی هم یاتلاپ گچیار. مرحوم ناظارلی بیرناچه اوقت کؤمت قاووس شأهرینده یاشییار. اما دورموش گؤزرانننگ آغرلغی سبأپلی چای قاوشان دییلن اوبا گؤچؤپ، اوباننگ بیر تر - چمنلیک میدانلاری ننگ بیرینده مکان توتیار.

بو حالئپا گؤرگن رادیوسننگ آچئلمازئندان اؤنگ هم ایران حاری مرکزی نینگ تۆرکم بؤلۆمینه باغشی چئلوق ادیب دیر. گؤرگن رادیوسننگ تۆرکم بؤلۆمینینگ دؤیبینی توتئپ افیره غویبریلگی – ده بو باغشا دگیشلی دیر. [211]. 100.

دۆردینجی باپ: نتیجه

نتیجه: باید تهیه شود!

چشمه لر، ادبیات و دؤشؤندیریش لر:

I – نجی بؤلۆم

¹. تاریخ انستیتوتی (بو انستیتوت، ۱۹۳۶- نجی یئلدان تۆرکم دؤلت عئلمی - بارلاغ انستیتوتی ننگ اساسندا «تاریخ انستیتوتی» دؤردیلدی. شوندان سونگی دؤرلرده انستیتوت دورلی - دورلی آتلاندرئلدی: «تۆرکمینیستان علم لار آکادیمیاسی ننگ ش. باطیراف آدئنداقی تاریخ انستیتوتی» ۱۹۹۷-نجی یئلا چئلی هم - ده، «تۆرکمینیستانننگ مینیستیرلر کابینتینینگ یانئنداقی تاریخ انستیتوتی» ۲۰۰۹- نجی یئلنگ ۱۲- نجی ایونئنا چئلی، و شونندان بیلاک، «تۆرکمینیستانننگ عئلملار آکادیمیاسی ننگ تاریخ اینستیتوتی»).

² . [КАРАЕВ Реджепдурды](#) - [..1936 - ...] - Родился в г. Кизиларвате, ныне Балканского велята.

С 1958 директор сельской школы., В 1959-65. инструктор, зав. отделом пропаганды и агитации Ташаузского, обкома КПТ, в аппарате ЦК ЛКСМТ., В 1965-68 лектор Ашхабадского горкома КПТ, директор вечернего ун-та марксизма-ленинизма., В 1968-72 секретарь Ашхабадского РК КПТ., В 1972-81 первый Зам. председателя правления общества "Знание" ТССР., В 1981-88 зав. отделом пропаганды и агитации ЦК КПТ., В 1988-93 ректор АПИРЯИЛ им.Азади., С 1993 - зам. директора Туркменского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС., Д-р. истор. наук, проф-р. Депутат Меджлиса., С 1990 Председатель Комитета по межнациональным отношениям ВС ТССР., С мая 1993 министр образования., Со втор. пол. 90-х отстранен от гос. работы., В наст. вр. - преподаватель в турецком ун-те (г.Ашхабад).

3. Şu köçämiziň ady Sowet döwrüde “Gogol” soň “Görogly”, Türkmenistan Bitaraplyk statusyny alynyndan beýläk, “Bitaraplyk 15” bolup galdy.

4. Türkmenistan SSR-niň taryhy, I tom, 2-k., A.: 1960, 7 sah.

5. Käsrayıan N. wä Arşi Z., “Eýran türkmenleri”, “Sekge”, näşriýaty, Tähran – 1991 ý. 25 sah.

5. كسرانیان ن. و عرشى ز.، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "سگه"، تهران – ۱۹۹۱ / م.، ص. ۲۵

7. Логашова Б., “Туркмени Ирана”, “Туркменистан сегодня”, № 3, Ашхабад – 1992г. (статья).

** - بی بی رابعه لوگاشووا، نویسنده کتاب "ترکمنهای ایران"، ترجمه سیروس ایزدی؛ حسین تحویلی- نسخه اصلی: زبان روسی – انتشارات "دانش"، مسکو - سال ۱۹۷۶. در سالهای اشتغال نویسنده این سطور، در ایام حضور ایشان در پژوهشکده، اوقاتی را در مصاحبت با وی می نشستیم و از آخرین دستاوردهای موضوع تحقیقاتی وی نت برداری میکردیم (سالهای 1990-1994).

8. Рыбин В., «Сем Песков», Туркменистан, Ашхабад – 1991 г., Р.И.П.О., с.7

9. «Русско – Туркменские отношения в XVIII – XIX вв.», Сб. арх., док – ов, Ашхабад – 1963 г., с. 304

10. Şol döwürde Eýran türkmenleriniň Şura awtonomiýa hökümetiniň we Daýhanlar hem obalar şurasynyň merkezi edarasy şeýle atlandyrylýardy.

11. پاسدارلار: بولار پهلوپلر دؤورده كؤچه- بازارلار سئرئپ، بد ذاتلق ادیان ياشلار، سونگا باقا 1980 – نجى يئللاردا، ایراندا شایى (شیعه) دینچنلار نئنگ اوپونجاغنا اووریلپ، اوندان حاربی قوراما دؤرتیارلر.
12. واغشلارچا: وحشى لارچا

13. Durdyew K., “XIX – XX asyryň başyndaky türkmen edebiyatynyň taryhy”, Aşgabat – 7,

14. Jäzäni Bižän, “taryh-e si sale-ýe Iran”, çap-e sazeman-e çrikhaýe Fadaeýe khalgh, Tehran, bedun-e sal, ...

14. جزنى بیژن، "تاریخ سی ساله ایران"، انتشارات: سازمان چریک های فدایی خلق ایران، تهران – بدون سال، (بی تا) ...

15. Hezb-e Tud-ýe Iran, “çehel sal dâr sängär-e mobareze”, Iran- Tehran – 16 azär-mehr mah-e 1360 ş., şomare-ýe 68 säfhe-ýe 355.

15. حزب توده ایران، "چهل سال در سنگر مبارزه"، ۱۶ آذر و مهر ماه سال ۱۳۶۰ ش.، شماره ۶۸ صفحه ۳۵۵.

16. Бёрнес Александра, «Путешесетвие в Бухару», Т.3. Москва, 1849 г., 83 стр

17. Вамбри, «Путешествие по средней Азии в 1863 г.», Санкт-Петербург, 1865 г., 154 стр.

18. محمدآلی: محمدعلی، - بگنج آلی: بگنج علی.

19. خوسسار (خواستار): تۆركمنلرده، ماشغالا ايه ليگی.

20. Durdyew K., “XIX-XX asyr.” ... / görk. iş/, 7,8,9 sah.

* Bu barada Seýdi Hoja bilen Seýitnazar Seýdini ýalňyşmazlyk uçin bir belligi nygtap geçeliň. Seýitnazar Seýdiniň Etrek-Gürgen etraplaryna sürgün bolşy we Seýdi Hoja bile bir asyrda

ýaşany uýin bu iki şahyryň goşgylaryny çalyşýarlar. Bu meseläni N.A.Meredow ylmy taýdan çözüýär hem-de ser ediň “ Taryhy- edebi ykballar”, Geldiew G., Aşgabat- 1990 ý.,

21. Oraz Ýagmyr, “Magtymgulynama”, Aşgabat- 1992 ý.,50 sah., 256 sah.
22. Begdili Mähämmädreza, “ Turkmenhaýe Iran”, enteşarat-e “ Pasargad”, sal-e 1369 ş., motabeg bas al-e 1990 m.
22. بیگدلی محمدرضا، " ترکمنهای ایران"، انتشارات " پاسارگاد"، سال ۱۳۶۹ ش.، مطابق با سال ۱۹۹۰ م.
23. Hristiýanlaryň 40 günlük agyz beklemeleriniň iň soňky gününü “Lent” diýip atlandyrypdyrlar.
24. Leýdi Şel, “ Haterat”, tärijome-ýe Hoseýn-e Äbutorabýian, enteşarat-e “ Näşr-e now ”,Tehran-sal-e 1362 ş., motabeg ba sal-e 1983 m., säfhat-e 177-178.
24. لیدی شل، "خاطرات"، ترجمه حسین ابوتورابیان، انتشارات "نشر نو"، تهران سال ۱۳۶۲ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۳ م.، صفحات ۱۷۷-۱۷۸.
25. Ser Persi Saýks, “Taryh-e Iran”, tärijome-ýe Fähr-e Dayi, (jeld-e dovvom), näşr-e “Donýaýe ketab”, Tehran- 1363 ş., motabeg bas al-e 1984 m., säf. 398.
25. سر پرسی سایکس، "تاریخ ایران"، ترجمه فخر داعی، (جلد دوم)، نشر "دنیای کتاب"، تهران- ۱۳۶۳ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۴ م.، ص. ۳۹۸ . همچنین؛ {سایکس سرپرسی ، تاریخ ایران، دکتر آقای سید محمد تقی فخر داعی گیلانی، جلد اول، چاپ اول، 1323، چاپخانه رنگین، مقدمه}
26. Mehdävi Huşäng Ä., “Taryh-e rävbet-e harejiýe Iran”, enteşarat “Ämir käbir”, sal-e 1364 ş., motabeg bas al-e 1985 m., säfhat-e 366- 367.
26. مهدوی هوشنگ ع.، "تاریخ روابط خارجی ایران"، انتشارات "امیر کبیر"، سال ۱۳۶۴ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۵ / م.، صفحات ۳۶۶-۳۶۷ .
27. Аннанепесов М., «Укрепление русско – туркменских взаимоотношений в XVIII-XIX вв.», Изд., «БЛЫМ», А.: 1981 г., с. 229 – 230 .
28. Аннанепесов М., /görk. iş/, с. 490 – 491 .
29. Şol ýerde, 242 c.
30. Şol ýerde .
31. Şol wakanyň esasynda Fransýaly syýahatçy Kont Do Gobino nowella formasynda roman hekaýasynyn ýazýar. Bu eser pars dilinde “ Jäng ba Turkmenha ” diýlen at bilen Türkmenistan YA – nyň Merkezi kitaphanasynda saklanýar.
32. Durdyew K., “ XIX – XX asyr. ”... / görk. iş / , 7 – 8 sah.
33. Ser Persi Saýks, “ Taryh-e Iran”, / görk. iş/, säf. 515.(parsça).
34. Kont Do Gobino , “ Jäng ba Turkmenha”, näşr-e “ Arman” , Tehran – 1364 ş., säf. 62 .
34. کنت دو گوینو، " جنگ با ترکمنها"، نشر " آرمان"، تهران – سال ۱۳۶۴ ش.، ص. ۶۲ .
35. Şol sanda görnükli alymlar : A. Ahundow Gürgenli, Sapar Ahally (Ensary), Gökleňi, S. Hatyby, Osman Ahun, G. Bähelke, B.M.Mudärresi, ... dagylary ýatlamak bolýar.
36. Oraztaganow A., “Arzuw”, ýygyndy, Aşgabat – 1991 ý., 16 sah.

37. يارعلی، نورعلی،

38. Bu goşgy şahyryň agtygy Hajarbibi Nepesowanyň dilinden ýazylyp alyndy. (Annanepesow M., “Bendilikde ýazylan şygyrlar”, A.: 1977 ý.).

39. “Täze Ýol”, şomare-ýe 2, mah-e bähmän, So’ed (Şwetsarıya), - 1992 / m., säf. 14

39. "تازه یول"، شماره ۲، ماه بهمن، سوئد: ۱۹۹۲/م.، ص. ۱۴

40. Atanyýazow S., “Türkmen halkynyň etnografik sözlügi”, Aşgabat – 1988 ý., Bu barada “Türkmenistanyň ensiklopediýasynyň” – 8-nji tom hem-de “Sowet Türkmenistanyň taryhynyň”, birinji tomynda we Nazar Gullaýewiň “Köneden galan nusgalar” atly eserlerinde-de köp maglumatlar bar.

41. Milli golýazmalar instituty, / geljekde MGI diýlip görkeziljekdir /. Bukja 1954, 28 c.

42. MGI, Bukja 1954, 30 c.

43. Oraztaganow A., “Arzuw”, /görk. Iş/, 22 c.

44. Şol ýerde, 34 c.

45. Şol ýerde, 41 c.

46. شو دستاسیائنتنگ یازئان دؤوری، تۆركمنصحرا، مازاندران ولایاتنا دگیشلی دی (1995)، اوندان كۆپ وقت سونگ مازاندراننتنگ گوندوغار چاكلىرى (تۆركمنصحرائنتنگ يرلشن یرى!) حاضیركى دورده "گلستان ولایاتی" آدی بیلن دگیشديریلدی (1999 – نجی یئللار خاتمی دؤوری)،(دسرتانت)!

47. Nurbatow K., “Ahmet Ahundow Gürgenliniň edebi mirasy”, kandidatlyk dissertatsiýasynyň awtoreferaty, Aşgabat – 1994 ý.

48. Ahundow Gürgenli , “Gürgen jülgelerinde (powestler, hekaýalar, goşgylyar we ertekiler)”, Aşgabat – 1992 ý., 224 cah.

49. Şol ýerde, 67 c.

50. كآبیر نوسغالاردا "كأسیب" یازیارلار ولین اصلئندا "كأتیب" بولمالی سبأبی ملالار الی قالاملی یازنجی یا كأتیب آدمالار بولوپ دنرلار!

51. Элегия (اله گيا) — лирический жанр, содержащий в свободной стихотворной форме какую-либо жалобу, выражение печали или эмоциональный результат философского раздумья над сложными проблемами жизни.

52. Nurbatow K., “Aşyk Çañly” dessan, “Kerwen”, neşriýaty, A. : 1992 ý., I – 32 sah.

53. “Ýaş kommunist”, gazýeti, II/XII, 1961 ý.

54. Мо.і́yni Äsädulla, “Jografiya we tarih-e jografiýai-ýe Däşt-e Gorgan”, M .Z., 1901, çapkhane-ýe şerekät-e sähamyýe täb,e kitab, Tehran – 1343 ş., motabeg ba 1965 m.,

54. معینی اسدالله، "جغرافیا و جغرافیائی تاریخی دشت گرگان"، م. ز. ۱۹۱، چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب، سال

۱۳۴۳ ش.، مطابق با ۱۹۶۵ م.

55. Balgzyl Döwletmämmet, “eserleri”, Gabus neşriýaty, Kümmeťkowus -

56. Şol ýerde,

57. “Türkmen aýdymlary”, Aşgabat – 1990 ý. , 239 sah.

58. Balgzyl, Döwletmämmet., “eserleri”, / görk. iş/, 2 sah.

59. Промиселы: صناعات اسبابلاری

60. Gylyjow A., “Kyýat han”, /Taryhy etnografik oçerk/, “Kerwen” neşiriýaty, A.: 1992 ý., 41 sah.
61. Annanepesow A., “Bendilikde ýazylan goşgylar”, Aşgabat – 1977 ý.
62. Şol ýerde.
63. Şol ýerde .
64. Bu rowaýat Balkan welaýatynyň Nebitdag şäherinde ýaşaýan Gulaş şahyryň agtygy Esgerden ýazylyp alyndy.
65. “Durmuş”, (“Ýol” mäjälläsinin Türkmenje älaväsi), şomare-ýe 19, bustom-e fevriýe, enteşarat-e “Keýhan”, s.44.
66. “دورموش”, (“يول” مجله سينين علا وه سي), شماره ۱۹, بيستم فوريه, انتشارات “كیهان”, ص. ۴۴.
67. Şol ýerde, 45 sah.
68. خوجه نفسلی تانگجان دييلن تأجیر.
69. Heý,ät doctor Jäwad, “Seýri dâr tarih-e zäban vä lähjeha-ýe torki”, näşr-e-now”, Tehran – sal-e 1365 ş., säf.2,7,8.
69. هیئت دکتر جواد، “سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی”، نشر “نو”، سال ۱۳۶۵ ش.، ص. ۲،۷،۸.
70. “SÖZ”, Europadaky Türkmen Kultur we Arkadaşlyk Ojagynyň “Türkmen ilim” dergisiniň ortak ýaýyyny, I-nji san, ŞWEDEN- GERMANY – 1993 ý., s. 3.
71. Şol ýerde,
72. Bu goşgy onuň ogly Oraz Ýoldaşynyň dilinden ýazylyp alyndy. Aşgabat – 1991 ý.
73. Begdili M., / görk. iş/,... sah. 382
74. Ataýew H., “Jonbaş-e rähayýbähş-e Turkmenha-ýe Iran (Geýam-e salha-ýe 1917-1925 M.)”, motärjem : Säýd, “Akademi-ýe ulum-e Jemhuri-ýe Mostägell-e Turkmenestan”, Änstito Tarih-e Ş.Batyrow, enteşarat-e “Hezb-e Tude-ýe Iran”, sal-e 1987 M.
75. آتایف همت، “جنبش رهائی بخش ترکمنهای ایران (قیام سالهای ۱۹۱۷-۱۹۲۵)”， مترجم: سعید، “آکادمی علوم جمهوری مستقل ترکمنستان”， انستیتو تاریخ ش. باطیراف، انتشارات “حزب توده ایران”， سال ۱۹۸۷ م.
76. «Туркменская Искра», А.: 1925 г., 10 фев.
77. Oraztaganow A., “Arzuw”/ görk. iş/, 70 sah.
78. Ýusupow I. A., “Eýran we SSSR – iň aragatnaşyklarynyň giňişlikleýin döredilmegi (1917-1927-nji ýyllar)”, Moskwa- 1955 ý., 251 sah.
79. “Ýaş kommunist”, №: 32 /8849/, Annanepesow M., “Döwür, ykbal, hakykat”, “Gaýgysyz Atabaýew hakda”, A.: 1992 ý., 11 Aprel, 4 sah.
80. Ataýew H., “Jonbaş-e rähayýbähş-e ...”, / görk. iş/,
81. Автор книга: “Р. Реджепов, “XXIII-XIV асыр Туркмен элебиятынын доредижилик стили» Туркменистан БИА-нын «Ылым» неширляты, А.: 1995 – 348 с.
82. Filologiýa ylymlarynyň kandidaty Nurmuhamet Aşyrpur Meredowyň aýtmagyna görä, esaslanlyýar.
83. “Zendegei wä mobareze-ýe khälg-e turkmen-e Iran”, enteşarat-e “Kanun-e Färhängi wä Siýasi-ýe khälg-e turkmen-e Iran wä Setad-e Märkäzi-ýe Şuraha-ýe Turkmensähra”, Iran - 1980 m., säf. 37.

83. "زندگی و مبارزه خلق ترکمن ایران"، انتشارات "کانون فرهنگی و سیاسی خلق ترکمن ایران و ستاد مرکزی شوراهای ترکمنصحرا"، ایران - سال ۱۹۸۰/میلادی، صفحه ۳۷.

84. Kulyew Gylyç, "Köpetdägyň aňyrsynda", "Türkmen döwlet" neşiriýaty, Aşgabat - 1956 ý., 15 sah.

85. "Zendeği wä mobareze-ýe khalg-e Turkmen-e Iran", / görk. iş/, ...

86. Hezb-e Tude-ýe Iran, "Çehel sal dâr sängär.", / görk. iş/, säf. 69

87. Kulyew Gylyç, "Köpet. ...", /görk. iş/, 37 sah

88. Eýranyň Rewolýutsion jümmüşiniň jemgyýetçilik we strategic fundamentiniň maksatnamasy, 2-nji bölüm, I-nji bab, "Sazman-e cherikhaye Fadaey-e khälg-e Iran" guramasynyň neşiriýaty.

89. Jäzäni B., "Tarikh-e si sale-ýe Iran", .../ görk. iş/,

90. Ähmäzade Mäs'ud, "Mobareze-ýe mosällähane häm estrteži häm taktik", inteşarat-i "çirikhaýe Fädaei khalk-i Iran", bita., bija.,

91. Initiative: girişim, ابتکار عمل

92. Логашова Б. Р., «Туркменистан сегодня», 3, «Туркмении Ирана », 1992 г., с. 5.

93. Aspect: görmüş, جنبه

94. Situation: durum, وضعیت

95. Kümüşdepe şäherinde "çat" atly akyly ýetne bir adam ýaşapdyr. Ol Demokrat partiýanyň agzalarynyň agzyny öýkenip, gursagyna galaýydan medal dakynypdyr.

96. Arzaneş Welimuhammet Ahun, Türkmenistanyň D. Azady Adyndaky Türkmen Döwlet Milli Dünýä Diller Institutynyň baýry mugallymynyň dilinden ýazylyp alyndy.

97. Zendeği wä mobareze-ýe hälge Turkmen-e Iran, / görk.iş/,

ادبیات و چشمه لر و دۆشوندیریش لر:

I - نجی بۆلۆم

¹. تاریخ انستیتوتی (بو انستیتوت، ۱۹۳۶- نجی یئلدان تۆرکمن دؤولت علمی - بارلاغ انستیتوتئئنگ اساسندا «تاریخ انستیتوتی» دوردیلدی. شوندا سونگقى دؤورلرده انستیتوت دورلی - دورلی آتلاندئرئلدى: «تۆرکمنیستان علملار آکادمیاسئئنگ ش. باطیراف آئنداقی تاریخ انستیتوتی» ۱۹۹۷-نجی یئلا چئلی هم - ده، «تۆرکمنیستانئنگ مینیستیرلر کابینئینینگ یانئنداقی تاریخ انستیتوتی «۲۰۰۹- نجی یئلئنگ ۱۲- نجی ایونئنا چئلی، و شوندا بیلاک، «تۆرکمنیستانئنگ علملار آکادمیاسئئنگ تاریخ اینستیتوتی»).

². [КАРАЕВ Реджепдурды](#) - [..1936 - ...] - Родился в г. Кизиларвате, ныне Балканского веляята.

С 1958 директор сельской школы., В 1959-65. инструктор, зав. отделом пропаганды и агитации Ташаузского, обкома КПТ, в аппарате ЦК ЛКСМТ., В 1965-68 лектор Ашхабадского горкома КПТ, директор вечернего ун-та марксизма-ленинизма., В 1968-72

секретарь Ашхабадского РК КПТ., В 1972-81 первый Зам. председателя правления общества "Знание" ТССР., В 1981-88 зав. отделом пропаганды и агитации ЦК КПТ., В 1988-93 ректор АПИРЯиЛ им.Азади., С 1993 - зам. директора Туркменского филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС., Д-р. истор. наук, проф-р. Депутат Меджлиса., С 1990 Председатель Комитета по межнациональным отношениям ВС ТССР., С мая 1993 министр образования., Со втор. пол. 90-х отстранен от гос. работы., В наст. вр. - преподаватель в турецком ун-те (г.Ашхабад).

³. (Düşündiriş): Şu köçäniň ady Sowet döwründe “Gogul” we “Görogly”, 1995-nji ýylyň 12-nji dekabry – BMG Türkmenistanyň hemişelik bitaraplyk statusyny berilenden beýläk, “**Bitaraplyk 15**” bolup galdy.

⁴. Türkmenistan SSR-niň taryhy, I tom,2-k., A.: 1960, 7 sah.

⁵. كسرائيان ن. و عرشى ز.، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "سگه"، تهران – ۱۹۹۱/م.، ص. ۲۵.

[Käsraýýan N. wä Arşi Z., “Eýran türkmenleri”, “Sekge”, näşriýaty, Tähran – 1991 ý. 25 sah.]

⁷. Логашова Б., “Туркмени Ирана”, “Туркменистан сегодня”, № 3, Ашхабад – 1992г. (статья).

(توضیحات): بی بی رابعه لوگاشوا، نویسنده کتاب "ترکمنهای ایران"، ترجمه سیروس ایزدی؛ حسین تحویلی- نسخه اصلی: زبان روسی – انتشارات "دانش"، مسکو - سال ۱۹۷۶. در سالهای اشتغال نویسنده این سطور، در ایام حضور ایشان در پژوهشکده، اوقاتی را در مصاحبت با وی می نشستیم و از آخرین دستاوردهای موضوع تحقیقاتی وی نت برداری میکردیم (سالهای 1990-1994).

⁸. Рыбин В., «Сем Песков», Туркменистан, Ашхабад – 1991 г., Р.И.П.О., с.7

⁹. «Русско – Туркменские отношения в XVIII – XIX вв.», Сб. арх., док – ов, Ашхабад – 1963 г.,с. 304

¹⁰. Şol döwürde Eýran türkmenleriniň Şura awtonomiýa hökümetiniň we Daýhanlar hem obalar şurasynyň merkezi edarasy şeýle atlandyrylýardy.

¹¹. پاسدارلار: بولار پهلوپلر دؤورده كؤچه- بازارلار سئرنپ، بد ذاتلق ادیان ياشلار، سونگا باقا 1980 – نجى يئللاردا،

ایراندا شایى (شيعه) دينچنلارنئنگ اويونجاغئنا اووريليب، اوندان حاربي قوراما دؤرتيارلر.

¹². واغشلارچا: وحشى لارچا

¹³. Durdyew K., “ XIX – XX asyryň başyndaky türkmen edebiyatynyň taryhy”, Aşgabat – 7,

¹⁴. 14. جزنى بیژن ، " تاریخ سى ساله ایران"، انتشارات: سازمان چریک های فدایی خلق ایران، تهران – بدون سال، (بی تا). ...

[Jäzäni Bižän, “taryh-e si sale-ýe Iran”, çap-e sazeman-e çrikhaýe Fadaeýe khalgh, Tehran, bedun-e sal, ...]

15. حزب توده ایران، "چهل سال در سنگر مبارزه"، ۱۶ آذر و مهر ماه سال ۱۳۶۰ ش.، شماره ۶۸ صفحه ۳۵۵.

[Hezb-e Tud-ye Iran, "çehel sal dâr sângâr-e mobareze", Iran- Tehran – 16 azâr- mehr mah-e 1360 ş., şomare-ye 68 sâfhe-ye 355.]

16. Бёрнес Александра, «Путешесетвие в Бухару», Т.3. Москва, 1849 г., 83 стр

17. Вамбри, «Путешествие по средней Азии в 1863 г.», Санкт-Петербург, 1865 г., 154 стр.

18. محمدآلی: محمدعلی، - بگنج آلی: بگنج علی.

19. خوسسار (خواستار): تۆرکمندرده، ماشغالا ایه لیگی.

20. Durdyew K., "XIX-XX asyr." ... / görk. iş/, 7,8,9 sah.

(Düşündiriş): Bu barada Seýdi Hoja bilen Seýitnazar Seýdini ýalňyşmazlyk uçin bir belligi nygtap geçeliň. Seýitnazar Seýdiniň Etrek-Gürgen etraplaryna sürgün bolşy we Seýdi Hoja bile bir asyrda ýaşany uçin bu iki şahyryň goşgylaryny çalyşýarlar. Bu meseläni N.A.Meredow ylmy taýdan çözüär hem-de ser edin "Taryhy- edebi ykballar", Geldiew G., Aşgabat- 1990 ý.,

21. Oraz Ýagmyr, "Magtymgulynama", Aşgabat- 1992 ý., 50 sah., 256 sah.

22. بیگدلی محمدرضا، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "پاسارگاد"، سال ۱۳۶۹ ش.، مطابق با سال ۱۹۹۰ م.

[Begdili Mähämmädreza, "Turkmenhaýe Iran", enteşarat-e "Pasargad", sal-e 1369 ş., motabeg bas al-e 1990 m.]

23. Hristiýanlaryň 40 günlük agyz beklemeleriniň in soňky gününü "Lent" diýip atlandyrypdyrlar.

24. 24. لیدی شل، "خاطرات"، ترجمه حسین ابوتورابیان، انتشارات "نشر نو"، تهران سال ۱۳۶۲ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۳ م.، صفحات ۱۷۷-۱۷۸.

[Leýdi Şel, "Haterat", tärijome-ýe Hoseýn-e Äbutorabýian, enteşarat-e "Näşr-e now", Tehran-sal-e 1362 ş., motabeg ba sal-e 1983 m., sâfhat-e 177-178.]

25. سر پرسی سایکس، "تاریخ ایران"، ترجمه فخر داعی، (جلد دوم)، نشر "دنیای کتاب"، تهران- ۱۳۶۳ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۴ م.، ص. ۳۹۸.

[Ser Persi Saýks, "Taryh-e Iran", tärijome-ýe Fähr-e Dayi, (jeld-e dovvom), näşr-e "Donýaýe ketab", Tehran- 1363 ş., motabeg bas al-e 1984 m., sâf. 398.]

26. مهدوی هوشنگ ع.، "تاریخ روابط خارجی ایران"، انتشارات "امیر کبیر"، سال ۱۳۶۴ ش.، مطابق با سال ۱۹۸۵ م.، صفحات ۳۶۶-۳۶۷.

[Mehdävi Huşäng Ä., "Taryh-e rävbet-e harejiye Iran", enteşarat "Ämir käbir", sal-e 1364 ş., motabeg bas al-e 1985 m., sâfhat-e 366- 367.]

27. Аннанепесов М., «Укрепление русско – туркменских взаимоотношений в XVIII-XIX вв.», Изд., «БЫЛЫМ», А.: 1981 г., с. 229 – 230 .
28. Аннанепесов М., /görk. iş/, с. 490 – 491 .
29. Şol ýerde, 242 с.
30. Şol ýerde .
31. Şol wakanyň esasynda Fransýialy syýahatçy Kont Do Gobino nowella formasynda roman hekaýasynyn ýazýar. Bu eser pars dilinde “ Jäng ba Turkmenha جنگ با ترکمنها ” diýlen at bilen Türkmenistan YA – nyň Merkezi kitaphanasynnda saklanýar.
32. Durdyew K., “ XIX – XX asyr. ”... / görk. iş / , 7 – 8 sah.
33. Ser Persi Saýks, “ Taryh-e Iran”, / görk. iş/, säf. 515.(parsça).
34. کنت دو گوینو، " جنگ با ترکمنها"، نشر " آرمان"، تهران – سال ۱۳۶۴ ش، ص. ۶۲ .
[Kont Do Gobino , “ Jäng ba Turkmenha”, näşr-e “ Arman”, Tehran – 1364 ş., säf. 62 .]
35. Şol sanda görnükli alymlar : A. Ahundow Gürgenli, Sapar Ahally (Ensary), Gökleňi, S. Hatyby, Osman Ahun, G. Bähelke, B.M.Mudärresi, ... dagylary ýatlamak bolýar.
36. Oraztaganow A., “Arzuw”, ýygynydy, Aşgabat – 1991 ý., 16 sah.
37. يلر علی، نور علی،
38. Bu goşgy şahyryň agtygy Hajarbibi Nepesowanyň dilinden ýazylyp alyndy. (Annanepesow M., “Bendilikde ýazylan şygyrlar”, A.: 1977 ý.).
39. "تازه یول"، شماره ۲، ماه بهمن، سوئد: ۱۹۹۲/م، ص. ۱۴
[“Täze Ýol”, şomare-ýe 2, mah-e bähmän, So’ed (Şwetsarıya), - 1992 / m., säf. 14]
40. Atanyýazow S., “Türkmen halkynyň etnografik sözlügi”, Aşgabat – 1988 ý., Bu barada “Türkmenistanyň ensiklopediýasynyň” – 8-nji tom hem-de “Sowet Türkmenistanyň taryhynyň”, birinji tomynda we Nazar Gullaýewiň “Köneden galan nusgalar” atly eserlerinde-de köp maglumatlar bar.
41. Milli golýazmalar instituty, / geljekde MGI diýlip görkeziljekdir /. Bukja 1954, 28 с.
42. MGI, Bukja 1954, 30 с.
43. Oraztaganow A., “Arzuw”, /görk. İş/, 22 с.
44. Şol ýerde, 34 с.
45. Şol ýerde, 41 с.
46. شو دستر تاسیاننگ یازئلان دؤوری، تۆرکمنصحرا، مازاندران ولایاتینا دگیشلی دی (1995)، اوندان کۆپ وقت سونگ مازندرانتنگ گوندوغار چاکلری (تۆرکمنصحرائنتنگ یرلشن یری!) حاضیرکی دورده "گلستان ولایاتی" آدی بیلن دگیشدیریلیدی (1999 – نجی ینلار خاتمی دؤوری)،(دسترانت)!
47. Nurbatow K., “Ahmet Ahundow Gürgenliniň edebi mirasy”, kandidatlyk dissertatsiýasynyň awtoreferaty, Aşgabat – 1994 ý.

48. Ahundow Gürgenli , “Gürgen jülgelerinde (powestler, hekaýalar, goşgylyar we ertekiler)”, Aşgabat – 1992 ý., 224 cah.

49. Şol ýerde, 67 c.

50. كآبیر نوسغالاردا "كأسیپ" یازیارلار ولین اصلئندا "كآئیپ" بولمالی سبأبی ملالار الی قالاملی یازجی یا كآئیپ آداملار بولوپ دنرلار!

51. (Düşündiriş) Элегия (اله گيا) — лирический жанр, содержащий в свободной стихотворной форме какую-либо жалобу, выражение печали или эмоциональный результат философского раздумья над сложными проблемами жизни.

52. Nurbatow K., “Aşyk Çañly” dessan, “Kerwen”, neşriýaty, A. : 1992 ý., I – 32 sah.

53. “Ýaş kommunist”, gazýeti, II/XII, 1961 ý.

54. معینی اسدالله، "جغرافیا و جغرافیائی تاریخی دشت گرگان"، م. ز. ۱۹۱، چاپخانه شرکت سهامی طبع کتاب، سال ۱۳۴۳ ش.، مطابق با ۱۹۶۵/م.

[Mo,iyni Āsādulla, “Jografíya we tarih-e jografiýai-ýe Dāšt-e Gorgan”, M .Z., 1901, çapkhane-ýe şerekāt-e sāhamyýe tāb,e ketab, Tehran – 1343 ş., motabeg ba 1965 m.,]

55. Balgyzyl Döwletmämmet, “eserleri”, Gabus neşriýaty, Kümmetkowus -

56. Şol ýerde,

57. “Türkmen aýdymlary”, Aşgabat – 1990 ý. , 239 sah.

58. Balgyzyl, Döwletmämmet., “eserleri”, / görk. iş/, 2 sah.

59. Промиселы: صناغات اسپايلارى

60. Gylyjow A., “Kyúat han”, /Taryhy etnografik oçerk/, “Kerwen” neşriýaty, A.: 1992 ý., 41 sah.

61. Annanepesow A., “Bendilikde ýazylyan goşgylyar”, Aşgabat – 1977 ý.

62. Şol ýerde.

63. Şol ýerde .

67. Bu rowaýat Balkan welaýatynyň Nebitdag şäherinde ýaşaýan Gulaş şahyryň agtygy Esgerden ýazylyp alyndy.

68. "دورموش"، ("يول" مجله سينين علا وه سى)، شماره ۱۹، بیستم فوریه، انتشارات "کیهان"، ص. ۴۴.

[“Durmuş”, (“Ýol” mäjälläsinin Türkmenje älaväsi), şomare-ýe 19, bistom-e fevriýe, enteşarat-e “Keyhan”, s.44.]

69. Şol ýerde, 45 sah.

66. خوجه نفسلی تانگجان دییلن تاجیر.

70. هیئت دکتر جواد، "سیری در تاریخ زبان و لهجه های ترکی"، نشر "نو"، سال ۱۳۶۵ ش.، ص. ۲،۷،۸.

[Heý,ät doctor Jäwad, “Seýri dār tarih-e zāban vā lähjeha-ýe torki”, nāşr-e"now", Tehran – sal-e 1365 ş., säf.2,7,8.]

71. “SÖZ”, Europadaky Türkmen Kultur we Arkadaşlyk Ojagynyň “ Türkmen ilim ” dergisiniň ortak ýaýıyny, I-nji san , ŞWEDEN- GERMANY – 1993 ý., s. 3.

72. Şol ýerde,

73. Bu goşgy onuň ogly Oraz Ýoldaşynyň dilinden ýazylyp alyndy. Aşgabat – 1991 ý.

⁷⁴. Begdili M., / görk. iş/,... sah. 382

⁷⁵. آتایف همت، "جنبش رهائی بخش ترکمنهای ایران (قیام سالهای ۱۹۱۷-۱۹۲۵)"، مترجم: سعید، "آکادمی علوم جمهوری مستقل ترکمنستان"، انستیتو تاریخ. ش. باطیراف، انتشارات "حزب توده ایران"، سال ۱۹۸۷/م. [Atayew H., "Jonbaş-e rāhayúbāhş-e Turkmenha-ýe Iran (Geýam-e salha-ýe 1917-1925 M.)", motärjem : Säýd, "Akademi-ýe ulum-e Jemhuri-ýe Mostägell-e Turkmenestan", Änstito Tarih-e Ş.Batyrow, enteşarat-e "Hezb-e Tude-ýe Iran" , sal-e 1987 M.]

⁷⁶. «Туркменская Искра», А.: 1925 г., 10 фев.

⁷⁷. Oraztaganow A., "Arzuw"/ görk. iş/, 70 sah.

⁷⁸. Ýusupow I. A., "Eýran we SSSR – iň aragatnaşyklarynyň giňişlikleýin döredilmegi (1917-1927-nji ýyllar)", Moskwa- 1955 ý., 251 sah.

⁷⁹. "Ýaş kommunist", №: 32 /8849/, Annanepesow M., "Döwür, ykbal, hakykat", "Gaýgysyz Atabayew hakda", А.: 1992 ý., 11 Aprel, 4 sah.

⁸⁰. Atayew H., "Jonbaş-e rāhayúbākhş-e ...", / görk. iş/,

⁸¹. Автор книга: "Р. Реджепов, "XXIII-XIV асыр Туркмен элебиятынын доредижилик стили» Туркменистан БИА-нын «Ылым» неширляты, А.: 1995 – 348 с.

⁸². Filologiýa ylymlarynyň kandidaty Nurmhammet Aşyrpur Meredow yň aýtmagyna görä, esaslanýýar.

⁸³. "زندگی و مبارزه خلق ترکمن ایران"، انتشارات "کانون فرهنگی و سیاسی خلق ترکمن ایران و ستاد مرکزی شوراهاى ترکمنصحرا"، ایران – سال ۱۹۸۰/میلادی، صفحه ۳۷.

[“Zendegi wä mobareze-ýe khälg-e turkmen-e Iran”, enteşarat-e “Kanun-e Färhāngi wä Siýasi-ýe khälg-e turkmen-e Iran wä Setad-e Märkäzi-ýe Şuraha-ýe Turkmensähra,” Iran - 1980 m., säf. 37.]

⁸⁴. Kulyew Gylyç, “Köpetdagyň aňrşynda”, “Türkmen döwlet” neşiriýaty, Aşgabat – 1956 ý., 15 sah.

⁸⁵. “Zendegi wä mobareze-ýe khalg-e Turkmen-e Iran”, / görk. iş/, ...

⁸⁶. Hezb-e Tude-ýe Iran, “Çehel sal dār sāngār.”, / görk. iş/, säf. 69

⁸⁷. Kulyew Gylyç, “Köpet. ...”, /görk. iş/, 37 sah

⁸⁸. Eýranyň Rewolýutsion jümmüşiniň jemgyýetçilik we strategic fundamentiniň maksatnamasy, 2-nji bölüm, I-nji bap, “Sazman-e cherikhaye Fadaey-e khälg-e Iran” guramasynyň neşiriýaty.

⁸⁹. Jäzäni B., “Tarikh-e si sale-ýe Iran”, .../ görk. iş/,

⁹⁰. مسعود احمدزاده، "مبارزه مسلحانه هم استرتژی هم تاکتیک"، انتشارات: چریکهای فدائی خلق ایران، بی تا، بی [Ähmädzade Mäs’ud, “Mobareze-ýe mosällähane häm estrteži häm taktik”, inteşarat-i “çirikhaýe Fädaei khalk-i Iran”, bita., bija.,]

⁹¹. Initiative: girişim, ابتکار عمل

⁹². Логашова Б. Р., «Туркменистан сегодня», 3, «Туркмении Ирана », 1992 г., с. 5.

⁹³. Aspect: görmüş, جنبه

⁹⁴. Situation: durum, وضعیت

95. Kümüşdepe şäherinde “çat” atly akyly ýetne bir adam ýaşapdyr. Ol Demokrat partiýanyň agzalarynyň agzyny öýkenip, gursagyna galaýydan medal dakynypdyr.

96. Arzaneş Welimuhammet Ahun, Türkmenistanyň D. Azady Adyndaky Türkmen Döwlet Milli Dünýä Diller Institutynyň baýry mugallymynyň dilinden ýazylyp alyndy.

97. "زندگی و مبارزه خلق ترکمن ایران"، انتشارات: "کانون فرهنگی و سیاسی خلق ترکمن ایران

[Zendegi vä mobareze-ýe hälge Turkmen-e Iran, / görk.iş/,]

II – نجى بۆلۆم - بىرىنجى بۆلۆمىنگ دووامى:

98. پاراخاتچىلىق: فراغتچىلىق،

99. نشریة "ایل گوچى"، شماره: ۲، "سرى ۲"، عشق آباد – برلین – ۱۹۹۰ / م.، ص. ۱۸.

[“IL GÜÝJI”, 2 – nji seriýa, 1-2-nji nomer, neşiri, Aşgabat – Berlin - 1990 ý., 18 sah.]

(توضیحات): خومس: خمس، ذکات، عوشور، اوقاف، دینی تایدان خالقئنگ آخون لارا بریآن پول و مال کۆمکلری.

(توضیحات): آیت الله خمینی اوچین یۆریتة بریلیآن پول و مال گیرده جیلرینینگ بانک حاسابی.

(توضیحات): شکاف: صندوق.

(توضیحات): ایران اسلام رسپوبلیکاسی نئنگ پس صنئف لار باهاناسی بیلن آلیان گیردی لری.

(Düşündiriş): Ewropa we Amerika imperialistleri .

(Düşündiriş) Reaksiyon düzgün (režim)..

100. Akbendi B., “ Goşgylary”, Şwetsiýada ýaşayan Eýranly türkmen, Türkmenistanyň “ Dünýä Türkmenleriniň Gumanytar Birlişiginiň ” agzasy, goşgynyň düzilen döwri 1985-1988 ýý.

(دۆشۆندیریش): تأسین: تحسین

(دۆشۆندیریش): تۆوریز: تیریز

101. گری ب. دانگ آتار، "یدیگن لار"، قوشغولار، برلین – ۱۹۹۰ یئل، ص. ۱۶.

[Gereý B. daňatar, “Ýediglenler”, goşgylar, Berlin – 1990 ý., 16 sah.]

(دۆشۆندیریش): پلسه په لری: فلسفه لری

102. Şol ýerde, 1 sah.

103. Şol ýerde, 30 sah.

104. سوقى عبدالستار، "ساوچی"، (مجموعه شعر)، چاپ "صهبا"، بهار سال ۱۳۷۱/ش.، مطابق با سال ۱۹۹۲ / م.، ص.

[Sowgy Abdylsetdar, “ Sawçy ”, goşgylar ýygyndysy, “ Sähba” neşriýaty, ýaz 1992 - ý. 2 sah.]

105. Şol ýerde, 18-19-20 s.s.

106. Şol ýerde, 11-12 s.s.

107. Şol ýerde, 13-14 s.s.

108. Şol ýerde, 70-71 s.s.

109. Şol ýerde, 72 sah.

120. Şol ýerde, 92 sah.

121. "دورموش"، (یول مجله سینین علاوه سی)، شماره ۱۹، بیستم فوریه، انتشارات "کیهان"، سال ۱۹۹۲/م.، ص. ۵۶
 ["Durmuş", ("Yol" mäjällesinin türkmänçe älaväsi), şomare-ýe 19, bistom Fevriýe, enteşarat-i "Keyhan", sal-i 1992 /m., säf. 65]

122. "مجله سروش نوجوان"، ویژه نامه ترکمن آلاچق، انتشارات "سروش"، سال ۱۳۶۸/ش.، مطابق با ۱۹۸۹/م.، تهران.

[" Mäjälle-ýe Seruş nowjävan ", vižename-ýe torkmän alaçyk , enteşarat-e " seruş ", sal-e 1368 motabeg bas al-e 1992/ m., Tehran-]

123. "دورموش"، (یول مجله سینین علاوه سی...)/گورک. ایش./... ص. 4.
 "Durmuş", (Yol mäjälläsinin ...)/ görk. iş/...säf. 4.

123. دالدا: دلالت، یاردام، هارای

124. شول یرده، ص. 43 .

125. "دورموش"، گورک. ایش./... ص. 41

126. سارلی آ، "ترکستان در تاریخ (نیمه دوم قرن نوزدهم)", انتشارات "امیر کبیر"، تهران – ۱۳۶۴/ش.، مطابق با ۱۹۸۵/م.

[Sarly A., "Tukestan dār taryh (Nime-ýe dovvom garn-e nuzdāhom)", enteşarat-e "Ämir Käbir", Tehran- 1364 ş.,motabeg ba 1985/m.]

127. "EDEBIÝT we SUNGAT", № 18-nji Mart, Aşgabat – 1988 ý.

128. "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگی-سیاسی خلق ترکمن ایران، دوره اول، سال اول، شماره ۷، برلین غربی – سال ۱۹۸۸/م.، ص. ۵.

["Näşriýe-ýe Torkmänestan-e Iran", organ-e Kanun-e Färhängi wä Syýasy-ýe hälg-e torkmän-e Iran, dower-ýe ävväl, sal-e ävväl, şomare-ýe 7, Berlin gārbi, sal-e 1988/m., säf. 5.]

129. "جنگ ترکمن"، ترجمه جمالزاده محمدعلی، تهران – ص. ۱۹
 ["Jänge torkmän", tärojmeýe M.A. Jämälzade, Tehran – säf. ۱۹]

130. سارلی، آ، "تورکستان در تاریخ"، گورک. ایش./... ص. 82

[Sarly A., "Torkestan dār. ...", / görk. iş/, säf. 82]

131. معینی، آ، گجغرافیا و ... " گورک. ایش./...

[Mo,iýni Ä., "Jografiya wä. ...", /görk. iş/,]

132. شول یرده ... ,

133. Durdyew K., "XIX asyr. ...", / görk iş/,

134. سارلی، آ، "تورکستان در تاریخ"، گورک. ایش./... ص. 16

[Sarly A., "Torkestan dār ...", / görk. iş /, 16 sah.]

135. ریچارد. ن.، "فراى بخارا – دستاورد قرون وسطى"، ترجمه محمود محمودى، انتشارات "بنگاه نشر كتاب"، تهران - سال ۱۳۴۸ ش.، ۱۹۶۹/م.

[Riçard N., "Fära-ýe Buhara - dästavärd-e gorun-e vosta", tärjome-ýe Mähmud Mähmudy, enteşarat-e "Bongah-e näşr-e ketab", Tehran – 1348 ş., 1969 m.]

136. «شجره نامه تراکمه» , «Родословная Туркмен Бахадор хан Хивинского, Газы Абул-», издательства АН СССР – Москва – Ленинградб 1958 г., 54 – 53 с.

137. دوشیندیرمک: (دوشوندیرمک)

138. ریچارد. ن.، "فراى بخارا ..."، /گۆرک. ایش./،

[Riçard N., " Fära-ýe Buhara ...", / görk. iş /,]

139. Durdyew K., " XIX asyr. ...", / görk. iş /,

140. Durdyew K., " XIX asyr. ...", / görk. iş /,

141. کابیر ایده یالاردا مختومقلی اول یورتلارا گیتمزدن، اولار حاقدان گرکلی ماغوماتلاری بار اکن! – دییلن، پیکیرلر هم بار.

142. هو أبو نصر محمد بن محمد بن أوزلغ بن طرخان، مدینته فاراب، وهي مدینة من بلاد الترك في أرض خراسان،

143. "آق یول"، (یول مجله سینین ترکمنجه علاوه سی)، یوسف قوجق، شماره ۲۵، انتشارات "کیهان"، تهران – ۱۹۹۲/م.، ص. ۱۲.

["Ak ýol", (Ýol mäjälläsinin türkmençe älaväsi), Ýusof Gojuk, şomare-ýe 25, enteşarat-e "Keýhan", Tehran – sal-e 1992 m., säf. 12.]

144. (توضیحات): [در ایام تدوین، و طی و دفاع این رساله تا سال 1995، در مورد این شعر مختومقلی هیچگونه اظهارنظری وجود نداشته است. در طی تحقیقات تدقیقی آثار مختومقلی از جانب دکتر آشورپور مرداف در سال های 2006-2001، این شعر از مختومقلی از سوی وی به عنوان اشعار الحاقی به آثار مختومقلی اعلام گردید. البته نمونه اشعار دیگر مختومقلی که با مضمون فوق مطابقت دارد، در دسترس می باشد (سال 2014-د.خ. اونق-تورنتو)].

145. Pyragy Magtymguly, "Saýlanan eserler", Aşgabat – 1988 ý.

146. (توضیحات): بو اثر حاقدان ایران تورکی لرینگ آراسندا دیسکوسیون غاریش لار بار. اولار بو ایشینگ قورالان دؤورینده تورکمینیستاندا بیله گۆرینگلر یوق دی، بلکی، اوقوچی طالئیلار و داشقی اوقئجنلار اؤچین تازه ماغومات حؤکمینده سرادیلیاردی. (اوتور-د. اونق)

147. Зарыфов Х.Т., 4 «К изучению Узбекского Народного Эпоса», Москва – 1958 г., 103 стр.

148. Çaryýew Myrat, "Oçerkler, Magtymguly we halk döredijiligi", "Ylym" neşriýaty, Aşgabat – 1983 ý., 123 sah.

149. Şol ýerde, 123 sah.

150. И. Н. В. 1123 б 126 стр.

151. بو دؤورده، برهان الدین و قول مسعود و شیخ اوغلی صدرالدین شیله هم یقینی و میرزا گدایی و سکاکی و امیری و لطفی و میرزا حیدر همچنین مقیمی ...، بو عاصرئنگ II – نجی یارئمئندا، تورکمن ایلیندن بولان علیشیر نوایی آتلی عالم دؤنیاً گلیار. اول سلطان حسین باقرانئنگ عالم وزیر ی بولوپ دئر.

152. Pyragy Magtymguly, "Saýlanan eser.", /görk. iş./...

153. مخمس یا تخمیس به مسمط پنج مصراعی می گویند که چهار مصراع اول آن هم قافیه (مصرع) هستند. معمولاً دو مصراع آخر مخمس تضمینی از یک غزل مشهور است.

153. فریور حسین، "تاریخ ادبیات ایران و تاریخ شعراء"، انتشارات "امیرکبیر"، تهران – ۱۹۵۸ / م. م.، ز. ۱۹۲۴.

154. Färivär H., "Taryh-e ädäbiyat-e Iran wä taryh-e şo,era", enteşarat-e "Ämir-Käbir", Tehran – 1958 m.M.Z., 1924

155. شول یرده، م. ز. 1924

156. Pyragy M., /görk. iş /, 179 sah.

157. فریور ح.، /گورک. ایش. /، ...

158. خاز (خز): شو یرده بادا معنی دا،

159. Pyragy M., "Saý. ...", /görk. iş /,

160. دستغیب عبدالله، "نیمایوشیج"، (نقد و بررسی)، انتشارات "پازند"، تهران – ۱۳۵۴ / ش.، ۱۹۷۶ / م.، ص. ۵

[Dästgeýb Abdulla, "Nima Ýuşij", (nägd-o-bärräsi), enteşarat-e "Pazänd", Tehran – 1354 ş., 1976 m.,säf. 5.]

161. حسن زاده، مجله "دنیای سخن"، شماره ۴۹، چاپ: چاپخانه "زیبا"، انتشارات تهران – ۱۳۷۱ / ش.، ۱۹۹۲ / م.،

[Häsän zadeh, "Donýa-ýe sohän", mäjälle, çap-e: "çaphane-ýe Ziba", şomare-ýe 49, enteşarat-e Tehran – 1371 ş., 1992 m..]

162. دستغیب ع.، "نیمایوشیج"، //، ص. 23

[Dästgeýb A., "Nima Ýuşij", /görk. iş /, 23 sah.]

163. Goşylaryň terjimesi awtordan .

164. گری، ب. (دانگ آتار)، "یدیگن لر"، برلین – 1990 یئل، ص. 2

[Gereý B.(Dañatar), "Ýedigenler", Berlin – 1990 ý., 2 sah.]

165. "تؤملوگی" یا – دا "تؤملیگی" ایکسی هم دوغری.

166. "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگی - سیاسی خلق ترکمن ایران، سری اول، سال اول، شماره ۶، آلمان-برلین غربی – ۱۹۸۷ / میلادی، از اشعار سانجار (آته محمد ساده).

[“Näşriýe-ýe Turkmänistan-e Iran”, Organ-e Kanun-e Färhängi - Syýasyýe hälg-e turkmän-e Iran, seri-ýe ävväl, sal-e ävväl, şomare-ýe 6, Alman-Berlin-e gärb-i- 1987 m.]

167. هؤنده سیندن: عهده سیندن

168. ایکی دورموش آیشناسی: آدامزادئنگ بیرینجی یاشایش اتاپلاری.

169. Маркс К., Энгельс Ф., «Немецкая Идеология», Москва – 1933 г., 20 стр.

170. مانغول: مُغول

171. کسرائیان ن. و عرشی ز.، "ترکمنهای ایران"، انتشارات "سگه"، تهران – سال ۱۳۷۰/ش. مطابق با سال ۱۹۹۱/م.، ص. ۲۵

[Käsraiyān N. Vā Ārşi Z., “Torkmānha-ye Iran”, enteşarat-e “Sekke”, Tehran - sal-e 1370 ş., motabeq ba sal-e 1991 m.,säf.25]

172. وامبری آرمینیوس، "سیاحت درویشی دروغین در خانات آسیای مرکزی"، ترجمه ف. خواجه نوریان، انتشارات "علمی - فرهنگی"، تهران – ۱۹۸۲/م.، ص. ۱۹۵

[Vāmbəri Arminyūs, “Syūhāt-e dārvişi drugyn dār hanta-e Asiya-ye Märkäzi ”, tärjome-ye F. Hajehnuriyān, enteşarat-e “Elmi - Färhängi”, Tehran – 1982 m., säf. 195]

173. (توضیحات)؛ شو دسترتاسیانئنگ یازئلان دؤورینده، شو اوغوردا تۆرکمئصحرادا اول دییلن آکتیوالئلق یوق بولسا-دا، حاضیرکی دؤورده یاغنی 2015 – نجی یئلاردا کابیر تازه چه قاریئشلاری تۆرکمئصحراداقی تۆرکم آکتیوالیستلرده گؤرسه بولیار و بیزیگ ادیائئمئزدا شو مسئله اولی اهمیتته و اورنا ایه دیر.

174. Bekmyradow A., “Andalyp hem oguznamaçylyk däbi”, Aşgabat – 1990 ý.

175. MGI (ИНВ).

176. Родослав, «Түркм. ...», /görk. iş/, 54 c.

177. Şeýdaýy, “Diwan”, Aşgabat - 1975 ý., 47 sah.

178. (توضیحات)؛ شول اوغوردا انگلیادا اوقاپ گلن آرچئن تکین (مرحوم نجیب جافاری) ایران تۆرکمئلرینگ قورامالاشدئرئلان "مدنی و سیاسی" اوچتغئندا عاراپ – پارس الیپیینینگ تۆرکمئلرشدییرلن گؤرنؤشینى اووردیاردی (1978-1979-نجی یئلار).

179. (توضیحات)؛ اتمک: ادمک، عاراپ – پارس الیپییننده تۆرکمئچه گراماتیکاسئئنگ اساسئندا "ادمک" دوغورواق.

سبایی هر بیر سؤز اینجه چکیملی باشلانسا "ت" سسی "د" سسی بیلن دگیشلمی دیر.

180. سؤزلؤگی: یازو قاداسی بویونچا، عاراپ-پارس الیپ بیینده هم ایران تۆرکمئلرینینگ دیل فونه تیکاسئندا "سؤزلیگی" یازئلئشى خاص دوغری دئر. بو گؤرنؤشدأکی سؤزلر لاتین تۆرکمئچه ده اگر بیرینجی سس اینچه دوداقلانما اینجه چکیملی ایکینجی اینچه هم دوداقلانما اینچه ده بریلیار ولین ایران تۆرکمئلرینینگ یازونئندا ایکینجی دوداقلانما اینچه چکیم دوداقلانما اینچه چکیمده بریلیار. مونگا شو آغزالان سؤز مثال بولوپ بیلر. البته شو مسئلانی گلجکده قادالاشدئرارئس!

181. متقی نورمحمد، "فرهنگ سینا"، گنبد کاووس - سال ۱۹۹۳/م.، ص. ۱-۶۰

[Muttagy N., “Färhäng-e sina”, Kümmeckowus – 1993 m.ý., 1-60 sah.]

182. (توضیحات)؛ سؤزلؤگی: یازو قاداسی بویونچا، عاراپ-پارس الیپ بیینده هم ایران تۆرکمئلرینینگ دیل فونه تیکاسئندا "سؤزلیگی" یازئلئشى خاص دوغری دئر. بو گؤرنؤشدأکی سؤزلر لاتین تۆرکمئچه ده اگر بیرینجی سس اینچه دوداقلانما اینچه چکیملی ایکینجی اینچه هم دوداقلانما اینچه ده بریلیار ولین ایران تۆرکمئلرینینگ یازونئندا ایکینجی دوداقلانما اینچه چکیم دوداقلانما اینچه چکیمده بریلیار. مونگا شو آغزالان سؤز مثال بولوپ بیلر. البته شو مسئلانی گلجکده قادالاشدئرارئس!

183. متقی نورمحمد، "فرهنگ سینا"، گنبد کاووس - سال ۱۹۹۳/م، ص. ص. ۱-۶۰.
184. "Türkmenistan", 2-nji iýun, 1993 ý.
185. (توضیحات)؛ بو ناقتلننگ اصلنندا آیدنلنشی "بیر کؤس سیز، گۆزل بولماز"، اما بو شکیل ده آیدنلماق ادبی دیلده یونگ دال!
186. Kazy Hajy Myratdurdy, "Hod amuz-e torkmäni", Mäşhäd – 1372 ş., säf. 120.
186. قاضی حاج مراد دوردی، "خودآموز ترکمنی"، مشهد – ۱۳۷۲/ش، ص. ۱۲۰.
187. "Türkmenistan", 1994 ý., /görk. iş /,
188. قاضی م، "خودآموز ..."، /گۆرک.ایش./، ...
189. قاضی م، "خودآموز ..."، /گۆرک.ایش./، ...
190. معینی اسدالله، "جغرافیا و ..."، /گۆرک.ایش./، ...
- (توضیحات)؛ جۆمیشینه (جنبشینه)
191. Gaýyby, "Saýlanan eserler",
- (توضیحات)؛ سۆیینخانی (حسینخانی)
192. Демидов С., «Туркменский Овляды», Изд. «БІлым», Ашхабад – 1976 г., 116 стр.
193. Короглы Х., «Огузский героический Эпос», Москва – 1976 г., 45 стр.
- (توضیحات)؛ مانگغئشلاق (مۆنگ غئشلاق)
194. Weliew B., "Türkmen halk poeziýasy", Aşgabat – 1983 ý., c.100
195. Şol ýerde, c.100, sah. 5
196. (توضیحات)؛ تامدنرا سۆزینگ عرفی یازنلنشی "تامدنرا". عارپلاشان "طاموغدنر" سۆزیندن، "طاموغ": کۆز، اودونگ حالولی قوری. تۆرکمن تامدنرالارنننگ آغاچلارننى شولار یالی تامدنر قوروندا بیشریلیار. بلکم – ده، شو جاأهتن "طامدنرا" سۆزی یۆزه چنقاندئر.
- (توضیحات)؛ حالنیا: خالغفا، خالیفا، خلیفا، خلیفه
197. Nurbadow K., "Dilim gyrk", Aşgabat – 1992 ý., 46-47 sah.
198. Şol ýerde, 48 sah.
199. Ahmedow A., "Dutaryň owazy halkymyň sazy", Aşgabat - ? , 51 sah.
200. Беляев В. М., и Успенский В. А., «Туркменская музыка»,
201. там же, I том, 177 стр.
202. žurnal "Türkmenistan halk magaryfy", Aşgabat- 1992 ý., 2., 28 sah.
203. Jykyew A., "Türkmenistan XV – XVIII asyrda", "Türkmenistan halk magaryfy" neşriyaty, A 1992 ý., 73 sah.
204. Успенский В. А., Беляев В. М. «Туркменская музыка», II том, 119, 159 сер.
205. M. Režim – bu dutarçy sazanda han Akyýowyň şägirdi bolup pata alan sazandalaryň biri
206. Nurbadow K., /görk. İş./, 49-53 sah.
207. Nurbadow K., /görk. İş./, 49-53 sah.
208. Ataew S., "Eýran Gürgen radiostantsiýasy we onuň ideologiýasy", Aşgabat – 1990 ý.
209. ژورنال "ایل گویجی"، ایران ترکمنلرینینگ مدنی و سیاسی اوجا غنننگ نشری، ۲، توموس، برلین – ۱۳۶۴ ش، ص. ۳۳.

[Žurnal “ Il güyji”, Eýran türkmenleriň medeni we syýasy Ojagynyň neşriýaty, 2, tomus, Berlin-1364 ý., 33 sah.]

²¹⁰. Ata ogly S., “Arkadaşlar hakda söz”, Aşgabat – 1991 ý., 23 sah.

²¹¹. "نشریه ترکمنستان ایران"، ارگان کانون فرهنگى – سیاسى خلق ترکمن ایران، سال سوم، شماره 28-29، تابستان 1370 – آلمان غربى.

²¹². Ахметхади Максуды, Шеригат буйрукларының топлумы, Ашгабат, 1992 й., 15 –сах.

²¹³. م. جۆرجانى نینگ شو ماقالاسى شو دسرتاسياننگ قورالان واقتندان (1995) باش يئل سونگ دوكتورلئق ماتريالارا گيريزيلدى. ...

²¹⁴. هفته نامه "گلستان ایران"، شماره (۴۰)، ۲۲/م اوگوست، گرگان - ۲۰۰۰ میلادی، ص. ۷

[Häftename-ye “Golestan-e Iran”, şomare-ye (40), 22-om-e ogost, Gorgan- 2000 m., säf. 7]

²¹⁷. ماهنامه "صحرا"، سال سوم، شماره ۲۳، اوگوست و سپتامبر، گرگان - ۲۰۰۰ میلادی، صص. ۲ و ۷

[Mahname-ye “ Sähra”, sal-e sevvom, şomare-ye 23, ogost vä septambr, Gorgan- 2000 m., säfhat-e 2 vä 7.]

²¹⁸. Şol ýerde , 7-8 sah.

تاریخ علم لاری نینگ دکتری خانگلدی اونق

6 – دسامبر – 2005 – یئل

تۆرکمنیستان - عشق آباد ش. 1995 – یئل.